

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Бәлә

Мен бекат аравасида Тифлистан жүнаб кетмоқда эдим. Аравамнинг бор-йўқ юки кичкинагина чемодан-дан иборат бўлиб, унинг ҳам ярми Грузия хотиралари блан тўла. Сизъинг бахтингизга, хотираларнинг кўп қисми йўқолиб кетган, чемадоним блан бошқа парсаларим эса, менинг толнимга, омон қолган эди.

Койшаур водисиға кириб борганимда, қуёш қорли тоғлар орқасига яширинабошлаган эди. Осетин-аравакаш қоронғи тушгунча Койшаур тоғининг тепасига етиб олиш ниятида, отларни ҳадеб қистар ва овози борица бақириб ашула айтар эди. Бу води ғоят ажойиб жой! Ҳаммаёғи — одам оёғи тегмаган баланд-баланд тоғлар, чирмашиб ўсучи ўт-ўланлар ва ямяшил бахмалдек тўп-тўп чинор дарахтлари қоплаган қизғиш азамат қоялар; сув ўпириб кетган сарғиш жарлар; тепада, чўққиларда эса зар ҳошиядай товланучи қорлар, пастликдан эса Арагва қопқоронғи дара тагидан ҳайқириб чиқучи номсиз бошқа бир сой блан қучоқлашиб, худди илон тангасидай ялтираб оқади.

Койшаур тоғининг этагига етгач, духан¹ ёнида тўхтадик. Бу ерда йигирматача грузин ва тоғлилар чувиллашиб туришар эди; сал нарида туякарвони ҳам тунаш учун қўнган. Аравамни шу лаънати тоғ устига олиб чиқиш учун ҳўкиз кира қилишим керак эди, чунки куз фасли кириб, ерлар яхлаб, сирғанчиқ бўлиб қўлган, тоғнинг баландлиги эса икки чақиримча келар эди.

Ноилож олтита ҳўкиз блан бирнеча осетин ёлладим. Осетинлардан бири чемадонимни елкасига кўтариб олди, қолганлари эса қий-чув блангина ҳўкизларга мадад бериб боришди.

Менинг аравам кетидан лиммо-лим қилиб юк ортилган бошқа бир аравани тўртта ҳўкиз бемалол тортиб келарди. Бу мени ажаблантирди. У арава кетидан кумуш қопланган кичкинагина кабардинча трубкасини чекиб эгаси келар эди. Унинг эғнида — эполетсиз офицерча сюртук², бошида эса черкасча пахмоқ қалпоғи

бор эди. Ёши элликларда; юзининг қорачалиги Кавказ қуёши блан кўпдан бери таниш эканлигидан дарак берарди. Бевақт оқарган мўйловлари эса унинг шахдам қадам ташлашига ва бардамлигига мос тушмас эди. Мен унинг ёнига келиб, бошимни эгиб салом бердим; у менинг саломимга индамай алик олди-да, оғзидан бурқитиб тутун чиқарди.

— Афтидан, ҳамроҳга ўхшаймиз-а?

У яна индамай бош эгди.

— Ставропольга кетаётибсизми, дейман?

— Ҳа, ҳа... пошшолик нарсалари блан.

— Менга қаранг, барака топкур, нима учун сизнинг оғир юкли аравангизни тўртта ҳўкиз бемалол тортадию, менинг бўш аравамни, мана бу осетинлар мадад берса ҳам, олти ҳўкиз зўрға судрайди?

Ҳамроҳим муғомбирона жилмайди-да менга ма'нодор назар ташлади.

— Кавказга яқинда келганмисиз, дейман?

— Бир йилча бўлди,— деб жавоб бердим мен.

У яна жилмайиб қўйди.

— Нима эди?

— Шундай, ўзим! Бу осиелилар ўлардай айёр бўлади! Сиз улар бақириб ҳўкизларига мадад бераётир, деб ўйларсиз? Уларнинг нима деб бақиршини ким билади, дейсиз! Ҳўкизлар уларнинг тилига тушунади; йигирмата ҳўкиз қўшинг, барибир, агар улар ўз тилида бир нима деб бақирдимиз, бўлди, ҳўкизлар жойидан қимирламай тураверади... Бари уччига чиққан айёр! Нима ҳам қилаоласиз?... Булар ўткинчиларнинг пулини қоқиб олиш пайида... Бу муттаҳамларни жуда ёмон ўргатиб қўйишган! Ҳали кўрарсиз, сиздан яна ароқ пули ҳам олишади. Мен буларни яхши биламан, мени алдашиб бўпти!

— Бу ерда кўпдан бери хизмат қиласизми?

— Ҳа, Алексей Петрович замонида³ ҳам хизмат қилардим — деб жавоб берди ҳамроҳим ғурур блан.— Алексей Петрович Линияга⁴ келганда, мен подпоручик эдим,— деб илова қилди,— унинг қўли остида тоғлиларга қарши жангларда қатнашиб, мартабам икки бор ошди.

— Ҳозирчи?..

— Ҳозир учинчи Линия батальонидаман. Уэлари-дан сўрасак?..

Мен ҳам айтдим.

Шу блан суҳбатимиз тугади, икковимиз индамай ёнма-ён кетавердик. Тоғ тепасига чиқсак, қор бор экан. Қуёш ботиб кетди, кун ботмайтуриб, тун бостириб келди, одатда, жанубда шундай бўлади; аммо қор оппоқ оқариб тургани учун, гарчи унча тик бўлмаса ҳам, юқорига кўтарилиб боручи йўлни адашмай топиб борардик. Чемоданимни аравага солиб, ҳўкизларни чиқариш ва аравага от қўшишни буюрдим-да, пастга, ястланиб ётган водига сўнгги марта кўз ташладим,— броқ тоғлар орасидан бурқсиб чиқучи қалин туман водини таймомила қамраб олган, у ердан бирон товуш ҳам қулоғимизга етиб келмас эди. Осетинлар шовқин-сурон блан мени ўртага олиб, ароқ пули талаб қила-бошладилар; аммо штабс-капитан уларга бир ўшқириб берган эдики, бир зумда тумтарақай бўлиб кетишди.

— Жуда ғалати халқ-да, булар!— деди штабс-капитан,— рус тилида нон дейишни билмайдилару, «Офицер, ароқ пули бер!» дейишни билиб олганларига ҳайронман! Менга қолса, булардан татарлар минг чандон яхши: улар ҳеч бўлмаганда, ароқдан ҳазар қилишади-ку...

Бекатга яна бир чақиримча қолган эди. Теварак-атроф жимжит, шу қадар жимжит эдики, ҳатто чивин ғинғиллаб учса, унинг қайси томонга учганини билиш мумкин эди. Чап ёнимизда чуқур дара қорайиб кўринарди; унинг орқасидан ва қаршимиздан, ботиб кетган қуёшнинг сўнгги шафақлари аранг кўриниб турган оч рангли уфқ этагида қат-қат қор босган кўмкўк тоғ чўққилари кўзга ташланар эди; қорамтир осмонда юлдузлар милтиллайбошлади, бу юлдузларнинг бизнинг шимол тарафлардагига нисбатан анча юксак кўриниши одамга ғалати туюларди. Йўлнинг икки томонида қопқора ҳарсанг тошлар қаққайиб турарди; уер-буерда қор тагидан буталар чиқиб турардию, аммо қотиб қовжираб кетган барглarning биронтаси ҳам қимир эмасди, бутун табиат чуқур уйқуга кетган бундай бир

вазиятда бекат аравасини тортиб боручи учта ҳорғин отнинг пишқириши ва рус қўнғироқчасининг пастибаланд-жаранглашини эшитиб бориш ниҳоятда наш'али эди.

— Эртага ҳаво яхши бўлади!— дедим мен. Штабс-капитан менинг бу гапимга индамади-да, кўрсатғич бармоғи билан нақ рўпарамизда қад кўтариб турган баланд тоққа ишора қилди.

— У нима?— деб сўрадим мен.

— Гуд-Тоғ.

— Гуд-Тоғ бўлса нима қипти?

— Бугланиб туришини қаранг.

Чинданам, Гуд-Тоғнинг тепаси бугланиб турар эди; тоғ теварағида енгил булутлар сузиб юрарди, чўққисида ясланиб ётган қопқора булут эса ҳатто қоронғи осмонда ҳам яққол кўриниб турарди.

Почта бекати⁵ ва унинг ён-веридаги сакляларнинг⁶ томлари кўзга ташланди, қаршимиздан жозибали чироқлар милтиллаб кўринди; нам ва изғириш шамол туриб, дара гувиллаб, майда ёмғир ёғабошлади. Буркамни энди устимга ташлай деб турган эдимки, бирдан қор ёғиб қолди. Эҳтиром билан штабс-капитанга қарадим...

— Шу ерда тунаб қолишга тўғри келади,— деди у, ўксиниб,— бундай бўронда довои ошиш қийин. Ҳай Крестоваяга кўчки тушганми?— деб сўради аравакашдан.

— Тушгани йўқ, тақсир,— деб жавоб берди осетин-аравакаш,— аммо бирталайи тушай деб турипти.

Бекатда йўловчилар қўнадиган жой бўлмагани учун бизни тутун босиб кетган бир сакляга жойлаштирдилар. Мен ҳамроҳимни чойга таклиф қилдим: Кавказни кезиб юрганимда бирдан-бир овунчоғим бўлган чўян қумғоним ўзим билан бирга эди.

Саклянинг бир томони тоғ бағрига ёпишган бўлиб, эшигига учта ҳўл, тирғончиқ зиннопоя билан чиқиларди. Пайпаслаб ичкари кирдимда, беҳосдан сигирга қоқилиб кетдим (бу томонларда малайхона ҳам, оғилхона ҳам бир бўларкан). Қаёққа оёқ босишни билмай қолдим. Бир ёнимда қўйлар ма'райди, бир томонимда ит

ириллайди. Яхшиям бир чеккадан чироқ милтиллаб кўриндию, эшикка ўхшаиш бир туйнукни зўр-базўр топдим. Шунда жуда ажойиб бир манзара очилди: ис босиб кетган шифтини икки уступ кўтариб турган каттагина уй одамга лиқ тўла эди. Ўртада чарсиллаб гулхан ёнарди, мўридан шамол қайтариб уриб турган қуюқ тутун ҳамаёқни шундай ўраб олгандики, анчагача ҳечнарсани кўролмаётурдим; гулхан олдида икки кампир, бирталай бола-чақа ва устивоши жулдир-жулдур, ориқ бир грузин ўтирарди. Ноилож биз ҳам гулхан ёнига тиқилишдик, трубка чекишдик, бирпасдан кейин кўмғонимиз ҳам пишиллайбошлади.

Қимир этмай бизга аңқайиб ўтирган уй эгаларини кўрсатиб, штабс-капитанга;

— Бечоралар!— дедим.

— Жуда ношуд халқ,— деб жавоб берди ҳамроҳим.— Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, қўлларида ҳечнарсаси келмайди, илм-ма'рифат ўрганишга сра уқувлари йўқ! Кабардин ёки чеченлар, гарчи ўғри, ялангоёқ бўлсалар ҳам, жуда жасоратли бўладилар, булар бўлса ҳатто яроғ-аслаҳанинг нималигини ҳам билмайди, биронтасида тузукроқ ханжар ҳам кўрмайсиз. Осетин деганларича бор-да!

— Чеченияда кўп турганмисиз?

— Ҳа, у ердаги қал'ада ўн йилча турганман. Каменный Брод деган жой ёнида,— биларсиз?

— Эшитганман.

— Э отахон, бу каллакесарлар роса безорихон қилишарди-да, худога шукур, ҳозир анча тинчиб қолишди. илгарилари вал'дан юз қадам нарига силжийолмас эдик: албатта бирон ерда бирорта пахмоқ калла пойлаб ётган бўларди; сал гафлатда қолдингми, ё бўйингга сиртмоқ тушарди, ё орқангдан ўқ ердинг. Жуда азамат халқ!..

— Бундан чиқди, кўп нарсани кўрган экансиз-да!— дедим мен, бирон қизиқ воқиа эшитиш илинжида.

— Ёнга кўрмай! Кўрганман...

Деди-да, чап мўйловини бураб, бошини қуйи солиб, хаёлга чўмди. Мен ундан бирон воқиа эшитишни истардим,— бу истак ҳамма саёҳатчи ва хотиранавис

кишиларга хос бир одат. Бу орала чой ҳам қайнади; чемоданимдан иккита сафарий стаканни олиб чой қўйдим-да, биттасини унинг олдига қўйдим. Ҳамроҳим чойдан бир ҳўплаб, ўзича: «Ҳа, кўп нарсa кўрганман!» деб қўйди. Унинг бу хитоби менда зўр умид туғдирди. Мен биламан, кўпдан бери Кавказда туручилар суҳбатни, ҳикоя айтиб беришни яхши кўришади, бунга улар камдан-кам муяссар бўладилар: шундай одамлар бўладики, бирон пастқам жойда ротаси блан беш-олти йил турса ҳам, *салом* дейдиган одам топилмайди (чунки фельдебель унга фақат *саломат бўлинг* дейди.) Аммо уларнинг дилида айтадиган гаплари кўп: теварак-атрофда қизиқ, ёввойи одамлар тўлиб ётипти; ҳар қуш хавф-хатар кутади; ҳархил қизиқ воқиялар бўлиб туради, мана шундай пайтларда бизда хотиранависларнинг кам бўлганига ачинасан.

— Чойингизга жиндак ром қўйиб берайми?—дедим суҳбатдошимга,— Тифлисдан олган оқ ромим бор; кун совуқроқ.

— Йўқ, раҳмат, ичмайман.

— Нера?

— Шундай. Ичмайман деб қасам ичганман. Подпоручиклик чоғимда бир марта улфатлар блан ичишиб қолган эдим, бирдан кечаси тревога бўлиб қолди; ҳаммамиз ширакайф эдик, шу ҳолимизча сафга тизилдик. Алексей Петрович буни билиб қолиб, шунақанги адабимизни бердики, асти қўяверасиз, жуда жаҳли чиқиб кетди! Судга беришига сал қолди. Сирасини айтганда, йил бўйи биронта одамни учратмайсан, бунинг устига ароқ ичиб қолсанг борми, тамом бўлдим деявер!

Бу гапни эшитгач, умидим узилди.

— Масалан, черкасларни олинг,— деб сўзида давом этди у,— тўйдаи ё азадами бўзани ўлардай ичиб олишади-да, кейин бир-бирларини чавақлайкетишади. Бир марта зўрға қочиб қутулганман, бўлмаса, итоатли бир князьникида⁸ меҳмонда эдим.

— Нима воқиа бўлган эди ўзи?

— Мен сизга айтсам (ҳамсуҳбатим трубкасыга тамаки тўлдирди-да, тутатиб, ҳикоясини бошлади),—у кезларда мен Терекнинг нариги соҳилидаги қал'ада ро-

та блан турардим, бунга яқинда беш йил бўлади. Куз кунларидан бирида қал'ага озиқ ортган транспорт келди. У транспортда йигирма бешларга кирган бир ёш офицер ҳам бор эди. Офицер расмий формада ҳузуримага кирди-да, қал'ада қолиш тўғрисида буйруқ олганини билдирди. У шу қадар хипча, нозик юзлари оппоқ, мундири шу қадар янги эдики, унинг Кавказга яқинда келганини дарҳол фаҳмладим. «Бу ерга Россиядан юборилгандирсиз?» деб сўраган эдим, у, «Шундай, жаноби штабс-капитан», деб жавоб берди. Мен унинг қўлидан ушлаб: «Жуда хурсандман, жуда хурсандман. Бу ерда бироз зерикиб ҳам қоларсиз, лекин хафа бўлманг, иноқ бўлиб яшаймиз. Мени тўғридан-тўғри Максим Максимич деяверинг, иннайкейин, расмий формада келишнинг нима ҳожати бор? Менинг олдимга келганингизда фақат фуражка кийиб келсангиз, бас» дедим. Унга қал'адан квартира бердик, жойлашиб олди.

— Оти нима эди?— деб сўрадим, Максим Максимичдан.

— Оти... Григорий Александрович *Печорин* эди. Жуда яхши йигит эди, мен сизга айтсам; аммо табиасти бироз ғалатироқ эди. Масалан ёмғир демай, совуқ демай эртадан кечгача овда юарди; ҳамма совқотиб, ўлардай чарчаса, унга ҳечнарсга қилмасди. Аммо ба'зида уйига кириб оларди-да, сал шамол эсди дегунча шамоллаб қолдим дерди; дарча тақиллаб кетса, бир сесканиб, ранги оппоқ оқариб кетарди; аммо тўнғиз блан яккама-якка олишганини ўз кўзим блан кўргашман; ба'зи вақтлар соатлаб индамас эди, аммо ба'зан бирдан гапга кириб кетдими, бас, кулавериб ичакларинг узилиб кетарди... Шундай, жуда ғалати одам эди, иннайкейин, ўзи ҳам жуда бадавлат бўлса керак: қимматбаҳо нарсаларининг кўплигини айтмайсизми!..

— Сиз блан кўп турдими?— деб сўрадим.

— Бир йилча турди. Аммо, ўша йил сра эсимдан чиқмайди; жуда кўп ташвиш орттирди бошимга, йигити тушкур! Қизиқ, дун'ёда шундай одамлар борки, уларнинг бошларига турли-туман ажойиб ҳангомалар тушажаги пешоналарига ёзилган бўлади.

— Ажойиб ҳангомалар?— деб хитоб қилдим, унга чой қуяр эканман қизиқсиниб.

— Мен сизга айтиб берай. Қал'адан олти чақиримча нарида итоатли бир князь турарди. Унинг ўн беш яшар ўғли бўлар эди, шу бола бизнинг қал'ага келиб-кетиб турадиган бўлиб қолган эди; кунда ё уни деб, ё буни деб келарди. Григорий Александрович иккимиз уни жуда эркалатиб қўйган эдик-да. Ўзи шундай абжир ва каллакесар эдики, ҳарнарсани ҳам қойил қилар эди: отни чоптириб кетатуриб ердаги шапкани илиб кетарди, ё бўлмаса отда туриб милтиқ ҳам отоларди. Унинг битта ёмон одати бор эди; пулга жуда ўч эди. Бир куни Григорий Александрович ҳазиллашиб, отангнинг қўрасидан энг яхши серкани ўғирлаб келсанг, бир червон бераман деб қолди; буни қарангки, эртаси куни кечаси серканинг шохидан судраб келди. Ба'зан биз уни гиж-гижлатиб қолардик, шунда кўзларига қон тўлиб, қўли дарҳол ханжарга югурарди. «Ҳой, Азамат, бир кунмас, бир кун бошингни ейсан, ишинг чатоқ бўлади!» дердим мен.

Бир куни кекса князьнинг ўзи келиб, бизни тўйга айтиб кетди: катта қизини узатаётган экан, биз у блан иноқ эдик, гарчи татар бўлса ҳам йўқ деб бўлмас эди. Бордик. Овулда бизни бирталай ит ҳуриб қарши олди. Хотин-халажлар бизни кўриб юзларини яширишарди; юзларини кўрганларимизни эса унча чиройли деб бўлмас эди. «Черкас аёллари жуда чиройли бўлса керак деб ўйлардим», деди Григорий Александрович. «Ошиқманг!» дедим мен кулиб. Ўзимнинг ўйлаб қўйганим бор эди-да.

Биз борсак, князьнинг уйи одамга лиқ тўла экан. Осиёлиларда никоҳ-тўйга бутун кўча-кўйни чақириб одати бор. Бизни иззат-икром блан кутиб, меҳмонхонага олиб киришди. Аммо мен, ҳар эҳтимолга қарши, отларимизни қаерга боғлаб қўйганларини кўз остига олиб қўйишни унутмадим.

— Уларда тўй маросими қанақа бўларкан?— деб сўрадим, штабс-капитандан.

— Одатдагича бўлади. Олдин мулла қўр'ондан бирнималар ўқийди, кейин келин блан куёвга, уларнинг

ҳамма қариндош-уруғларига тўёна берилади; овқат ейишади, бўза ичишади; кейин чавондозлик бошланади, шунда албатта оқсоқ, қирчанғи от минган жулдир кийимли бир киши масхарабозлик қилиб ҳаммани кулдиради; қоронғи тушгандан кейин меҳмонхонада, бизнингча айтганда, базм бошланади. Бир бечора мўйсафид уч торли чолғуни... ҳаҳ, оти қурсин, эсимдан ҳам чиқипти... бизнинг балалайкага ўхшаган бир чолғуни тингиллатиб ўтиради. Қизлар бир томон, йигитлар бир томон бўлиб, чапак чалиб лапар айтишади. Орадан бир қиз блан бир йигит чиқиб, оғизларига келган нарсани лапар қилиб айтишади, қолгани уларга жўр бўлади. Печорин иккимиз уйнинг тўрида ўтирган эдик, бир маҳал уй эгасининг ўн олти яшар кичик қизи унинг олдига келиб лапар айтиб қолди... Нима десам экан?.. хушомад қилиб қолди-да.

— Нима деб лапар айтди, эсингиздами?

— «Йигитларимиз новқирон, чакмонларига кумуш қадалган, аммо ёш рус офицери эса улардан ҳам новқирон, галунлари тилладан. Йигитларимиз орасида гўё сарв; брок у бизнинг боғимизда ўсолмайди ҳам, гулламайди ҳам» деб айтди, шекилли. Печорин ўрнидан туриб, кафтини пешона ва кўксига қўйиб таъзим қилди-да, гапимни бунга тушунтириб беринг деб мендан илтимос қилди; мен уларнинг тилини жуда яхши биламан, Печориннинг гапини таржима қилиб бердим.

Қиз ёнимиздан кетгач, Григорий Александровичнинг қулоғига: «Хўш, қалай экан?» деб шивирладим.

— «Жуда гўзал экан!— деди у:— Оти нима?»— «Оти Бэла» деб жавоб бердим.

Қиз чиндан гўзал эди: баланд бўйли, хипчадан келган, кўзлари тоғ кийигининг кўзларидай қопқора, худди юрак бағрингизга қараб тургандай. Печорин ҳаслга чўмиб, ундан кўзини узолмай термулиб ўтирарди, қиз ҳам унга тез-тез зимдан кўз ташлаб қўярди. Аммо қизга Печориндан бошқа маҳлиё бўлган яна бир киши бор эди: уйнинг бир бурчагида ўтдай чақнаб турган бир жуфт кўз қизга тикилиб турарди. Синчиклаб қарасам, у Қазбич деган эски танишим экан. Уни итоатли деб ҳам, итоатсиз деб ҳам бўлмас эди. Гарчи

ҳечқандай ёмонлик қилмаса ҳам, ундан шубҳамиз бор эди. Ба'зан қал'ага қўй ҳайдаб келиб, савдолашиб ўтирмасдан арзонга сотиб кетарди, аммо ўлдириб юборсанг ҳам айтган нархидан арзонга сотмасди. Уни одамлар абреклар⁹ блан бирга Кубань дар'ёсининг, нариги томонига ўтиб қароқчилик қилади дейишарди; ростини айтганда, ҳақиқатан ҳам башараси қароқчига ўхшарди: ўзи пакпакана, қотмадан келган, кенг яғринли йигит эди... эпчиллигини айтмайсизми, нақ шайтоннинг ўзи дейсиз! Пешмати ҳамиша йиртиқ-ямоқ бўлса бўлардики, аммо қуроли кумушдан бўларди. Тагидаги отининг довуғи бутун Қабардага кетганди, ҳақиқатан ҳам унинг отидай от ҳечқаерда топилмасди. Унга ҳамма чавандозларнинг ҳаваси келиб юрарди, кўп одамлар ўғирлаб кетишга уриниб кўришдию, аммо уддасидан чиқишолмади. Ҳозир ҳам кўз олдимдан кетмайди: ўзи қопқора тўсдай эди, оёқлари ингичка, кўзлари Бэланинг кўзларидан қолишмасди; бақувватлиги айтмайсизми! Эллик чақирим тўхтамай чопиш чўт эмасди, эгасига шундай ўрганган эдики, худди итдай эргашиб юрарди, ҳатто унинг овозини ҳам танирди! Қазбич уни ҳеч боғламасди ҳам. Эгасига муносиб от эди-да!..

Бу кеча Қазбич одатдагидан кўра хафaroқ эди, пешмати ичидан совут кийиб олганини ҳам пайқаб қолдим. «Совут кийиб олишн бежиз бўлмаса керак, бир нияти борга ўхшайди»,— деб қўйдим ичимда.

Уй ичи жуда дим бўлиб кетган эди, бир шамоллаб келай деб ташқари чиқдим. Тоғларни тун қамраган, дараларни туман босганди.

Отларимизга ем берилдими, йўқми, шуни билмоқчи бўлиб бостирмага кирдим, ҳарҳолда эҳтиёткорлик ҳеч зарар қилмайди: чунки менинг отим ҳам жуда яхши от эди, кўп кабардинлар отимга суқланиб қарар ва *якши тхе, чок якши!* дейишарди.

Девор тагидан ўтаётиб, бирдан икки кишининг товушини эшитиб қолдим: овозлардан бирини дарҳол танидим: у, мезбонимизнинг ўғли саёқ Азамат эди; бошқа овоз эса паст бўлиб, аҳ'ён-аҳ'ёнда эшитиларди. «Улар нима ҳақида гапиришаётипти экан? — деб

хайрон бўлдим,— тағин менинг отим тўғрисида бўлмасин?» Секин девор тагига ўтирдим-да бошдан оёқ эшитиш мақсадида гапларига диққат блан қулоқ солдим. Ба'зан уйдан чиққан ашула ва гурунглар мени қизиқтирган суҳбатни босиб кетарди.

«Жуда ажойиб отинг бор-да,— дерди Азамат,— агар уйнинг хўжайини мен бўлсаму, уч юзта биям бўлса эди, ярмини сенинг чопқир отингга алишардим, Казбич!»

«Э, Казбич экан-ку!»— дедим ичимда ва бирдан устидаги совути эсимга тушди.

«Рост,— деб жавоб берди Казбич, бироз жим тургач:— бутун Кабардада бунақа отни тополмайсан, бир марта абреклар блан бирга русларнинг йилқиларини талаш учун Терекнинг нариги томонига ўтдик; омадмиз келмади, ҳаммамиз ҳарёққа тўзғиб кетдик. Тўртта казак отда кетимдан қувиб қолди; кофирлар ҳайқаришиб менга етай деб қолганда, бирдан олдимдан қалин ўрмон чиқиб қолди. Эгарга ётиб олдим-да, ўзимни худога топшириб, умримда биринчи марта отимга қамчи урдим, отимни ҳақорат қилганим ҳам шу эди. Отим дарахтлар орасига қушдай шўнғиб кириб кетди; дарахтларнинг ўткир тиканлари устибошимни дабдала қилиб юборди, қайрағочларнинг қуруқ шохлари юзларимни тимдалади. Отим тўнкалар устидан сакраб, буталарни кўкраги блан ёриб ўтарди. Аслида, отимни ўрмон ёқасига ташлаб, ўзим ўрмон ичига яширинсам бўларди-ю, аммо отимни кўзим қиймади, шунинг учун авлиёлар қўллаб юборди дейман-да. Бошим устидан бирнеча марта ўқ визиллаб ўтди; казакларнинг отдан тушиб кетимдан қувиб келишлари аниқ эшитиларди... Бирдан олдимдан чуқур зовур чиқиб қолса бўладими! Чопқирим бир лаҳза туриб қолдию, кейин дадил сакради. Кейинги оёқлари сирғаниб кетиб, олдинги оёқлари блан зовур четига осилиб қолди. Жиловни қўйиб юбориб, ўзим жарга учиб тушдим; отимни шу сақлаб қолди: у бир сакраб тепага чиқиб олди. Казаклар бунни кўриб турар эдилар, аммо бирортаси ҳам жарга тушиб мени қидирмади; мени ўлди деб ўйлашган бўлса керак-да; отимнинг кетидан қувиб кетганларини

эшитиб ётардим. Юрак-бағрим қон бўлиб кетди; жар ёқасидаги қалин ўтлар орасидан эмаклаб кетдим,— қарасам: ўрмон тугаб қолган экан, ўрмон ичидан бир-неча отлиқ казак ялангликка чиқиб келаётипти, менинг Қоракўзим ҳам худди уларнинг олдидан чиқиб қолса бўладими; ҳамма казаклар ҳайқириб унинг кетидан қувиб қолишди; анчагача қувиб юришди, айниқса бир казакнинг отимнинг бўйнига сиртмоқ ташлаб ушлаб олишига сал қолди; титраб кетдим-да, кўзларимни чирт юмиб, дуо ўқийбошладим. Бирнеча минутдан кейин кўзимни очиб қарасам: Қоракўзим думини кўтариб, худди слдай учиб юрипти, кофирлар эса йироқ даштда хорғин отларини лўкиллашиб, кетма-кет чизилишиб чопишмоқда. Худо ҳақи, рост! Ярим кечагача жардан чиқмай ўтирдим. Бунисига нима дейсан, Азамат: бир маҳал қарасам, қорсағида жар ёқасида бир от кишнаб, ер тепиниб юрипти; Қоракўзимни товушидан танидим, у менинг ўша йўлдошим эди!... Ўша-ўша бир-биримиздан сра ажралмаймиз».

Қазбич ўз арғимоғининг ипакдай бўйнига уриб, ҳархил нозик исмлар блан эркалатгани эшитилди.

«Мингта биям бўлганда, ҳаммасини сенинг Қоракўзингга алишардим» деди Азамат.

«Йўқ, алишмайман»,— деб жавоб берди Қазбич, лоқайлик блан.

«Менга қара, Қазбич,— дерди Азамат, унга эркалик қилиб,— ўзинг раҳмдил одамсан, мард йигитсан, отам руслардан қўрқиб, мени тоққа чиқармайди, отингни менга берсанг, айтганингни қиламан, отамнинг энг яхши милтиғи ё қиличини ўғирлаб бераман, нима десанг — шуни келтириб бераман, отамнинг қиличи асл гурда¹⁰ қилич: дамини қўлингга текизсанг — ботиб кетаверадиған; унинг соғути олдида сеники уч пулга арзимайди».

Қазбич индамасди.

«Отингни,— деб давом этарди Азамат,— остингда бурунларини кериб пишқириб ўйноқлаганини, оёқлари остидан тошлар отиб юрганини кўриб, кўнглим бирхил бўлиб кетган эди, ўшандан бери кўзимга ҳечнарсa кўринмайди; отамнинг энг бориб турган чопқир отлари-

га ҳам қарагим келмайди, уларни мениб чиқишга ҳам уяламан, юрак-бағрим қон бўлиб кетди; юрагим қайғуга тўлганидан кун бўйи тоққа чиқиб ҳасрат чекиб ўтираман, чиройли қадам ташлаб юручи, сағриси ўқ'ёидай текис чопқиринг сра кўз олдимдан нари кетмайди; худди менга бир нарса демоқчи бўлгандай, шўх кўзларини жовдиратиб кўзимга қараб тургандай бўлади. Қазбич, агар отингни менга сотмасанг, ўламан!» деди Азамат, титроқ товуш блан.

Товуши менга худди йиғлагандай бўлиб эшитилди: шуни ҳам айтиш керакки, Азамат жуда ўжар бола эди, кичкиналигида ҳам уни ҳеч йиғлатиб бўлмасди.

Унинг кўз ёшларига жавобан кулги эшитилди.

«Менга қара!— деди Азамат, шиддатли товуш блан,— кўриб турибсанки, мен ҳечнарсадан тоймайман. Хоҳласанг, опамни олиб қочиб келтириб берай. Унинг ўйнаганини кўрсанг, ашулаларини эшитсанг! Зар блан кашта тикишларини айтмайсанми! Турк подшосининг ҳам бунақанги хотини бўлган эмас... Бўптими? Эртага кечаси дара ичидаги сой бўйида кутиб турсанг, опам блан бирга нариги овулга ўтиб кетаётган бўламану,— опам сеники бўлади, вассалом. Наҳотки, Бэла сенинг чопқирингга арзимаса?»

Қазбич анчагача индамай турди; ахири, жавоб ўрнига қадимги бир ашулани ҳиргойи қилабошлади:*

Овулимизда кўп гўзал дилдорлар.
Қора кўзларида юлдузлар порлар.
Уларни севишлик хўп яхши ишдир;
Ёшлик эркинлиги ундан ҳам хушдир.
Тўрт хотинни сотиб олади тилло,
Чопқир тулпар от-чи, эрур бебаҳо:
Унга чўл шамоли тенглашабилмас,
У ҳечвақт алдамас, хиёнат қилмас**.

Азамат анчагача Қазбични кўндиришга уринди, йиғлади-сиқтади, хушомад ҳам қилиб кўрди, онг ҳам

* Қазбичнинг менга наср блан айтиб берган ашуласини ше'рга солганим учун китобхонлардан афв сўрайман; наилож: одат — иккинчи мижоз дейдилар. (*Лермонтовнинг изоҳи*).

** «Замонамиз қаҳрамони»да учрайдиган ше'рларни Рустам Комилов таржима қилган.

ичиб кўрди, бўлмади; охири Казбич тоқатсизланиб унинг сўзини кесди: .

«Нари тур, тентак! Менинг отимни минигга сенга йўл бўлсин! Уч қадам босиши бланоқ-сени бир улоқ-тириб ташлайдики, калланг тошга тегиб, тарс ёрилади».

«Мени-я?»— ғазаб блан қичқирди Азамат, кейин кичкина ханжарнинг совутга тегиб жаранглагани эшитилди. Кучли қўл уни бир итариб юборган эди, бола четан деворга бориб шундай урилдики, девор лапанглаб кетди. «Тоза тамоша бўладиган бўлди-ку!» дедим ичимда ва югуриб отхонага кирдим-да, отларимизни юганлаб, орқа ҳовлига етаклаб чиқдим. Икки минут ўтмасдан уй ичи остин-устун бўлиб кетди. Воқиа бундай бўлган экан, Азамат пешмаги йиртилган ҳолда уйга югуриб кирипти-да, Казбич мени сўймоқчи бўлди, деб бақирипти. Утирганлар ўринларидан ирғиб туриб, қўлларига милтиқ олиб чиқишипти, шундан кейин тўстўполон бошланиб кетди! Қий-чув, милтиқбозлик бўлиб кетди; Казбич отини миниб, кўчада, одамлар ўртасида қиличини ўйнатиб, гир-гир айланарди. «Тўй азага айланиб кетмасайди,— дедим мен, Григорий Александровичнинг енгидан ушлаб,— яхшиси, вақт ғаниматда кетақолмаймизми?»

«Шошманг, оқибати нима бўларкин», деди у.

«Нима бўларди, ёмон бўлади; осиёилилар ҳаминша шунақа, бўза ичиб олишдими, пичоқбозлик бошланади!» Отимизга миниб, уйга қайтдик.

Мен тоқатсизланиб:

— Казбич нима бўлди?— деб сўрадим штабс-капитандан.

— Унақанги одамга жин ҳам урмайди!— деб жавоб берди у, чойини ичиб бўлиб.— Қочиб қутулиб кетди!

— Ярадор ҳам бўлмадимми?— деб сўрадим.

— Худо билади! Бу каллакесарларнинг жони қаттиқ бўлади! Жаагларда уларнинг кўпини кўрганман: ҳамаёғига найза тегиб илма тешик бўлиб кетса ҳам, қиличини ўйнатгани ўйнатган.— Бирмунча сукунатдан кейин штабс-капитан ер тепиниб, давом этди:

— Умр бўйи бир гуноҳимни кечираолмайман; мени шайтон йўлдан урибдию, девор тагида ўтириб эшитган ҳамма гапни қал'ага қайтганимиздан кейин Григорий Александровичга айтиб берибман-да! У муғомбир ҳам бир кулиб қўйди, аммо кўнглига бир нарсани тугиб қўйган экан.

— Нимани? Айтиб беринг энди буёғини ҳам.

— Начора, гапни бошлагандан кейин давомини ҳам айтиш керак.

Уч-тўрт кундан кейин қал'ага Азамат келиб қолди. У, одати бўйича, Григорий Александровичнинг олдига кирди, Григорий Александрович уни доим хилма-хил ширинликлар блан сийлаб тургучи эди. Мен ҳам ўша ерда эдим. Гап от устида борарди, Печорин Қазбичнинг отини мақтаётди: Қазбичнинг оти чопқир, кийикдай чиройлигу деябошлади, хуллас,— унинг гапига қараганда, дунёда ундай от йўқ эди.

Татарваччанинг кўзлари чақнаб кетди. Печорин эса ўзини билмасликка солди; мен гапни бошқа ёққа бурсам, у яна Қазбичнинг отидан бошлайверди. Азамат қачон бизникига келса, шу тўғрида гапираверди. Уч ҳафталардан кейин қарасам, худди романлардаги сингари, Азаматнинг юзлари сарғайиб, ўзини олдириб қўйипти. Нима бўлдийкин? деб ажабланиман..

Бу воқияни кейин пайқаб қолдим: Григорий Александрович уни шундай даражага олиб бориб қўйдики, бола бечора ўзини сувга ташлашдан ҳам тоймайдиган бўлиб қолди. Бир куни Григорий Александрович унга: «Ўша от сенга жуда ёқиб қопти-а, Азамат? Аммо унга етишга сенга йўл бўлсин! Айтчи, ўша отни олиб берган одамга нима берардинг?» деб қолди-ку.

«Хоҳлаган нарсасини» деб жавоб берди Азамат.

«Ундоғ бўлса, отни сенга мен олиб бераман, аммо бунинг бир шарти бор... Бажараман деб онт ичасан...»

«Онт ичаман... Сен ҳам онт ич!»

«Бўпти! Ўша от сеники бўлади деб онт ичаман; аммо унинг эвазига менга опанг Бэлани берасан, Қоракўз унинг қалини бўлади. Ишонаманки, бу савдо сенга фойдали бўлади».

Азамат индамай турарди.

«Хоҳламайсанми? Хоҳламасанг, майли! Мен сени йигит десам, ёш бола экансан, от минишга ҳали ёшлик қилар экансан...»

Азамат қипқизариб кетди. «Отам бор-ку?» деди у «Отанг уёқ, буёққа бориб-келиб турмайдими?»

«Рост-а.»

«Розимисан?..»

«Розиман,— деб шивирлади Азамат, юзи бўздай оқариб.— Қачон энди?»

«Қачон Қазбич келса — шунда; ўнта қўй ҳайдаб келаман деб ва'да берган; уёғи менинг ишим. Аммо лавздан қайтиш йўқ, Азамат!»

Шундай қилиб, икковларининг савдолари пишди... Ростини айтганда, яхши иш бўлмади! Кейинчалик мен Печоринга буни айтдим ҳам. Шунда у, ёввойи черкас қизи мендай чиройли эрга тегиб, қайтанга бахтли бўлиши керак, негаки, ҳарҳолда, мен унга эр бўламан, Қазбич эса бир қароқчи, унинг жазосини бериш керак, деди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, мен бунга нима деялар эдим? Аммо у вақтда мен уларнинг тил бириктирганлигидан беҳабар эдим. Кунлардан бир кун Қазбич келиб қолди-да, қўй, асал керакмасми, деб сўради; эртага келтир, деб тайинладим. «Азамат!— деди Григорий Александрович,— эртага Қорақўз менинг қўлимда бўлади; бугун кечаси Бэла шу ерда бўлмаса — от блан хайрлашавср...»

«Бўпти!» деди Азамат ва овулга от чоптириб кетди. Кечқурун Григорий Александрович қурол-яроғини тақиб қал'адан чиқиб кетди: ишени қандай битиришди — билмайман, аммо ярим кечада иккови қайтиб келди. Азамат отига оёқ-қўллари боғланган, боши чодра блан ўралган бир аёлни ўнгариб келганини часовой кўрипти.

— Отчи, от нима бўлди?— деб сўрадим штабс-капитандан.

— Ҳозир, ҳозир. Эртасига эрталаб Қазбич ўнта қўй ҳайдаб келди. Отини девор ёнига боғлади-да, менинг олдимга кирди; олдига чой қўйдим, гарчи қароқчи бўлса ҳам, меҳмоним эди-да.

Иккимиз уёқ-буёқдан гапиришиб ўтирдик... Бирдан қарасам Қазбич бир сесканиб тушди, юзи бўздай оқа-

риб кетди-да, деразага отилди; бахтга қарши, дераза уйнинг орқа томонига қараганди.— «Сенга нима бўлди?» деб сўрадим.

«Отим!.. Отим!» деди Казбич, титраб-қақшаб.

Чиндан ҳам, қулоғимга от дупури эшитилди. «Битта-яримта казак келгандир...» дедим.

«Йўқ! Урус ёмон, ўрус ёмон!» деб бақриб юборди Казбич ва ташқарига қоплондай отилди. Икки ҳатлаб ҳовлига чиқди; қал'а дарвозасида турган часовой милтиқ блан йўлини тўсган эди, Казбич милтиқ устидан сакраб ўтди-да, йўлдан югуракетди... Йироқда чанг кўринар эди,— Азамат Қоракўзни чоптириб кетмоқда эди; Казбич йўл-йўлакай милтиғини ғилофидан олиб, ўқ узди. Бир минутча қимир этмай турди, кейин ўқнинг хато кетганини билиб чинқириб юборди, милтиқни тошга уриб чил-чил қилиб синдирди-да, ерга ётиб ёш боладай ҳўнграб йиғлаб юборди... Қал'адан одамлар чиқиб атрофини ўраб олишди, аммо унинг кўзига ҳечнарсга кўринмасди; одамлар бирпас гапиришиб туриб, тарқалиб кетишди; мен қўйларнинг пулини Казбичнинг олди-га обориб қўйинглар деб буюрдим, пулга ҳам қарамади, худди ўликдай муккасидан тушиб қимирламай ётаверди. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, эрталабгача қимирламай ётди... Эртаси эрталаб қал'ага келди-да, отимни ким ўғирлаганини айтинглар деб ялинди. Азаматнинг отни ечиб, миниб кетганини кўриб турган часовой кўрган-билганини яширмади. Азамат номини эшитишни бланоқ Казбичнинг кўзлари чақнаб кетди ва Азаматнинг отаси турган овулга қараб жўнади.

— Азаматнинг отаси нима бўлди?

— Бутун гап шунда-да, Казбич унинг отасини тополмапти: у беш-олти кунга аллақерга кетган экан, бўлмаса, Азамат опасини ўғирлаб қочаолармиди?

Отаси қайтиб келса, уйда на қизи бор ва на ўғли. Азамат жуда муғомбир бола эди. Қўлга тушса калласидан ажралишини биларди. Ўша-ўша дом-дараксиз йўқолиб кетди, бирон абреклар шайкасига қўшилиб, Терекнингми ё Кубаньнингми нариги томонида калласидан ажралгандир-да, баттар бўлсин!..

Ростини айтсам, менинг ҳам бошимга кўп савдолар

тушди. Черкас қизининг Григорий Александрович уй-далигини эшитган заҳотим, эпoлетларим ва қиличимни тақиб унинг уйига чиқдим.

Григорий Александрович ўринда бир қўлини боши остига қўйиб, бир қўлида ўчиб қолган трубкасини ушлаб ётарди; ичкари уйининг эшиги кулф, бурнида калити кўринмас эди. Буни мен бир қарашдаёқ пайқадим... Мен жўрттага йўталабошладим, остонани тепиб ҳам кўрдим, у ўзини эшитмаганга солиб ётаверди.

«Жаноби прапорщик!— дедим мен, товушимни мумкин қадар шиддатлироқ қилиб.— Менинг келганимни кўрмайпсизми?»

«Э, салом, Максим Максимич! Трубка чекасимми?» — деди у, бошини кўтармасдан.

«Кечирасиз! Мен Максим Максимич эмас, штабс-капитанман».

«Фарқи йўқ. Чойга қалайсиз? Бошимга қандай ташвиш тушганини билсангиз эди!»

«Мен барини биламан»— дедим кроватьга яқинлашиб.

«Яна яхши, айтиб ўтиришга хушим йўқроқ эди».

«Жаноби прапорщик, сизнинг қилган ишингизга мен ҳам жавобгар бўлишим мумкин...»

«Қўйсангизчи! Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Ахир, анчадан бери ҳамма ишимиз шериклик-ку!»

«Бу ҳазилингиз нимаси? Марҳамат қилиб, қилингни топширинг!»

«Митька, қилични келтир!..»

Митька қилични келтириб берди. Мен ўз бурчимни адо этгач, кроватьга ўтирдим-да:

«Менга қара, Григорий Александрович, ёмон иш қилиб қўйганингни бўйнингга ол»— дедим.

«Қанақа ёмон иш қилибман?»

«Бэлани олиб қочганинг... Азамат ҳам муттаҳам!.. Бўйнингга ол».

«Ҳа, ахир, яхши кўрсам нима қилай?..»

Шундан кейин нима ҳам деяолардингиз?.. Нима дейишимни билмай қолдим. Аммо бирпас жим ўтирганимдан кейин, отаси талаб қилса қайтариб бериш кераклигини айтдим.

«Қайтариб беришнинг ҳожати йўқ!»

«Қизининг бу ердалигини билиб қолсачи?»

«Қаёқдан билади?»

Мен яна индаёлмай қолдим «Менга қаранг, Максим Максимич!— деди Печорин, бошини ястиқдан кўтариб:— ўзингиздан ўтар гап йўқ,— башарти қизни ваҳший отасига қайтариб берсак — ё бўғизлаб ўлтиради, ё бировга сотиб юборади. Бўлар иш бўлди, энди ишни бузиб ўтиришнинг нима кераги бор; қиз мендаю, қилич сизда қолсин...»

«Ҳеч бўлмаса, менга бир кўрсатинг ўзини»,— дедим мен.

«Анави эшикнинг орқасида ўтирипти; бугун ўзим ҳам бир кўрай деб шунча уриндим, иложи бўлмади, бир бурчакда чодрага ўралиб ўтирипти, қарамайди ҳам, гапирмайди ҳам, кийикдай ҳуркович. Духанчининг хотинини ёллаб бердим: у татар тилини ҳам билади, хизматини ҳам қилади, унинг меники эканлигини ҳам қулоғига қуяди, чунки мендаги бошқа ҳеч кимсага теголмайди», деб илова қилди Печорин, мушти блан столни бир уриб. Бунга ҳам кўндим... Нима ҳам қилаолардим? Шундай одамлар бўларканки, уларнинг гапига рози бўлмай сра иложинг йўқ.

— Уёғи нима бўлди энди?— деб сўрадим Максим Максимичдан,— ҳақиқатан ҳам Печорин уни ўзига ўргатиб олдим ё қиз тутқунликда юртини соғина-соғина, сўлиб кетдими?

— Йўғе, нега юртини соғинаркан? Унинг овулидан кўринадиган тоғлар қал'адан ҳам кўриниб турарди. Бу ёввойиларга шундан бошқа ҳечнарсанинг кераги йўқ. Ишайкейин, Григорий Александрович ҳар кун ишга совга бериб турарди: дастлабки кунлари қиз совгаларни назар-писанд этмай рад қиларди, ҳаммаси духанчининг хотинига қоларди, бу эса унинг тилини янада бурро қиларди. Эҳ, ҳад'ялар-ҳад'ялар! Бир парча чиройли гулдор латта деб хотин киши нималар қилмайди!.. Хайр, буни бирёққа қўятурайлик... Григорий Александрович у блан узоқ вақт олишди, шу орада татар тилини ҳам ўрганиб олди, қиз ҳам бизнинг тилимизга тушунабошлади. Бора-бора Григорий Алексан-

дровичга кўз қирини ташлаб, зимдан қараб қўядиган бўлди, нуқул ҳасрат чекиб, ўзи билган ашулаларни ҳиргойи қилиб ўтирарди, нариги уйда ўтириб эшитиб қолсам, менинг ҳам юрагим эзилиб кетарди. Бир ҳодиса сра эсимдан чиқмайди; уйнинг ёнидан ўтиб кетатуриб, деразадан қарадим: Бэла сўрида бошини эгиб ўтирарди. Григорий Александрович эса унинг қаршисида турарди. «Менга қара, парим,— дерди Григорий Александрович унга,— эртами, кечми, ахир, меники бўлишингни ўзинг ҳам биласан-ку, нега энди мени бунчалик қийнайсан? Ё бирон чеченга кўнгил қўйганми-сан? Ундай бўлса, ҳозироқ уйингга қайтариб юбораман». Бэла бир сесканиб тушди-да, бошини чайқади. «Ё мендан ҳазар қиласанми?»— деб давом этди Григорий Александрович. Бэла бир хўрсинди. «Ёки дининг мени севишингга йўл қўймайдими?» Бэланинг ранги ўчди, у чурқ этмай ўтирарди. «Ишон гапимга, ҳамманинг худоси битта, менга сени севишга йўл қўйса, нега сенга йўл қўймас экан?» Бэла худди бу янги фикрдан ажаблангандай, унинг юзига ялт этиб қаради; қизнинг кўзларида шубҳа, шу блан бирга бу гапга ишониш истаги порлар эди. Оҳ, у кўзларни айтмайсизми! Худди бир жуфт чўғдай ёниб турар эди.

«Менга қара, гўзалим, азизим Бэла!— деб давом этарди Печорин,— сени қанчалар севганимни кўриб турибсан: бир кулиб қарашинг учун ҳечнарсамни аямайман; сенинг вақтингни хуш қилиш учун ҳарнарсасага тайёрман, сенинг бахтли бўлишингни истайман; агар сен яна қайғуга ботсанг — мен ўламан. Айтчи, очилиб ўтирасанми?» Бэла қопқора кўзларини ундан узмай ўйланиб қолди, кейин эркаланиб жилмайди-да, бошини эгиб розилик билдирди. Печорин унинг қўлидан ушлаб, мени бир ўпгин деб ялинабошлади; қиз ўзини ожизлик блан ҳимоя қилар ва нуқул: «Йўқ, йўқ, қўйинг» дерди. Печорин айтганимни қиласан деб туриб олди; Бэлани титроқ босиб, йиғлаб юборди, «Мен сенинг чўрингман, асирангман,— дерди у,— мени зўрлашга кучинг етади, албатта», деб яна кўз ёши қилабошлади.

Григорий Александрович пешонасига бир мушт

урди-да, нариги уйга чиқиб кетди. Мен унинг олдига кирдим; у икки қўлини қовуштириб, қовоқларини солган ҳолда уй ичида кезиб юарди. «Хўш, ишлар қалай, отахоним?»— дедим мен унга. «Хотин эмас, иблис экан!— деб жавоб берди Печорин.— Аммо, сизга оит ичиб айтаманки, менга тегмаса — отимни бошқа қўяман». Мен бош чайқадим. «Гаров ўйнайсизми?»— деди менга қараб:— бир ҳафтадан кейин!»—«Бўпти!» Қўл сиқишиб ажралишдик.

Эртаси куни эрталаб Печорин ҳархил совғалар олиб келиш учун Кизляр шаҳарига одам юборди: жуда кўп ҳархил эрон матолари келтирилди, у молларнинг сонисаноғи йўқ эди.

«Қалай, Максим Максимич, осиели гўзал мана бу парсаларга туриш беролармикан?»— деб сўради Печорин, матоларни кўрсатиб. «Сиз черкас қизларини билмас экансиз,— дедим мен,— булар грузин қизларига ҳам, закавказьели татар қизларига ҳам ўхшамайди, булар бутунлай бошқача. Буларнинг одатлари ҳам бошқача, бошқача тарбия кўришган». Григорий Александрович кулумсираб қўйди-да, ҳуштак блаи марш чалабошлади.

Худди менинг айтганим келди, совғалар қизга унча та'сир қилмади; қиз унга меҳрибонроқ ва ишонқираброқ қарайбошлади, холос, ундаи нари ўтмади: шундан кейин Печорин энг охирги чорани қилиб кўрмоқчи бўлди. Бир куни эрталаб отини эгарлатди-да, черкасча кийиниб, қуролланиб Бэланинг олдига кирди. «Бэла! деди қизга:— сени нақадар севишимни ўзинг яхши биласан. Мени яқиндан таниб, кейин-кейин яхши кўриб кетарсан деб, сени олиб қочиб келтирган эдим; мен янглишган эканман, хайр энди! Ҳамма бисот ва мулкимни сенга ташлаб кетдим; хоҳласанг — отангинг уйига қайт, ихтиёр ўзингда. Сенинг олдингда гуноҳкорман, шунинг учун ўзимни жазолашим керак; хайр, мен кетдим, аммо қаергалигини ўзим ҳам билмайман! Балки, бахтим юришиб, бирон дайди ўқ ёки қилич тигига дучор бўларман; ўшанда мени эсларсан ва гуноҳимдан ўтарсан»,— деди-да, юзини тескари ўгириб хайрлашгани қўл узатди. Бэла унинг қўлини

олмасдан, жим утирарди. Мен эшик орқасида туриб, тирқишдан қизнинг юзини кўриб турардим: жуда рахмим келди, чунки бечоранинг гўзал чехраси бўздай оқариб кетганди! Жавоб бўлмагач, Печорин эшикка қараб бирнеча қадам юрди; у дир-дир титрарди — ростини айтганда, ҳазил қилиб айтган гапини амалга оширишдан тоймасди ҳам. Шунақа одам эди ўзи! Энди эшик бандини ушлаган эдики, Бэла ирғиб ўрнидан турди-да, ҳўнграб йиғлаб, унинг бўйнига осилди. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, эшик орқасида туриб мен ҳам йиғлаб юбордим, йиғлаганим йўғу, шундай...

Штабс-капитани жим қолди.

— Ростини айтсам, ҳечқачон бирорта аёл мени шунчалик севмагани алам қилди,— деди кейин, мўйловини бураб.

— Уларнинг бахтиёр ҳаёти узоққа чўзилдими? — деб сўрадим мен.

— Ҳа, Бэла кейин бизга, Печоринни биринчи кўрган кунимдан бошлабоқ ҳар кеча тушимга кириб чиқарди, ҳечким менга бунчалик ёқмаган эди деб иқрор бўлди. Рост, улар жуда бахтли эдилар!

— Э, буёғи қизиқ эмас экан-да! — деб юбордим беихтиёр.— Дарҳақиқат, бу воқиа фожиа блан тугаса керак деб ўйлагандим, бирдан умидим пучга чиқди!.. — Наҳотки, ота қизининг қал'ада эканлигини пайқамади? — деб давом этдим.

— Пайқашгаю пайқаган-а, аммо бирнеча кундан кейин чолни ўлдириб кетишипти деб эшитдик. Воқиа бундай бўлади...

Яна қулоқларим диккайди.

— Шунга айтиш керакки, Қазбич отимни Азамат отасининг маслаҳати блан ўғирлаган, деб ўйлаган экан, ҳарҳолда, мен шундай деб тахмин қиламан. Бир куни Қазбич овулдан уч чақиримча нарида, йўл ёқасида пойлаб ётипти; чол қизини қидира-қидира тополмай қайтиб келаётган экан; князьнинг маҳрамлари орқада қолиб кетган эканлар,—кеч кириб, қош қорайган пайтда князь отини секин ҳайдаб хаёлга ботиб келаётган экан, бирдан Қазбич чакалакзор ичидан қоплондай ирғиб чиқиб, отига мингашиб олгану, ханжар солиб ерга

йиқитган, кейин отнинг жilовини қўлига олиб ура қочган; князь маҳрамларидан ба'зилари буни тепаликдан кўриб қолиб кетидан қувишган бўлса ҳам, ета-олмаганлар.

— Отининг ўрнига от олиб, кетидан ўч ҳам олиптида,— дедим мен, штабс-капитаннинг фикрини билмоқ учун.

— Албатта, уларнинг одатига қараганда, Казбич тамоман ҳақли эди,— деди штабс-капитан.

Ўзга халқлар орасида туришга мажбур бўлган рус кишисининг шу халқнинг расм-одатларига тезда ўрганиб кетиш қобилияти мени беихтиёр ҳайратда қолдирди; бу хислатнинг яхши ёки ёмон эканлигини билмайман, аммо бу хислат, русларда ғоят эпчиллик ва соғлом фикр борлигини, зарур бўлган пайтларда ва даф' қилишнинг иложи бўлмаган тақдирда, ҳарқандай ёвузликни кечираолишларини кўрсатади.

Бу орада чой ҳам ичилиб бўлди; аравага қўшилган отлар анчадан бери совуқда дийдираб турар эди; ғарб томонга оғган ой анча хиралашиб қолган ва йироқдаги тоғ чўққилари тепасида худди йиртиб ташланган чодирга ўхшаган қора булутлар орасига кирайми, кирмайми деб турар эди. Биз уйдан чиқдик. Ҳамроҳимнинг кароматига қарши, ҳаво очилиб кетди, тонг ҳам сокин бўладиган кўринарди; осмоннинг йироқ уфқидаги лак-лак юлдузлар чамандай чарақларди, беғубор қор қатламлари қамраб ётган тоғ бағирларини қизартириб, шарқ томондан шафақ ёйилган сари, юлдузлар ҳам биринкетин сўниб борар эди. Ўнг ва чап томонимизда сирли ва мудҳиш жарлар қорайиб кўринарди, туман худди кун ёришишини сезган ва ундан қўрққандай, ғадир-будур қояларга илашиб, илондай буралиб-буралиб, жарликларга кириб борарди.

Эрталабки ибодат вақтида инсон қалби қандай сокин бўлса, осмон ҳам, ер ҳам шундай сокин эди: аҳ'ён-аҳ'ёнда шарқ томондан эсган енгил шабада отларнинг қиров босган ёлларини елпиб-елпиб қўяр эди. Биз йўлга тушдик; беш нафар қирчанғи от аравамизни қинғирқийшиқ йўлдан Гуд-Тоққа зўрға судраб чиқарди; ўзимиз арава кетидан пиёда борар ва отлар қолдан

тойган пайтларда гилдирак тагита тош қистириб қўяр эдик; назаримда, йўл худди осмонга чиқиб кетаётгандай туюларди, чунки қанча тикилиб қарамай, ҳамон баландга кўтарилиб борар ва охири кеча куни Гуд-Тоғ тепасида худди ўлжа кутиб ўтирган калхатга ўхшаб кўринган қопқора булут ичига кириб, кўздан ғойиб бўлиб жетар эди; оёғимиз остида қор ғиғирларди; ҳаво шу қадар сийраклашиб борар эдики, зўрға нафас олардик; қон ҳадеб бошга қуюлиб келаверарли, аммо шу блан бирга, бутун томирларимга аллақандай шодлик туйғулари ёйилиб, бутун оламнинг тепасига чиқиб олганим учун вақтим хуш бўлиб кетган эди: тўғри, бу ҳис болаларга хос бўлган ҳисдир, йўқ демайман, аммо жамиятдан йироқлашган ва табиатга яқинлашганимиз сари, ўзимиз ҳам беихтиёр болаларга ўхшаб қоламиз; дилимиздаги ҳамма ташвишлар йўқолади ва бир вақтлардагидек, яна поклашади ва келажакда ҳам шундай бўлса керак, албатта. Менга ўхшаб тоғ-тошларни кезиб, ажойиб ва ғаройиб манзараларни кўриб юрган, тоғлар ва даралардан анқиган ҳаётбахш ҳавони суқланиб-суқланиб ютишга ўрганган одам, менинг бу сикхрили манзараларни айтиб беришга ва тасвирлашга бўлган ҳавасимнинг қанчалик зўр эканлигини биледи, албатта. Ниҳоят, Гуд-Тоғнинг чўққисига ҳам етдик, тўхтаб атрофга назар ташладик: чўққи устида кулранг булутлар осилиб турар ва унинг муздек нафаси яқинда бўрсн туришидан дарак берарди, аммо кунчиқар томон шу қадар беғубор ва ярқираб турар эдики, биз, я'ни мен блан штабс-капитан уни бутунлай унутдик... Ҳа, штабс-капитан ҳам унутди, чунки табиат гўзаллиги ва улугворлиги сезгиси биздек ҳаяжонланган ҳикоячиларнинг дилидагидан кўра содда одамларнинг дилида кучлироқ бўлади.

— Сиз бундай ажойиб манзараларни кўравериб ўрганиб қолгандирсиз?— дедим мен.

— Ҳа, ўқнинг визиллаб учишига ҳам, я'ни юракнинг гупиллаб уришини яширишга ҳам ўрганиш мумкин.

— Аксинча, ба'зи кекса жангчиларга бу нарса мусиқадай ёқади деб эшитувдим.

— Истасангиз, бу ҳам тўғри, ёқади; аммо юрагигиз янада қаттиқроқ ургани учун ёқади. Бир қаранг, қандай гўзал ўлка!— деб илова қилди штабс-капитан, кунчиқар томонни кўрсатиб.

Чиндан ҳам бундай манзарани бошқа ҳечқаерда учратиш мумкин эмасди: тагимизда ястланиб ётган Қойшаур водисининг ўртасини Арагва блан яна бир сой худди кумуш уқадай кесиб ўтарди; води тепасида сузиб юрган мовий туман эрта тонгнинг илиқ шу'лаларидан ўзини атрофдаги дараларга олиб қочарди; ўнг ва чап томондаги қор, чангал босган, бир-биридан баланд тоғ тизмалари бир-бировини кесиб, ҳарёққа чўзилишиб кетарди; йироқда ҳам тоғлар, аммо қояларнинг ҳечқайсиси бир-бирига ўхшамасди,— тоғ тепаларидаги қорлар қипқизил чўғдай товланиб шу қадар ярқираб ёнардики, уни кўриб шу ерда умрбод қолиб кетгинг келарди; тўқ кўкимтир тоғ ортидан,— бу ерларга яхши ўрганиб қолган кўзгина унинг қора булут эмаслигини ажратабиларди,— қуёш кўринабошлади; лекин қуёш тепасидан ўтган қон янглиғ қипқизил шафақ ҳамроҳимнинг диққатини жалб қилди. «Бугун ҳаво бузилади деб айтмабмидим,— деб хитоб қилди у.— Илдамроқ юрайлик, Крестовая тоғига етганимизда бўронда қолмайлик тагин».— Кейин, «Ҳайда!» деб қичқирди аравакашларга.

Аравалар пастликка сирғаниб кетмасин деб, ғилдиракларга занжир боғладик, отларнинг жиловидан ушлаб, пастга тушабошладик; ўнг томонимиз баланд қоя эди, чап томонимиз эса шу қадар чуқур жарлик эдики, унинг тагига жойлашган бутун бошли осетин қишлоғи худди қалдирғоч уясидек бўлиб кўринарди; иккита арава дуч келиб қолса ўтиб кетаолмайдиган бу йўлдан қоронғи кечаларда курьерларнинг йилига ўн марталаб шалақ аравадан тушмай ўтишини кўз олдимга келтирган эдим, этим жимирлашиб кетди. Аравакашларимизнинг бири ярославльли рус мужиги бўлиб, иккинчиси — осетин эди; осетин ўртага қўшилган отни зўр эҳтиёт блан етаклаб борарди,— бизнинг беғам русимиз эса ҳатто аравадан тушмади ҳам! Мен унга, ҳеч бўлмаса менинг чемадонимнинг

ғамини есангчи, жарга тушиб кетса, унинг кетидан тушиб юришга тобим борми, десам, у, «Қўяверинг, хўжайин! Худо хоҳласа, омон-эсон етиб оламиз; бу ерларда кўп юрганмиз»,— деди. У ҳақли эди: ҳақиқатан, манзилга омон-эсон етиб олмаслигимиз мумкин эдию, аммо етиб олдик; одамлар кўпроқ мулоҳаза қилиб кўрсалар ҳаётнинг бунчалик ташвишга арзимаслигини билган бўлар эдилар...

Балки, сиз Бэла воқиясининг правардини билмоқни истарсиз? — Биринчидан, мен ёзганим қисса эмас, балки йўл хотираларидир; бинобарин, штабс-капитаннинг ўзи бошламагунча уни гапиришга мажбур этаолмайман. Хуллас, сабр қилингиз ёки, истасангиз, китобнинг бирнеча варағини очиб қарангиз, аммо бундай қилишни маслаҳат кўрмайман, чунки Крестовая тоғи (ёки, Гамба¹¹ деган бир олимнинг айтишича, le Mont St-Christophe)дан¹² ошиш сизнинг диққатингизга арзийди. Шундай қилиб, биз Гуд-Тоғдан Чертовая водисига ошиб тушдик... Ана бу романтик номни қаранг! Кўз олдингизга дарҳол одам оёғи тегмаган тоғлар орасидан макон тутган ёвуз жинлар уяси келгандир,— йўқ, ундай эмас: Чертовая водисининг номи «чорт»* деган сўздан эмас, балки «черта» деган сўздан келиб чиққан,— чунки, бир вақтлар Грузия чегараси шу ердан ўтарди. Водини худди Саратов, Тамбов ва ватанимизнинг шунга ўхшаш азиз ерлари каби, қор уюмлари кўмиб юборган эди.

— Ана, Крестовая тоғига ҳам етдик!— деди штабс-капитан, Чертовая водисига тушганимиздан кейин қор тагида қолиб кетган бир тепаликни кўрсатиб; тепалик чўққисидан тошдан ясалган крест кўринарди, шу крест ёнидан кўзга ғира-шира кўринадиган йўл ўтарди; бошқа йўлни қор кўмиб юборган кезлардагина шу йўлдан юриларди: аравакашларимиз тоғдан ҳали кўчки тушмаганини айтишди ва отларни аяб, бизни айланма йўлдан олиб кетишди. Муюлишга етганда бешта осетинни учратдик; улар бизга ўз хизматларини таклиф этиб,

* Чорт — шайтон, ажина. (Тарж)

** Черта — чизик, чегара. (Тарж)

ҳай-ҳувлашиб аравамизнинг ғилдирагидан итарабошладилар. Йўл ҳақиқатан ҳам хавфли эди: ўнг томондан, тепамиздан бир шамол кўтарилса даранинг ичига қулаб тушишга тайёр қор уюмлари осилиб турарди; торгина йўлнинг бир қисмини қор кўмиб юборган, ба'зи ерларда қор тиззамизгача чиқарди, ба'зи ерларда эса офтоб шу'лалари ва тунги совуқнинг кучи блан яхлаб қолганди, шунинг учун биз аранг юриб борар эдик; отлар тойиб йиқиларди; чап томонимиз жуда чуқур жарлик бўлиб унинг тагидан ҳайқириб оққан дар'ё гоҳ муз тагига кириб кетар, гоҳ қопқора тошлар устидан кўпириб оқарди.— Крестовая тоғини икки соатда айланиб ўтибмиз,— икки соат ичида атиги икки чақирим йўл босибмиз, холос! Шу орада булутлар пастлашиб, олдин дўл, кетидан қор ёғабошлади; даралар ичига бостириб киручи шамол худди Соловей-Разбойник!¹³ сингари бўкирар, ҳайқирар, ҳуштак чалгандай чийилларди, кўп ўтмай тош крестни шарқ томондан тўлқинланиб келучи туман босиб, крест кўздан ғойиб бўлди... Дарвоқи', шу крест тўғрисида ғалати, аммо кенг тарқалган ривоят бор, шу ривоятга қараганда бу крестни Петр I Кавказдан ўтиб кетаётганида қўйдирган эмиш; аммо биринчидан, Петр фақат Догистонгача келган, иккинчидан эса, крестнинг устига, генерал Ермоловнинг амри блан қўйилган деб катта-катта ҳарфлар блан ёзилган, демак крест 1824-нчи йилда қўйилган бўлади. Аммо, мазкур лавҳанинг бўлишига қарамай, ривоят шу қадар сингиб кетган эдики, лавҳаларга ишонмаслигимизни назарга олганда, қайсибирига ишонишингни ҳам билмайсан киши.

Коби бекатига етиб олишимиз учун яхмалак тошлар ва юмшоқ қорлар устидан яна беш чақиримча юришимиз керак эди. Отларимиз жуда ҳолдан тойган, ўзимиз ўлардай совқотган эдик; бўрон худди ўзимизнинг шимол бўронлари сингари тобора зўрайиб борарди; фақат унинг мудҳиш ноласи ниҳоятда ғамгин ва мунгли эди. «Сен ҳам ўзингнинг бепоён кенг даштларингни соғиниб йиғларкансан, дарбадар!— деб ўйлардим мен.— У ерларда совуқ қанотларингни қанча керсанг кераверасан, бу ерда эса худди темир қафас панжараларига чин-

қириб қанотларини урган бургут янглиғ сиқиласан, димиқасан».

— Иш чатоқ!— деди штабс-капитан,— атропога бир қаранг, туман блан қордан бошқа ҳечнарсa кўринмайди; фалокат босиб, жаргами ё бирон чуқургами тушиб кетмайлик; пастда Байдара қутуриб ётган бўлса — тағин ўтолмаймиз. Осиёнинг шуниси ёмон-да! Одамларига ҳам, дар'ёларига ҳам ишониб бўлмайди!— Аравакашларимиз пишқирган, оёқларини тираб олиб, қамчиларнинг аччиқ зарбига ҳам қарамасдан, жойларидан силжимай турган отларга бақириб, сўкина-сўкина савалардилар.

— Тақсир, бугун барибир Кобига етолмаймиз,— деб қолди аравакашлардан бири,— рухсат этсангиз, вақт борида чапга бурилсак. Ҳов анови тоғ бағрида бир нарсa қорайиб кўринади, эҳтимол, уйдир: ҳаво бузуқ кезларда йўловчилар ҳамиша ўша ерга қўнади, ановилар, ароқ пули берса, бошлаб борамиз дейишяпти,— деб илова қилди аравакаш, осетинни кўрсатиб.

— Биламан, ука, сенсиз ҳам биламан!— деди штабс-капитан,— шу йўл бошлаб боручилар ҳам ёмон жонимга тегди-да! Ароқ пули олиш учун топган баҳоналарини қаранг-а!

— Ҳарҳолда, иқроор бўлишингиз керакки, булар бўлмаганда аҳволимиз чатоқ бўларди,— дедим.

— Ҳа, тўгри, тўгри,— деб пингиллади штабс-капитан.— Уф, бу йўлбошловчилар роса жонимга тегди-да! Қаердан фойда чиқса, дарров исини билишади, гўё буларсиз йўл топилмайдигандай.

Чапга бурилдик, кўп машаққатлардан кейин зўрга бир манзилга етиб олдик, бу манзил ҳарсанг тошлардан ясалиб тошдеворлар блан ўраб олинган икки хоналик бир кулба эди. Жулдир-жулдир кийинган уй эгалари бизни зўр хурсандчилик блан кутиб олишди. Кейин билсам, ҳукумат бўронда қолган йўловчиларга манзил бериш шарти блан уларга ҳақ тўлар ва озиқовқат блан таъминлаб тураркан. «Ҳарҳолда, жуда яхши бўлди!— дедим мен, гулхан ёнига ўтириб,— энди Бэла воқиясининг охирини айтиб бепасиз, имоним комилки, воқиа ўша блан тугамагандир».

— Нима учун имонингиз комил?— деди штабс-капитан, муғомбирлик блан кўз қисиб.

— Шунинг учунки, одатда бундай бўлмайди: ғайритабиий бошланган нарса ғайритабиий равишда тугадиши керак.

— Ҳа, топдингиз-а...

— Ғоят хурсандман.

— Сиз-ку хурсанд бўласиз-а, аммо менинг эсимга тушса ҳозир ҳам юрагим ачишиб кетади. Бэла жуда ажойиб қиз эди! Кейин-кейин уни худди ўз қизимдай яхши кўриб қолдим, у ҳам мени яхши кўрарди. Шуни ҳам айтишим керакки; менинг бола-чақам йўқ, сўққа-бош одамман; ота-онамдан хабар келмаганига ҳам 12 йилча бўлди, вақтида ўйланиб ҳам олмаган эканман,— энди менга уйланиш ярашмаса керак; шунинг учун ҳам, эркалатадиган овунчоқ топиб олганимдан хурсанд эдим... Ба'зан у бизга ашулалар айтиб, лезгинкага ўйнаб берар эди... Унинг ўйнаганини кўрсангиз! Ўзимизнинг губерния қизларини кўп кўрганман, бир марта, бундан 20 йилча муқаддам, Москвада аслзодалар клубида ҳам бўлганман,— аммо бунинг олдида уларга йўл бўлсин. Улар ни ечолмайди!.. Григорий Александрович уни қўғирчоқдай ясаптириб қўяр эди, жуда яхши парвариш қилди, ўзи ҳам бизникида туриб, шунақанги очилиб кетдики, асти қўяверинг; қуёшда қорайган юзи ва қўллари оқариб, юзлари олмадек қипқизил бўлиб кетди... Жуда шўх бўлиб кетганди қизи тушмагур. Нуқул менга тегишгани тегишган эди... Худо ўзи кечирсин!

— Отасининг ўлганини айтганингиздан кейин нима бўлди?

— Ўз аҳволига кўникиб кетгунча бу сирни ундан яшириб юрдик; айтганимиздан кейин бир-икки кун йиғлади-ю, кейин эсидан чиқиб кетди.

Тўрт ойча яхши туришди. Григорий Александрович овга жуда ишқивоз эди деб айтувдим, шекилли; илгарилари тўнғиз ё кийик овлаб ўрмондан чиқмас эди, энди бўлса қал'а деворидан нарига ҳам ўтмайдиган бўлиб қолди. Аммо кейин қарасам: яна хаёлга чўмиб қўлларини орқасига қилиб, уй ичида айланиб юрадиган

бўлиб қолди; кейин бир кун ҳечкимга айтмасдан овга кетибди,— кун бўйи овда юрди; бир кетди, икки кетди, кейин овга бормайдиган куни қолмади... Яхши эмас, ораларига совуқчилик тушганга ўхшайди, деб ўйладим.

Бир куни эрталаб уларникига кириб қолдим,— бу воқиа ҳали ҳам кўз олдимдан кетмайди, қора шоҳи пешмат кийган, юзлари сўлгин Бэла кроватда ўтирипти, чеҳраси ғамгин; кўриб қўрқиб кетдим.

«Печорин қани?» — деб сўрадим.

«Овда».

«Бугун кетдими?» — Бэла худди гапиришга қийналгандай, индамай ўтирарди.

«Йўқ, кеча кетган эди» — деди у, ниҳоят, оғир хўрсиниб.

«Бирон фалокатга учраган бўлмасин тагин?»

«Кеча куни блан хаёл суриб ўтирдим,— деди Бэла, йиғи аралаш,— миямга минг хил хаёллар келди: гоҳ уни ёввойи тўнғиз ярадор қилдими, ё чечен тоққа олиб қочиб кетдими, дейман... Бугун эса мени севмаса керак деб ўйлаб ўтирибман».

«Бундан баттарроқ нарсани ўйлаб топмадингми, қизим?!» — Бэла йиғлаб юборди, сўнг бошини ғурур блан баланд кўтарди-да, кўз ёшларини артиб давом этди:

«Агарда мени севмаса, уйимга қайтариб юборишига нима тўсқинлик қилади? Мен уни зўрламайман. Бундан буён ҳам шундай бўлса, ўзим кетаман қўяман: мен унинг чўриси эмасман — князь қизи бўламан!...»

Мен уни юпатабошладим: — «Менга қара, Бэла, ахир, у сенинг этагинга тикиб қўйилган эмаски, уззукун уйдан чиқмай ўтирса; ахир у ёш йигит бўлса, овга ишқивоз бўлса,— юради, юради-да, яна қайтиб келади; ташвиш чекаверсанг, хафа бўлаверсанг қайтанга уни тезроқ зериктириб қўясан».

«Рост, рост! — деб жавоб берди Бэла,— энди хушчақчақ бўлиб ўтираман». Кейин кулди-да, чилдирмасини чалиб, ашула айтишга ва ўйинга тушиб, атрофимда чириллаб айланишга бошлади; аммо бу ҳам узоққа

бормади, яна кроватьга ўзини ташлади-да, қўллари блан юзини беркитиб олди.

Нима ҳам қилаолардим? Менинг хотин кишига сра ишим тушмаган; уни қандай овутай деб ўйлаб-ўйлаб, ҳеч иложини қилаолмадим; бирмунча вақт иккимиз жим қолдик... Жуда оғир аҳвол юз берди!

Ахири мен унга: «Истасанг юр, тупроққўрғонни айланиб келамиз? Ҳаво жуда яхши» дедим. Сентябрь ойи эди. Дарҳақиқат, кун жуда яхши эди; қуёш порлаб турса ҳам, унча иссиқ эмас эди, ҳамма тоғлар худди кафтда тургандай равшан кўринарди. Биз индамасдан қал'а кўтармасини айланиб юрдик; ниҳоят, Бэла чимга ўтирди, мен ҳам унинг ёнига ўтирдим. Эсимга тушса — кулгим қистайди; мен худди унинг мураббиясидай кетидан эргашиб юардим.

Қал'амиз баландликда эди, валдан жуда ажойиб манзара очиларди: бир томон — бирнеча жарлик тилкалаб ташлаган кенг яланглик бўлиб, охири тоғ тизмасигача чўзилган ўрмонга бориб туташарди; ялангликнинг у ер, бу ерида тутуилар бурқийётган овуллар кўринарди, йилқилар ўтлаб юарди; бошқа томондан эса кичкина сой оқарди, сойнинг нариги томонини Кавказнинг катта тоғларига қўшилиб кетган қирра тошли бутазорлар қоплаб ётарди. Биз бастия¹⁴ бурчагида ўтирдик,* шунинг учун икки томон ҳам яққол кўриниб турарди. Бир маҳал қарасам, ўрмон ичидан кўк от минган бир киши чиқиб биз томонга отини елдириб келаверди, ниҳоят, сойнинг нариги бетига, биздан юз саржинча нарига келиб тўхтади-да, худди қутургандай, отини ўйноқлатабошлади. Бу нима қилгани, дедим ичимда... «Сен қара, Бэла ёшсан, кўзинг ўткир, у сувори ким экан, кимга тамоша кўрсатгани кепти?...» дедим.

Бэла қаради ва бирдан: «Казбич-ку!...» деб қичқилиб юборди.

«Оббо, қароқчийей! Бизни мазах қилгани желдими?» Синчиклаб қарасам, худди Казбичнинг ўзгинаси, афтибашараси қора, уствоши жулдир, аввалгидай ифлос. «Тагидаги от — отамнинг оти»,— деди Бэла, қўлимдан маҳкам ушлаб; ўзи худди теракнинг баргидай титрарди, кўзлари ўтдай чақнаб кетди.— «Ҳа-ҳа,— дедим ичим-

да,— сенинг томирларингда ҳам қароқчи қони қайнар-
кан-қу!»

«Бери кел,— дедим мен, часовойга,— милтигингни
сл, ҳов анови суворини отдан йиқитсанг — кумуш сўл-
кавой оласан». — «Хўп бўлади, жаноби олийлари; аммо
бир жойда тек турмаяпти-да...» деди — «Буюр, тур-
син!» — дедим мен, кулиб... «Хой, огайни! — деб
бақирди часовой, қўлини силкитиб,— бирпас тек тур,
намунча гир-гир айланмасанг?» — Казбич чиндан ҳам
тўхтаб қулоқ солабошлади; музокара бошлайди деб ўй-
лаган бўлса керак, аммо чучварани хом санаган эди!
Менинг гренадёрим¹⁵ милтиқни мўлжалга олди-да... пақ
этиб отди... тегмади; фақат порохнинг чақнаб ёнгани
кўринди, холос; Казбич отини бир ниқтаган эди, от
четга сакради. Казбич оёғини узангига тираб қаадини
ростлади-да, ўз тилида бирнималар деб, қамчинини
ўхталиб, қочиб кетди.

«Уят сенга!» — дедим, часовойга қараб.

«Жаноби олийлари, жон бергани кетди,— деб жа-
воб қайтарди часовой.— бу ла'нати халқ ўқ еса ҳам
дарров ўлақолмайди».

Чорак соатдан кейин Печорин овдан қайтди; Бэла
ушнинг бўйнига ўзини ташлади, узоқ йўқолиб кетгани
учун ундан ўпкаламади ҳам, тина ҳам қилмади... Ҳатто
менинг ҳам Печориндан аччигим чиқиб кетди. — «Хсй,
менга қаранг, инсоф борми ўзингизда,— дедим унга
ҳозирнинг ўзида Казбич сойнинг нариги томонида эди,
биз уни ўққа тутдик; йўлда дуч келиб қолса нима
килардингиз? Тоғлилар жуда қасосчи халқ бўлади: оти-
ни Азамат блан тил бириктириб ўғирлаганингизни пай-
қамади деб ўйлайсизми? Бошимни гаровга қўйиб айта-
манки, энди Бэлани ҳам таниди. Бундан бир йил бурун
Бэлани яхши кўриб юрганини биламан,— менга
ўзи айтиб юрар эди,— тузукроқ қалин тўлашга кўзи
етганда совчи ҳам қўйдирган бўлар эди...» — Шундан
кейин Печорин ўйланиб қолди. — «Рост, эҳтиёт бўлиш
керак...» — Бэла, бугундан э'тиборан қал'адан ташқа-
ри чиқмаслигинг керак», — деди.

Кечқурун у блан анчагача баҳслашиб ўтирдик,
бечора қизга бўлган муносабатининг ўзгарганидан жаҳ-

лим чиққан эди; эртадан кечгача овда юришидан ташқари, Бэладан ҳам кўнгли совуган, уни камдан кам эркалайдиган бўлиб қолган эди, Бэла бояқиш сўлийбошлаган, юзларининг қони қочган, шахло кўзлари ҳам сўнабошлаган эди. «Нега хўрсиндинг, Бэла, хафамисан?» деб сўрасам:— «Йўқ!»— дерди. «Кўнглинг бирон нарса истайдими?» — «Йўқ!»— «Қариндош-уруғларингни сўғиндингми?» — «Менинг ҳечқанақа қариндош-уруғим йўқ». Ҳатто шундай бўлардики, бутун кун бўйи ё «ҳа», ё «йўқ»дан бўлак ҳечнарсa демасди.

Печоринга мен шуларни гапириб бердим.— «Менга қаранг, Максим Максимич,— деб жавоб берди у:— менинг мижозим жуда ёмон-да; тарбия орқасида шундай бўлганманми, ё худо шундай яратганми, билмайман; фақат шуни биламанки, агар бошқаларнинг бахтсизлигига сабабчи бўлсам, ўзим ҳам улар каби бахтсиз бўлиб кетаман. Шубҳасиз, бу нарса у бахтсизларга тасалли бўлаолмайди, албатта,— аммо, пачора, ҳамма кулфат шунда. Илк ёшлигимда, ота-онамнинг қапоти остидан чиққан дамдан бошлаб, пулга сотиб олиш мумкин бўлган ҳамма айш-ишратларни тотиб кўрабонладим, шубҳасиз, бу айш-ишратлар ахир бориб кўнглимга урди. Кейин жамиятнинг юқори табақасига отилдим, кўп ўтмай бу ҳам жонимга тегди; аслзода гўзалларга муҳаббат қўйдим, улар ҳам мени яхши кўришарди,— аммо уларнинг ишқи фақат менинг фикри-хаёлимни ва иззати-нафсимни кўзғатарди, холос; қалбим эса бўшлиғича қолаверарди... Китобга берилдим, ўқидим — илмар'ифат ҳам кўнглимга урди; шуҳратнинг ҳам, бахтнинг ҳам уларга боғлиқ эмаслигини билдим, чунки ҳаммадан бахтли нодонлар экан, шуҳрат деган нарса толи'нинг ўзи экан, унга эришиш учун фақат абжир бўлсанг кифоя экан. Шундан кейин, юрагим сиқилиб, диққинафас бўлабонладим... Кўп ўтмай мени Кавказга кўчиришди; бу давр умримнинг энг бахтли даври эди. Мен чеченлар ўқи остида одам диққинафас бўлма керак деб ўйладим,— афсус, янглишибман; бир ой ўтмасдан ўқларнинг визиллаб учишига ва ажал блан ёнма-ён юришга шу қадар ўрганиб кетдимки, улардан кўра чивинлар менинг диққатимни кўпроқ жалб этади-

ган бўлиб қолди,— илгаригидан ҳам баттар зерикабошладим, чунки энг сўнгги умидимдан ҳам ажралган эдим. Бэлани биринчи марта ўз уйимда кўриб, тиззамга олиб ўтирганимда, қопқора сочларидан ўпганимда мен тентак уни тақдир менга шафқат қилиб юборган фаришта деб ўйлабман. Тагин янглишибман, ваҳший қизнинг ишқи зодагон хонимнинг ишқидан сал афзал экан; биринчисининг ноз-карашмаси кўнгилга ургандек, иккинчисининг нодонлиги ва соддадиллиги ҳам кўнгилга урар экан. Ростини айтсам, мен уни ҳозир ҳам севаман, бирнеча лаззатли дамлар бахш этгани учун мен ундан жуда миннатдорман, унинг учун жонимни фидо қилишга ҳам тайёрман, аммо унинг ёнида бўлсам — зерикаман... Тентакманми, ё ёвузманми, билмайман; аммо, шунисини биламанки, мен ҳам унинг сингари ачинишга зорман, балки ундан ҳам кўпроқ зордирман; менинг руҳимни юқори муҳит бузган, фикр-хаёлим ҳамиша нотинч, қалбим сра тўймайди; менга ҳар нарса ҳам оз; лаззатга ва мазага қанча тез ўргансам, ғам-ҳасратга ҳам шунча тез кўникиб кетавераман, турмуш кундан кунга кўзимга ма'носиз бўлиб кўринади; биргина иложим қолди: у ҳам бўлса — саёҳат. Иложи бўлган куни жўнайман,— аммо Европага эмас, Европага боришдан худо сақласин!— Америкага, Арабистонга, Ҳиндистон томонларига кетаман,— зора, йўлда ўлиб кетсам! Ҳарқолда, бўронларга учрарман, ёмон йўллардан юришга тўғри келар, ишқилиб, бу сўнгги юпанчим тезда тугамаса керак деб умид қиламан». Шу таҳлитда у узоқ гапириб ўтирди, унинг ҳамма гаплари миямга қаттиқ ўрнашиб қолди, чунки бундай сўзларни 25 яшар йигитдан биринчи марта эшитишим эди, худо хоҳласа, ортиқ эшитмасман... Ажабо! Айтингчи,— деб мурожаат қилди менга штабс-капитан,— сиз яқиндагина пойтахтда бўлгансиз: у ердаги ҳамма ёшлар ҳам шунақами?

Мен, худди шундай дегучи одамлар жуда кўп, улар орасида ростгўйлари ҳам бордир; ҳамма одатлар сингари, дун'ёдан бешиш ҳам жамиятнинг юқори табақаларидан бошланиб, энди пастки табақаларига тушди, ҳозир эса ҳақиқатан ҳам зерикучи ва дун'ёдан безучи одамлар бу бахтсизликни худди бир нуқсонни яшир-

гандай яшириб юрадилар, дедим. Штабс-капитан бу юзик нуқталарга тушунмади, бошини чайқади-да, муғомбирлик билан кулумсираб:

— Зерикиш модасини французлар чиқаргандир-да?— деди.

— Йўқ, инглизлар.

— Шунақами!..— деди у,— ие, улар ашаддий пияниста халқ-ку, ахир.

Шу онда бирдан москвали хонимлардан бири эсимга тушиб кетди, у хоним Байрон — пияниста эди, шундан ортиқ ҳечнимаси йўқ эди, дерди. Аммо штабс-капитаннинг тапини кечирса бўлади: ичкиликдан ўзини тийиб юриш учун дунёдаги ҳамма фалокатлар ичкилик туфайли келиб чиқади деб ўзини ўзи ишонтирарди.

Штабс-капитан ҳикоясини давом эттирди:

— Қазбич қайтиб келмади. Аммо, нима учундир, унинг ўша сафар келиб кетгани бежиз эмас, бир нарсига қасд қилиб юрипти деган фикр миямдан ҳеч кетмас эди.

Кушлардан бир кун Печорин мени тўнғиз овига судраб қолди; мен олдинига тўнғизни кўрмаганманми деб, кўнмадим. Шундай бўлса ҳамки, қўймасдан олиб кетди. Ёнимизга бешта солдатни олиб сахар чоғида йўлга чиқдик. Соат ўнгача тўқай ва ўрмонларда изгиб юрдик,— тўнғиз учрайвермади. Ҳой, уйга қайтайлик,— дедим мен,— мунча ўжарлик қилмасангиз? Бугун омадимиз юрмайдиган кун экан!» Аммо, жазирама иссиқ-да чарчаганимизга қарамай, Григорий Александрович ўлжасиз қайтишни истамасди... Шунақанги ўжар одам эди-да: сра айтганини қилмасдан қўймасди; ёшлигида онаси эрка-тантиқ қилиб ўстирган бўлса керак... Ахир, туш пайтига бориб, бир ла'нати тўнғизни топдик: пақ-пақ ўқ узиб қолдик... тегмади, тўқайга кириб кетди... Омад келмаган кун эди-да ўзи!.. Бироз дамимизни олиб, уйга қайтиб кетдик.

Отларнинг жиловларини қўйиб, индамасдан ёнма-ён келардик, қал'ага ҳам яқин қолган эди; уни биздан фақат чакалакзор тўсиб турарди. Бирдан ўқ узилди... Иккимизнинг ҳам кўнглимизда бир шубҳа туғилиб, бир-биримизга ялт этиб қарадик... Ўқ чиққан томонга

қараб от қўйдик, бориб қарасак,—тупроққўрғон тепаси-да бирталай солдат тўпланишиб турар ва нуқул очиқ ялангликни кўрсатар эдилар, ялангликда эгарга оқ бир нарсани ўнгариб олган бир отлиқ отини зўр бериб чоптириб кетмоқда эди. Григорий Александрович худди чеченга ўхшаб чинқирди-да, жилддан милтиғини чиқариб, отлиқнинг кетидан қувакетди; мен ҳам унинг кетидан от қўйдим.

Бахтимизга, овимиз юришмагани учун отларимиз ҳам унча чарчамаган эди: отлар елдай учиб борарди, отлиққа тобора яқинлашар эдик... Ниҳоят, отлиқни танидим, Казбич экан, аммо отга ўнгариб кетаётган нарсасининг нималигига сра ақлим етмасди. Печоринга етиб олдим-да, «Казбич экан!» — деб қичқирдим. У менга қараб, бошини силкиб, отига қамчи берди.

Ахири орамизда бир милтиқ отими масофа қолди; Казбичнинг оти чарчаб қолдими, ё бизниқидан ёмон эдими, ҳарҳолда қанча қистамасин, оти сра илгари силжимас эди. Шу топда ўзининг Қорақўзини минг марта эслаган бўлса керак, деб ўйлайман...

Бир маҳал қарасам, Печорин мўлжалга олаяпти... «Отманг! — деб бақирдим: — ўқни эҳтиёт қилиш керак; биз уни шундай ҳам қувиб етамиз». Ёш йигит-да: салга қони қизишиб кетади... Ўқ узилди, ўқ отнинг кейинги оёғига тегди; от яна ўн қадамча сакраб-сакраб борди-да, қоқилиб, тиз чўкиб қолди. Казбич отдан сакраб тушди, шундагина унинг қўлида кўтариб турган нарсаси чодрага ўралган хотин эканини пайқадим... У Бэла эди... бечора Бэла! — Казбич ўз тилида бизга бирнималар деб бақирди-да, Бэлага ханжар ўқталди... Вақтни бой бермаслик керак эди, мен ҳам таваккал деб ўқ уздим; ўқим Казбичнинг елкасига бориб теккан бўлса керак, негаки бирдан қўли пастга осилиб тушди. Тутун тарқалиб бўлгач қарасак, ерда ярадор от, унинг ёнида Бэла ётипти; Казбич бўлса милтиғини ташлаб, худди мушукдай қояларга тирмашиб, тоққа қочиб чиқиб кетмоқда эди; бир ўқ блан уриб туширмоқчи бўлдим, броқ тайёр ўқим йўқ экан! Отдан сакраб тушиб, Бэланинг ёнига югурдик. Бечора қимир этмасдан ётарди, ярасидан шариллаб қон оқарди... Вой

зѳлим одам, ханжар урсанг юрагига урмайсанми, бира-
тўла муродингга етардинг! Йўга, елкасига урипти... Уз
оти блан босмачи-да! Бѳла хушсиз, ётарди. Чодрани
йиртиб, ярасини мумкин қадар қаттиқроқ қилиб боғла-
дик; Печорин унинг музлаб қолган лабларидан шунча
ўпса ҳамки, қиз ўзига келмасди.

Печорин отга минди; мен Бѳлани ёрдан кўтариб,
бир амаллаб унинг эгарига миндириб қўйдим; Печо-
рин унинг белидан қучоқлаб олди, қал'ага қайтиб кет-
дик. Бирнеча минутлик жимликдан сўнг Григорий Алек-
сандрович менга: «Менга қаранг, Максим Максимич,
бундай боришда тирик олиб бораолмаймиз» — деди.
Мен — «Тўғри айтасиз» — дедим, отларимизни елдай
чоптириб кетдик. Қал'а дарвозаси олдида бизни бир-
талай одам кутиб турган эди; ярадорни авайлаб Печо-
риннинг уйига олиб кирдик-да, докторга одам юбор-
дик. Доктор маст бўлса ҳамки, келди; ярани кўрди-да,
бир кунлик умри қолганини айтди, аммо у янглишган
эди.

— Тузалиб кетдими? — деб сўрадим штабс-капи-
таннан, беихтиёр суюниб, унинг қўлидан ушлаб.

— Йўқ, — деди у, — докторнинг хатоси шу эдики,
Бѳла яна икки кун яшади.

— Қандай қилиб Казбич уни олиб қочипти?

— Воқиа мана бундай бўлган: Печориннинг тақиқ-
лашига қарамай, Бѳла қал'адан чиқиб, сой бўйига
борипти. Нега десангиз, кун жуда иссиқ эди; харсанг-
тош устида оёқларини сувга солиб ўтирган экан. Каз-
бич билдирмасдан секин келипти. Хиппа бўғиб, чака-
лакзорга судрапти-да, кейин отга ўнгариб, ура қочиб
қолипти. Бѳла бир амаллаб бақирипти, часовойлар
эшитиб қолиб, ўқ узишиптию, аммо тегмапти, худди
шунинг устига биз келиб қолган эдик.

— Казбич уни олиб қочиб нима қиларкан?

— Ана, холос! Ахир, черкасларнинг ўғри халқлиги
ҳаммага ма'лум-ку: улар нима тўғри келса — илиб
кетаверади, кераксиз нарса бўлса ҳам ўғирлашаверади...
бусиз туролмайди! Бунинг устига, Казбич Бѳлани анча-
дан бери яхши кўриб юарди.

— Шундай қилиб, Бѳла ўлдими?

— Улди; аммо жуда азоб чекиб ўлди, биз ҳам у блан бирга кўп азоб тортдик. Кечқурун соат ўнларда ўзига келгандай бўлди; биз унинг бошида ўтирар эдим; шундай кўзини очдию, Печорин, Печорин деб чақираверди. — «Мен шуердаман, ёнингда ўтирибман, жоним» — деб — жавоб берди Печорин, қизнинг қўлидан ушлаб. Бэла — «Мен ўламан!» — деди. Биз уни юпатабошладик, доктор албатта тузатаман деб айтди, дедик; бечора бошини чайқаб, юзини деворга ўгирди, унинг сра ўлгиси келмасди!..

Кечаси алаҳлаб чиқди; боши ўтдай ёнарди, бутун бадани худди безгак тутгандай қалтирарди; отасини, укасини эслаб алланималар дерди: тоғларни, ўз уйини соғинган бўлса керак-да... Кейин яна Печоринни чақирабошлади, уни эркалаб ҳархил нозик исмлар блан атар ё бўлмаса ўз жонгинангни ортиқ севмайсан, деб ўпкаланарди...

Печорин қуйи солинган бошини кафтлари орасига олиб бу гапларни индамай эшитиб ўтирарди; аммо унинг кўзларида бир томчи ҳам ёш кўрмадим; чиндан ҳам йиғлашни билмасмиди, ё ўзини йиғидан тийиб ўтирармиди — билмайман; менга келганда, умримда бундан кўра қайғулироқ ҳодисани кўрмаганман.

Эрталаб алаҳлаши тўхтади; бир соатча қимир этмай ётди, ранги синиқиб шу қадар ҳолдан тойган эдики, нафас олиши зўрға сезиларди, кейин бироз тузалгандай бўлди, гапирабошлади ҳам, аммо нима тўғрисида гапирарди денг?.. Бундай гаплар фақат ўлим тўшагида ётганларнинггина эсига тушади!.. Ўзининг христиан динида бўлмаганидан, у дунёда руҳи Григорий Александровичнинг руҳи блан қовушолмаслигидан, жаннатда Григорий Александровичнинг руҳига бошқа бирон хотиннинг руҳи ёр бўлиши ҳақида сўзлаб қайғирарди. Менинг миямга, уни ўлиш олдидан чўқинтириб, христиан динига ўтказиш фикри келди, буни ўзига айтдим; у бирнима деяолмай, анчагача менга қараб ётди; кейин қайси динда туғилган бўлсам, шу динда ўламан, деди. Шу зайлда бир кун ўтди. Шу бир кун ичида унинг шу қадар ўзгариб кетганини айтмайсизми! Ранглари оппоқ оқариб, юзлари чўжиб кетди, кўзлари

йириклашиб, лаблари ўтдай ёнади. Қалбида худди қизитилган темир парча ётгандай, ўртанарди.

Иккинчи кеча кирди; биз унинг ёнидан силжисмай ва мижжа қоқмай ўтирдик. Бечора жудаям қийналди, нуқул инграрди; оғриғи сал босилиши блан Григорий Александровичга аҳволим тузук, бориб ухланг дерди, унинг ўз қўлларида маҳнам ушлаб ётган қўлини ҳадеб ўпар эди. Саҳар пайтига бориб талвасага тушиб, ҳа деганда тўлғанаверди, яраинг латтаси ечилиб, яна қон оқабошлади. Ярасини қайтадан боғлаб қўйганимиздан кейин бир минутча жим ётди-да, Печориндан «Мени ўп» — деб илтимос қилди. Печорин кровать олдида тиз чўкди-да, унинг бошини ёстиқдан кўтариб, совиб бораётган лабларига лабини босди; Бэла худди шу бўса блан ўзининг жонини унга бермоқчи бўлгандай, қалтироқ қўллари блан унинг бўйнидан қаттиқ қучоқлади... Йўқ, унинг ўлиб кетгани яхши бўлди! Агар Григорий Александрович уни ташлаб кетганда, бечора нима қиларди? Аммо эртами, кечми, ташлаб кетиши аниқ эди.

Эртаси куни чошгоҳгача индамасдан ётди, доктор уни ҳархил дори-дармонлар бериб қийнаса ҳам, ёнғ демади. «Қўйсангизчи! — дедим мен, докторга. — ўлади деб ўзингиз айтдингиз-ку, нега энди дори-дармон бера-вериб қийнайсиз?» — «Майли, Максим Максимич, ҳарҳолда виждон тинч бўлади-ку» деб жавоб берди у. Ўлсин виждон шунақа бўлса!

Тушдан кейин Бэлани ташналик қийнайбошлади. Деразаларни очиб ташладик, аммо уйдан кўра ташқари баттар иссиқ эди; кровать ёнига муз келтириб қўйдик, — бу ҳам кор қилмади. Бу ташналикнинг ўлим олдидан бўладиган ташналик эканлигини билардим, Печоринга ҳам шундай деб айтдим. — «Сув, сув...» — дерди бечора, хириллаган товуш блан, ёстиқдан бошини кўтариб.

Печориннинг юзи бўздай оқариб кетди, стақанга сув қуйиб, Бэлага тутди. Мен икки қўлим блан кўзимни беркитиб, дуо ўқийбошладим, қанақа дуо ўқиганим эсимда йўқ... Эҳ-ҳа-а, отахоним, мен умримда госпитальларда ҳам, жанг майдонларида ҳам кўп одамлар-

нинг ўлганини кўрганман, аммо улар бунинг олдида ҳеч гап эмас эди!.. Менинг яна бир хафа бўлган жойим шундаки, Бэла ўлиш олдидан мени бир марта ҳам тилга олмади, ҳолбуки мен уни ўз қизимдай яхши кўрардим. Хайр, майли, худо ўзи кечирсин!.. Рост-да: мен ўзим ким эдимки, ўлиш олдидан мени тилга олса!..

Сувдан ҳўпладию, бироз жон киргандай бўлди; лекин уч минутлардан кейин жон берди. Лабига ойна тутиб кўрдик — ойна тип-тиниқ!.. Печоринни уйдан олиб чиқиб кетдим, тупроққўрғонга чиқдик; қўлларимизни орқага қилиб анчагача индамасдан юрдик; унинг чеҳраси ҳечнимани ифода этмас эди, менинг кўнглим ранжиди: унинг ўрнида мен бўлсам — ғам-ғуссадан ўлиб кетган бўлардим.— Охири Печорин сояга ўтириб, чўп блан қумни чизабошлади. Кўнгил учун унга тасалли берабошлаган эдим, у бошини кўтарди-да, кулиб юборди... Шундай кулдики, этларим жимирлаб кетди... Мен товут буюрай деб туриб кетдим.

Ростини айтсам, бу ишни кўнглим тасалли топсич деб қилдим. Менда бирпарча термалама¹⁶ бор эди, товутни шу термалама блан қоплаттирдим-да, бир вақт Григорий Александровичнинг ўзи Бэлага олиб берган чеченча зар уқалар блан безатдим.

Эртаси куни эрталиб Бэлани қал'анинг ташқариси-га, энг сўнгги марта ўтирган жойинга яқин ерга, сой бўйига олиб чиқиб кўмдик; ҳозир қабрининг атрофи та оқ акация ва бузуналар ўсиб ётипти. Гўрига крест ҳам қўйдирмоқчи бўлдим, кейин яхши бўлмас, ҳарҳолда, христианка эмас эди, деб қўйдирмадим...

— Печоринга нима бўлди?— деб сўрадим.

— Печорин анчагача касал ётди, ориқлаб ҳам кетди бечора, аммо шу-шу Бэла ҳақида бир оғиз ҳам гапир-ишмайдиган бўлиб кетдик; бу гапнинг унга ёқмаслигини билардим, шундай экан, гапириб нима қиламан? дедим ўзимга ўзим... Уч ойлардан кейин уни Е... полкига тайинлашди, Грузияга кетиб қолди. Ушандан бери кўришмаймиз... Ҳа, дарвоқи', яқинда бир киши менга уни Россияга қайтди деб айтди, аммо корпус бўйича берилган буйруқларда бу тўғрида ҳечнарс

учратмадим. Уёғини суриштирганда, хабарлар бизга жуда кечикиб келади.

Шундан кейин Максим Максимич, қайғули хотираларни унутмоқ учун бўлса керак, янги хабарларни бир йилдан кейин билишнинг қанчалик ёмонлиги тўғрисида гапирокетди.

Мен унинг гапини бўлмас ҳам, эшитмас ҳам эдим. Бир соатдан кейин йўлга тушиш мумкин бўлиб қолди; бўрон босилиб, ҳаво очилиб кетди, йўлга тушдик. Йўлда кетатуриб, мен яна Бэла блан Печориндан гап очдим.

— Қазбичнинг нима бўлганини эшитмадингизми?— деб сўрадим.

— Қазбичми? Қим билади дейсиз... Унг флангда шапсуглар¹⁷ орасида Қазбич деган жасур одам бормиш деб эшитувдим, бизникилар ўқ ёғдирганда қизил пешмат кийиб юрармиш, қулоғининг тагидан ўқ визиллаб учиб ўтиб қолганда энгашиб та'зим қилармиш, дейишади; аммо, у ўша Қазбич бўлмас керак!..

Қобида Максим Максимич блан хайрландик; мен бекаат аравасига тушиб кетдим, у эса юки оғир бўлгани сабабли, мен блан бирга кетаолмади. Биз яна кўришармиз деб ўйламаган эдик, аммо кўришдик, истасангиз, айтиб берай, бу ҳам бир катта воқиа. Аммо Максим Максимичнинг ҳурматга сазовор одам эканлигига иқрор бўларсиз!.. Агар бунга иқрор бўлсангиз, менинг ғоят чўзилиб кетган ҳикоямни эшитганингиз учун мукофотланган бўламан.

II

Максим Максимич

Максим Максимичдан айрилгач, от чоптириб Терак ва Дарьял дараларидан жадал ўтиб кетдим, Қазбекда нонушта қилдим, Ларсда чой ичдим-да, ужинни Владикавказда қилишга шошилдим. Мен сизларга тоғлар тасвири, ҳечнарсани ифодаламавчи ҳайқирик ва хитоблар, ўз кўзлари блан кўрмаган одамлар учун ма'носиз бўлган манзаралар, ҳечкимнинг ўқигуси кел-

майдиган статистик маълумотлар ҳақида сўзлаб ўтирмайман.

Мен ҳамма йўловчилар қўнадиган меҳмонхонага тушдим, бу шундай бир меҳмонхона эдики, қирғовул қовуриб ёки тузукроқ шўрва пишириб беручи бирорта киши йўқ, чунки меҳмонхона топшириб қўйилган учта инвалид киши шу қадар бефаҳм ёки ҳамиша маст одамлар эдики, улардан сариқ чақалик фойда тегмас эди.

Менга бу ерда яна уч кунча турасиз деб айтишди, чунки Екатеринограддан ҳали «оказия» келмаган экан, шу сабабдан унинг қайтиб кетиши ҳам мумкин эмас экан. Ана бу оказияни қаранг!* Аммо беъмани сўз ўйини рус кишига тасалли бермайди, шунинг учун, эрмак деб Максим Максимичнинг Бэла қиссасини ёзпшга киришдим, аммо бу воқиянинг кейин келадиган қатор қиссаларнинг муқаддимаси бўлажagini ҳаёлимга ҳам келтирмаган эдим; буни қарангки, арзимаган бир нарсга баъзан қандай оғир оқибатлар келтираркан! Балки, «оказия»нинг нималигини билмассиз? «Оказия» дегани ярим рота пиеда солдат ҳамда замбаракдан иборат бўлган ҳимоячи бир отряд бўлиб, Владикавказдан Қабарда орқали Екатериноградга қатнаб туручи каравонлар шу отряд ҳимоясида юради.

Дастлабки кунни жуда зеркиб кетдим; эртаси кунни ерталаб ҳовлига бир арава кириб келди... Э! Максим Максимич-ку!.. Биз эски қадрдондай кўришдик. Мен уни ўзим турган хонага таклиф этдим. У ҳам тортиниб ўтирмади, ҳатто елкамга қоқиб, оғзи буришиб илжайгандай ҳам бўлди. Шунақа қизиқ одам эди-да!..

Максим Максимич жуда пазанда одам: қирғовулни жуда боплаб қовурди, устига тузлаган бодринг сувидан сепди, ростини айтсам, агар у келиб қолмаганда, куним қуруқ нон-сувга қоларди. Бир шиша кахетин виноси овқатимиз хилининг камлигини билдирмади: овқатимиз ниҳояти бир сидра эди, холос; кейин иккимиз трубкаларимизни чекиб, мен дераза тагида, у қизиб турган печка ёнига ўтирдик; ҳаво нам ва совуқроқ эди. Иккимиз индамай ўтирардик. Нима тўғрисида ҳам

* Сўз ўйини. Қўштирноқсиз ёзиладиган оказия сўзи ишнинг чатоқлигини, ишқалликни билдиради. (Тарж.)

гапиришардик?... У ўзи ҳақидаги ҳамма мароқли гапларни айтиб бериб бўлган, менда эса айтадиган бирор нарса йўқ. Мен деразадан қараб ўтирардим. Тобора кенгайиб боручи Терек бўйларида сочилиб ётган ҳисобсиз пастак уйлар дарахтлар орасидан мил-тиллаб кўринар, уларнинг орқасидаги кунгирали кўмкўк тоғлар ортидан эса Казбек тоғи худди оппоқ салла ўраб тургандай кўзга ташланар эди. Мен фикран улар блан видо'лашдим, чунки уларга ачинардим...

Анчагача индамай ўтирдик. Қуёш муздек тоғлар ортига ботиб, водиларга оқиш туман ёйилабошлаганда, бирдан кўчадан қўнғироқнинг жаранглагани ва извош-чиларнинг ҳай-ҳув деб бақирishi эшитилди. Меҳмон-хона ҳовлисига усти-боши кир-чир арманлар тушган бирнеча арава, улар кетидан бир бўш коляска кириб келди; колясканинг енгил юриши, ўнғай қўрилиши ва гўзаллиги четёлдан келтирилганлигидан дарак берар эди. Колясканинг кетидан мўйлови шопдай, устига венгерка кийган ва устивоши бинойи бир киши келарди, уни малай деса малайга ўхшамасди; аммо трубка кулини олифталик блан қоқишини, аравакашларга ўш-қириб беришини кўрган одам унинг малайлигига шуб-ҳа қилмас эди. Унинг беғам бойваччанинг эрка малайи эканлиги кўриниб турарди, уни рус Фигароси¹⁸ деса бўларди.—«Менга қара, барака топкур, бу нима, «оказия» келдими?»—деб сўрадим, деразадан. У менга бир ўқрайиб қаради-да галстугини тўғрилаб, юзини тескари ўгирди; унинг ёнида келаётган армани кулиб,—«ҳа, оказия келди, эртага эрталаб қайтиб кетади»—деб жавоб берди.—«Худога шукура!»—деди Максим Максимич, дераза олдида келиб.—«Жуда ажойиб коляска эканми!»—деб илова қилди у,—биронта амалдор тергов иши блан Тифлисга кетаётган бўлса керак. Афтидан, биз томондаги тоғларни билмаса керак! Эҳ-ҳе, огайни, бизнинг тоғлар блан ўйнашиб бўлмайди, бу тоғлар инглиз коляскаларининг ҳам шалоғини чиқариб юборади!—Ўзи ким экан,—юринг, чиқиб билайлик...» Коридорга чиқдик. Коридорнинг охиридаги уйлардан бирининг эшиги очиқ эди. Извошчи блан малай чемоданларни ўша уйга ташиб кирмоқда эдилар.

— Менга қара, иним,— деб сўради малайдан штабс-капитан,— анови ажойиб коляска кимники?.. а?.. Жуда яхши коляска экан-да!.. Малай қайрилиб ҳам қарамай, чемоданнинг қайишини ечар экан, бир-нима деб гўнғиллади. Максим Максимичнинг жаҳли чиқиб кетди, беодоб малайнинг елкасига туртди-да: «Мен сендан сўраяпман, азизим...» деди.

— Кимнинг коляскаси дейсизми?.. хўжайинимники...

— Хўжайининг ким?

— Печорин...

— А? Нима дединг? Печорин?.. Ё парвардигор!.. Кавказда хизмат қилмаганми?..— деб хитоб қилди Максим Максимич, менинг енгимдан тортиб. Унинг кўзларида шодлик учқунлари чақнаб кетди.

— Хизмат қилган шекилли, мен у кишига яқинда хизматга кирганман, яхши билмайман...

— Ҳа, ҳа!.. шунақа дегин!.. Оти Григорий Александровичми?.. Хўжайининг блан ошна эдик,— деб илова қилди штабс-капитан; малайнинг елкасига дўстона бир туширган эди, малай гандираклаб кетди...

— Кечирасиз, тақсир; мени ишдан қўйяпсиз,— деди малай, қовоғини солиб.

— Вой, сени қараю!.. Биласанми, оғайни, сенинг хўжайининг менинг қадрдон ошнам бўлади, бирга турганмиз... Ўзи қаерда қолди?..

Малай, Печорин Н. деган полковникникида овқат қилгани қолди, ўша ерда тунайди, деди...

— Кечқурун бу ерга келиб кетмайдими?— деди Максим Максимич,— ё унинг олдида бирор иш блан ўзинг боролмайсанми, барака топкур?.. Борсанг, Максим Максимич шуерда экан деб айт, худди шундай деб айт, ўзи билади... сенга тўрт тагга ароқ пули бераман...

Бундай арзимаган ин'омни эшитиб, малайнинг афти буришди, аммо топшириқни адо этаман деб Максим Максимични ишонтирди.

— Эшитса, дарров югуриб келади!..— деди Максим Максимич, тантанали бир қиёфада.— Дераза олдида кутиб тураман... Эҳ, аттанг, аттанг, полковник Н. блан таниш эмасман-да...

Максим Максимич дарвоза олдидаги скамейкага

чиқиб ўтирди, мен ўз хонамга кириб кетдим. Ростини айтсам, мен ҳам Печориннинг келишини бестоқатлик блан кутардим; гарчи штабс-капитаннинг гапларидан кейин унинг ҳақида менда яхши фикр қолмаган бўлса ҳам, унинг мижозидаги ба'зибир ҳислатлари, назаримда, жуда яхши кўринар эди. Бир соатлардан кейин инвалид самовар блан чойнак кўтариб кирди.

— Максим Максимич, чойга тобингиз қалай?— деб қичқирдим деразадан.

— Қуллук; чой ичгим йўқроқ.

— Келинг, пича ичинг! Вақт ҳам кечикди, совуқ тушди.

— Зарари йўқ; раҳмат...

— Ихтиёрингиз!— Мен ёлғиз ўзим чой ичаб ошладим: ўн минутлардан кейин чолим кириб келди.—«Рост айтган экансиз, чой ичганимиз яхшироқ, мен уни кслармикин деб ўтирувдим... Одами кетганига анча бўлди, қирон иш чиқиб қолган бўлса керак».

Апил-тапил бир чашка чой ичди, иккинчисига кўнмади, аллақандай ховотирлик блан яна дарвоза олди-га чиқиб кетди, Печориннинг менсимаганлиги уни ранжитгани равшан кўришиб турар эди, яқиндагина чол менга у блан дўст бўлганлигини айтган ва бир соатгина олдин отимни эшитса дарров югуриб келади деб ишониб ўтирган эди-да.

Деразани яна очиб, Максим Максимични чақириб, энди ётайлик деганимда, вақт алламаҳал бўлиб қолган, қоронғи ҳам тушган эди: Максим Максимич ўзича бир-нималар деб пўнғирлади; яна чақирган эдим, индамади.

Сўридаги шамни ўчирмай, шинельга ўрашиб диванга чўзилдим, хиёл ўтмасдан мудраб ҳам кетибман, хийла вақтдан кейин Максим Максимич кириб уйғотмаганда, қотиб ухларканман. Максим Максимич трубкасини столга ташлади-да, уй ичида айланиб юрди, печкани кавлаштирди, кейин ётди, анчагача йўталди, туфлади, тўлғонди...

— Қандайла чақаяптими?— деб сўрадим.

— Ҳа қандайла...— деб жавоб берди у, оғир хўрсиниб. Эртасига барвақт уйғондим, аммо Максим Макси-

мич мендан ҳам илгари турган экан. Чиқиб қарасам, дарвоза олдидаги скамейкада ўтирипти. «Мен комендантга бориб учрашишим керак,— деди у,— агар Печорин келиб қолса — дарров менга одам юборинг, барака топкур...».

Мен хўп дедим. Максим Максимич югурганича кетди... худди унинг баданига ёшликдаги бардамлик қайтиб, яна чаққон бўлиб кетгандай эди.

Салқин ва ажойиб бир тонг пайти эди. Баланд тоғлар тепасида уюлиб ётган олтиндай булутлар худди янги тоғ силсилалари янглиғ товланарди; дарвозанинг олди кенг майдон эди, бугун якшанба куни бўлганидан, майдоннинг нариги бошидаги бозор лик тўла одам; елкаларига бол солинган қути кўтариб олган ялангоёқ осетин болалар атрофимни ўраб олишди, мен уларни қувиб юбордим; ҳозир ўшалар кўнгилга сиғармиди, меҳрибон штабс-капитаннинг ташвиши менга ҳам юққан эди.

Ўн минутча ҳам ўтмаган эдики, майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди. У полковник Н... блан бирга келар эди, полковник Н... уни меҳмонхонагача кузатиб, у блан хайрлашди-да, қал'ага қайтиб кетди. Мен дарҳол инвалидни Максим Максимичга юбордим.

Малайи Печориннинг қарнисига чиқди-да, унга ҳозир арава қўшилажигини билдирди; хўжайинга бир қути сигара келтириб берди-да, бирмунча буйруқ олиб, шуларни бажаргани кетди. Унинг хўжайини сигара чекиб, бир-икки марта хомиза тортди-да, дарвозанинг нариги томонидаги скамейкага бориб ўтирди. Энди мен сизларга унинг портретини чизиб беришим керак.

У ўрта бўйли эди; хипча қадди-қомати ва кенг яғрини кўчманчи турмушда учрайдиган ҳамма қийинчилик ва машаққатларга, иқлимнинг ўзгариб туришига, пойтахт айши-ишратлари ва руҳий кечирмаларга бардош бераолишидан дарак берар эди; фақат иккита пастки тугмасигина қадалган, чанг босган духсба сюртугининг тагидан кўриниб турган оппоқ пахтадек ич кўйлаги унинг покиза одамлигини билдирар эди; унинг кир қўлқоплари худди шу аристократ одам-

нинг бежирим қўлига бичиб тикилгандай кўринарди, бир қўлидан қўлқопини ечган эди, рангсиз бармоқларининг озғинлигини кўриб жуда ажабландим. Юрганда эриниб ва қадамларини бемалол ташлаб юарди, аммо қўлларини силкитмай юриши назаримдан қочмади,— бу эса унинг мижозининг бир даражада ёт эканлигининг аниқ шоҳиди эди. Аммо, булар — ёлғиз ўзимнинг кўриб билганим асосида ҳосил этган шахсий фикрим, бунга албатта ишонишингиз керак деб айтмайман. Скамейкага ўтирганда, худди гавдасида битта ҳам суяк йўқдай икки букилди; бутун гавдаси худди асабий одамнинг гавдасидай заиф ва ожиз кўринарди, унинг ўтириши худди Бальзак тасвирлаган ва балда танца қилавериш чарчаган ўттиз яшар сатанг хотиннинг¹⁹ юмшоқ пар креслода ўтиришига ўхшарди. Дастлаб юзига кўзим тушганда, ёши йигирма учларда кўринди, кейин яхшилаб қараб, йўқ, ўттизларда бўлса керак, дедим ичимда. Жилмайганда худди болалардай жилмаяр эди. Бадани худди аёл кишининг баданидай позик эди, табиятан жингалак малла сочлари унинг рангсиз ва очиқ пешонасига чиройлик бўлиб ёйилиб тушарди,— пешонасидаги бир-бирини кесиб ўтган иккита ингичка ажишни синчиклаб қарагандагина кўриш мумкин эди, бу ажинлар фақат газабланган ва руҳан ташвишланган пайтларидагина аниқроқ кўринса керак. Сочларининг малла бўлишига қарамай, мўйлови блан қошлари қопқора эди,— оқ отнинг зотини қора ёли блан қора думи нишонлаб тургандай, бу ҳам кишининг зотини аниқ кўрсатиб турарди. Бурнининг бироз танқайганлиги, тишларининг оппоқ ва қўйқўзлигини айтсам — портретини тамоман чизиб берган бўламан, аммо унинг кўзлари ҳақида яна бир-икки оғиз гапириб ўтишим керак.

Аввало, у кулганда, кўзлари кулмасди!— Ба'зи одамларда шундай ғалати хислатни кўргангиз борми?.. Бу нарса ё ёвуз табиатликнинг ёки ҳеч тарқалмайдиган чуқур ғамгинликнинг аломатидир. Кўзлари ярим ёпиқ киприклар орасидан худди фосфордай чарақлаб ёниб туради. У чарақлашни руҳий жўшқинлик ёки хаёлга берилиш нишонаси деб бўлмас эди: у чарақ-

лаш худди силлиқ нўлатдай кўзни қамаштирардию, аммо созуқ эди; бировга қараганда қисқагина бир қараб қўярди, лекин худди баданингни тешиб ўтиб кетгундай ўткир ҳамда вазмин қарар эди — бу худди бетамиз ва дағал бир савол бериб тургандай, кишига ёқмас эди, — агар унинг қараши бу қадар бепарво ва сокин бўлмаганда эди, уни сурбетларча қараш деса бўларди. Бу мулоҳазаларга бадки унинг ҳаётининг ба'зи тафсилотлариши билганим учун қилгандирман, унинг қиёфаси бошқа одамларда бутунлай бошқача та'сир қолдирса эҳтимол; аммо унинг та'рифини мендан бошқа ҳечкимдан эшитаолмайсиз, шунинг учун менинг тасвирим блан кифояланиб қўяқолишга мажбурсиз. Охирида шунини ҳам айтишим керакки, у анча кўҳликкина, хотин-қизларга ёқадиган соҳибжамол киши эди.

Арава қўшилиб бўлган эди; дўгага боғланган қўнғироқ аҳ'ён-аҳ'ёнда жаранглаб қўярди, Печориннинг малайи хўжайиннинг олдига икки марта келиб, ҳамма нарса тайёрлигини билдирди, аммо Максим Максимичдан ҳамон дарак йўқ эди. Яхшиямки, Печорин Кавказ тоғларининг кўмкўк чўққиларига хаёлчанлик блан қараб ўтирар ва йўлга отланишга ошиқмаётгандай кўринарди. Мен унинг ёнига бориб:

— Агар яна бироз кутсангиз, қадрдон дўстингизни бир кўриб кетардингиз,— дедим.

— Аҳа, дарвоқи! — деб тез жавоб қайтарди у, — кеча менга айтишувди, қани ўзи? — Мен майдон томонга қайрилиб қараган эдим, югуриб келаётган Максим Максимични кўрдим... У бир нафасда ёнимга етиб келди, у харсиллаб нафас оларди; юзидан дўлдай тер оқарди, ҳўл бўлиб кетган оқ сочлари шапкаси остидан чиқиб, пешонасига ёпишиб қолган эди; тиззалари дирдир титрарди... Печориннинг бўйига ўзини ташламоқчи бўлган эди броқ Печорин, гарчи суянгандай табассум блан бўлса ҳам, совуққина қўл узатди. Штабс-капитан бир лаҳза қотиб қолди, кейин унинг қўлини икки қўли блан ушлаб кўришди; харсиллаганидан тили гапга келмас эди.

— Жуда хурсандман, азизим Максим Максимич! Хўш, сов-саломатмисиз? — деди Печорин.

— Сенчи?.. Сизчи?..— деди чол, кўзларига ёш олиб.— Неча йиллар... неча кунлар... ҳа, йўл бўлсин?

— Эронга — ундан ҳам нарига...

— Ҳозирнинг ўзидая?.. Ҳа, бироз шошманг, азизим!.. Наҳотки, ҳозир кўришагу, айрилишсак?.. Кўпдан бери дийдор кўришмадик...

— Мен кетай энди, Максим Максимич,— деб жавоб берди Печорин.

— Ё парвардигор! Аста'фурилло! Ҳа, намунача шошилмасангиз?.. Сизга айтадиган кўп гапларим бор... Кўп нарсаларни сиздан сўрамоқчи эдим... Хўш, қалай?.. Исте'фодамисиз?.. Қалай?.. Нима ишлар қилиб юрдигиз?..

— Зерикиб юрдим!— деб жавоб берди Печорин, кулумсираб.

— Қал'ада кечирган ҳаётимиз эсингиздами?.. Жуда ов боп жойлар эди-а? Овга жудаям ишқивоз эдингиз... Бэлачи?..

Печориннинг ранги жиндек оқариб кетди, юзини ўгирди... — Ҳа, эсимда!— деди у ва шу ондаёқ жўрттага хомиза тортди. Максим Максимич яна бир-икки соат бирга бўлайлик деб ялинабошлади. «Бирга обед қилардик, иккита қирғовулим бор,— дерди у,— буернинг кахетин виноси жуда яхши бўлади... албатта, Грузия виносидай эмас-ку, аммо жуда яхши нав'дан... Гурунглашиб ўтирардик... Пестербургда кечирган ҳаётингизни менга гапириб берардингиз... Хўпми?..».

— Гапириб берадиган ҳечнарсая йўқ, қимматли Максим Максимич... Хўп, хайр энди, мен шошиб турибман... Раҳмат, мени унутмабсиз...— деб илова қилди Печорин, чолнинг қўлидан ушлаб.

Чолнинг қовоқлари осилди... У хафа ва ранжиган эди, гарчи буни яширишга тиришса ҳам, яшираолмасди. «Унутмабсиз эмиш!— деб пўнғирлади у,— мен-ку ҳечнарсани унутганим йўга... Ҳа, майли, ихтиёрингиз... Сиз блан бундай кўришарман деб сра ўйламаган эдим...».

— Келинг, қўйинг, хафа бўлманг!— деди Печорин, уни дўстона қучоқлаб.— Наҳотки, мен ўша сиз билган Печорин бўлмасам?.. Начора... ҳаркимнинг тақдири

ҳархил бўларкан... Яна кўришамизми, кўришмаймизми, худо билади!..— Бу гапларни айтаркан, у коляскага ўтириб, извошчи ҳам тизгинини қўлига олабошлаган эди.

— Тўхта, тўхта!— деб қичқирди бирдан Максим Максимич, колясканинг эшигини ушлаб,— эсимдан чиқаёзипти... Сизнинг қогозларингиз менда қолган эди, Григорий Александрович... Ўзим блан бирга олиб юрибман... сизни Грузияда учратарман деб юрувдим, мана, худо бу ерда йўлиқтирди... Нима қилай ўшаларни?..

— Билганингизни қилинг!— деб жавоб берди Печорин.— Хайр!..

— Эронга кетаяпсизми?.. Қачон қайтасиз?..— деб бақириб қолди Максим Максимич, унинг кетидан...

Коляска анча ерга бориб қолган эди, Печорин қўлини силкитди, буни — қайтишим маҳол! Қайтиб ҳам нима қиламан!.. деб тушуниш мумкин эди.

Қўнғироқнинг жаранги ҳам, коляска ғилдиракларининг шағал йўлдан тарақлаб бориши ҳам ортиқ эшитилмас эди, аммо бечора чол турган жойида ҳамон қимир этмай, чуқур хаёлга ботиб турарди.

Гарчи аламдан кўзларида ёшлари ялтираб кўринса ҳам, чол ўзини бепарволикка солиб:

— Ҳа, қадрдонликка қадрдон эдигу, аммо ҳозирги замонда қадрдонликнинг қадри қопти дейсизми,— дерди.— Унинг учун мен ким эдим? Бадавлат бўлмасам, амалдор бўлмасам, унинг устига ёшимиз ҳам тенг эмас... Петербургга бориб дарров олифта ҳам бўлиб олипти... Коляскасини қаранг!.. Юки ҳам бир оламнинг юки!.. Малайи ҳам ўзига бино қўйган!..— Бу сўзларни Максим Максимич кинояли кулги блан айтди.— Айтингчи, бу тўғрида нима ўйлайсиз? — деди, менга қараб.— Эронга бориб нима қиларкин?.. Одамнинг кулгиси қистайди, рост!.. Ишониб бўлмайдиган енгилтак одам эканлигини илгари ҳам билардим... Э аттанг, бир кун эмас, бир кун ўз бошини ейди-да!.. Бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас!.. Эски дўстни унутган одам, одам эмас деб юрганим ҳақиқатан ҳам тўғри экан!..— Шу гапларни айтатуриб, ўз ҳаяжонини яширмақ учун юзини тескари бурди-да, ҳовлида турган ара-

васи атрофида айланиб юрди, кўзларига дамба-дам келиб турган ёшни яширмоқ учун ўзини арава ғилдираklarини қараётганга соларди.

— Максим Максимич,— дедим ёнига бориб,— Печорин ташлаб кетган қоғозлар қанақа қоғоз эди?

— Қим билади дейсиз! Аллақандай ёзувлар шекилли...

— Уни нима қиласиз?

— Нима қилардим! Патрон ясаттираман.

— Ундан кўра, менга берақолинг.

У менга ажабланиб қаради-да, бирнималар деб пўнгиллаб, чемоданини титкилайбошлади; чемодандан бир дафтарни олиб зарда блан ерга ирғитди; иккинчи дафтарни ҳам, учинчисини ҳам, ўнинчисини ҳам шундай қилди; унинг бу қилиғида аллақандай болаларга хос инжиқлик бор эди; ҳам кулгим қистар, ҳам раҳмим келарди...

— Бари шу,— деди у,— шундай матога эга бўлишингиз блан табриклайман...

— Энди буларнинг ихтиёри мендами?

— Газетада бостирасизми, бошқа қиласизми, билганингизни қилинг. Менга нима!.. Нима, мен унинг дўстиманми ё қариндошиманми? Рост, бир бошпанада узоқ турганмиз... Нима, кимлар блан турмабман?..

Қоғозларни йиғиштирдим-да, штабс-капитан яна айниб қолмасин деб қўрқиб, дарров олиб чиқиб кетдим. Кўп ўтмай, «оказия» бир соатдан кейин жўнайди деб билдиришди, мен аравани қўшишга буюрдим. Шапкални кийиб турувдим ҳамки, штабс-капитан кириб келди; у сафарга чиқучи одамга ўхшамасди, қиёфасидан қандайдир изтироб сезилар, қовоғи солиқ эди.

— Сизчи, Максим Максимич, кетмайсизми?

— Йўқ.

— Нега энди?

— Ҳали комендантга учраганим йўқ, пошшоликка қарашли омонатларни топширишим керак...

— Боя бориб келдингиз-ку?

— Боровдиму,— деди у, иккиланиб,— уйда йўқ экан... кутишга вақтим бўлмади...

Унинг ҳолига тушунидим: *бечора* чол умрида биринчи марта, расмий тил билан айтганда, *шахсий зарурат* юзасидан хизмат ишини ташлаган бўлса керак, бунинг эвазига қандай мукофот олди!

— Э, аттанг,— дедим мен унга— бевақт ажралишар эканмиз-да, Максим Максимич.

— Биз илмсиз қариялар сизларга тенг бўлаолармидик!.. Сизлар мағрур, димоғдор ёшларсиз, бу ерда, черкасларнинг ўқи ёғилиб турганда, бизни танийсизлар... Кейин кўришиб қолсак, биздақаларга қўл беришга ҳам ор қиласизлар.

— Мен бундай гинага лойиқ иш қилмаган бўлсам керак, Максим Максимич.

— Гап келганда айтдим, қўйдим-да; тўғриси сизга бахт ва оқ йўл тилайман.

Биз хийла совуқ хайрлашдик. Меҳрибон Максим Максимич бирдан ўжар ва қўрс штабс-капитанга айланиб қолди! Нима сабабдан денг? Печориннинг хаёли паришонликданми ё бўлмаса бошқа сабабданми, штабс-капитан унинг бўйнидан қучоқлаб кўришаман деб турганида, фақат қўлини бериб кўришгани учун! Ёш йигитнинг энг яхши тилак-орзуларидан жудо бўлганлигини, кишиларнинг ишлари ва туйғуларини унга гўзал қилиб кўрсатиб турган парданинг бирдан кўтарилиб кетганини кўриш одамнинг раҳмини келтиради,— гарчи ўзининг эски хатоларига тезда ўтиб кетучи, аммо эскисидан ҳам ширинроқ хатолар келишини билса ҳам, раҳминг келади... Аммо, Максим Максимичдай қариганингда бу хатолар ўзини нима босади? Ноилождан юрагинг тошдай қотади, руҳинг беркилади...

Ёлғиз ўзим жўнаб кетдим.

ПЕЧОРИННИНГ ЖУРНАЛИ

СЎЗБОШИ

Яқинда, Печорин Эрондан қайтаётиб йўлда ўлипти деб эшитдим. Бу хабарни эшитиб мен жуда суяндим, чунки унинг ўлими менга бу хотираларни босиб чиқаришга ҳуқуқ берар эди, мен ҳам бундан фойдаланиб,

бировнинг асари тагига ўз имзосини қўйиб олдим. Бундай арзимаган қалбакилик учун китобхонлар мени айбламаса керак, деб умид қиламан.

Энди мен умримда тапмаган бир кишининг юрак сирларини ошкор қилишим сабабларини очиб беришим керак. Унинг дўсти бўлганимда ҳам майли эди: чулки жонажон дўстнинг маккорларча мақтанчоқлиги ҳаммага маълумдир, аммо мен уни умримда бир мартагина катта йўл устида кўрганим; бинобарин, менда унга нисбатан дўстлик ниқоби остига яшириниб, севган одамнинг ўлимини ёки бахтсизликка учрашини кутуци ва ўлгандан кейин унинг тепасида таъна, гина, ҳақорат ва афсуслар ёғдиручи мавҳум душманлик йўқ.

Бу хотираларни қайта-қайта ўқир эканман, ўзининг ожиз ва заиф томсиларини ва гуноҳларини шафқатсиз суратда фош қилган бу кишининг чиндан ҳам самимий эканлигига ишондим. Киши руҳининг тарихи, ҳатто энг пасткаш киши руҳининг тарихи, агар бу тарих етук ақлнинг ўз-ўзини кузатиши натижасида ёзилган бўлса ва бировларда рағбат ва ҳайрат уйғотиш учун ёзилмаган бўлса, бу тарих бутун бошли бир халқнинг тарихидан ҳам қизиқроқ ва фойдалироқ бўлади. Руссо¹ тавбатазаррунинг²⁰ энг биринчи камчилиги шундаки, олдин уни ўз дўстларига ўқиб берган.

Шундай қилиб, қўлимга тасодифан тушиб қолган журналнинг парчаларини мен фақат фойда келтирсин деб бостирдим. Гарчи мен журналдаги исмларни ўзгартган бўлсам-да, ўз аксларини кўрган кишилар ўзларини таниб оларлар ва, балки бу оламдан ўтган кишининг ҳозиргача қоралаб келган қилмишларини энди оқларлар; биз, ўзимиз тушунган нарсаларни деярлик ҳамиша оқлаб келамиз.

Бу китобга мен Печориннинг фақат Кавказда кечирган ҳаётига оид бўлган нарсаларнигина киритдим. Қўлимда унинг яна битта қалин дафтари қолди, унда Печорин ўзининг бутун ҳаётини таърифлайди. Бу дафтарни ҳам ўқучилар муҳокамасига ташлаш вақти келиб қолар; аммо талайгина муҳим сабабларга кўра ҳозирча бу масъулиятни ўз зиммамга ололмайман.

Балки, баъзи китобхонлар Печориннинг характери

ҳақида фикримни билмоқчи бўларлар? Уларга менинг жавобим — ушбу китобнинг сарлавҳасидир. «Ие, бу заҳарли киноя-ку!» дерлар. Билмадим.

I

Тамань

Россиянинг денгиз бўйидаги шаҳарлари ичида энг расвоси — Таманьдир. У ерда мен очимдан ўлаёзганман, бунинг устига, мени гарқ қилиб юбормоқчи ҳам бўлишган. Бекат аравасида ярим кечада шаҳарга кириб келдим. Аравакаш, уч отли аравани шаҳарга кираверишдаги яккаю-ягона гиштин бино олдига келтириб тўхтатди, — уччала отнинг ҳам дармони қуриган эди. Қораденгизли часовой казак қўнғироқнинг жаранглашини эшитиб, каловлаб ваҳима блан: «Қим у?» — деб бақирди. Урядник блан ўнбоши чиқди. Мен уларга офицерман, ҳукумат ишлари блан ҳаракатдаги отрядга кетаётиман деб тушунтирдим-да, пошшолик уй талаб қилдим. Ўнбоши бизни шаҳарга бошлади. Қайси уйга бориб сўрамайлик — банд. Совуқ эди, уч кечадан бери ухламаган, жуда чарчаган эдим, жаҳлим чиқди. — «Бирон жойга олиб бор тезроқ, муттаҳам! Жаҳаннамга бўлса ҳам майли, ишқилиб жой бўлса бўлгани!» — деб қичқирдим. — «Яна битта уй бор, — деб жавоб берди ўнбоши, бўйинини қашлаб: — аммо жанобларига тўғри келмаса керак; тоза жой эмас!» — Охирги сўзнинг маъносига яхши тушунмай, бошла деб буюрдим, эски-туски чордеворлар ёнидан, аллақандай ифлос кўчалардан узоқ юриб, охири денгиз бўйидаги кичкина бир кулба олдига етиб тўхтадик.

Тўлин ой янги бошпанамнинг қамиш томлари ва оппоқ деворларини ёритиб турарди; атрофи тош девор блан ўраб олинган қўрада яна бир уй қаққайиб турарди, буниси олдингисидан ҳам баттар эски ва кичкина эди. Уйнинг девори тикка кесиб тушган денгиз қирғоғининг нақ лабига бориб тақаларди, пастда қопқорайиб кўринучи тўлқинлар тинмай шовиллаб турарди. Ой бетинч, аммо ўзига итоат қилучи денгиз сатҳига жимгина

қараб турарди, унинг ёғдусида икки кемани кўриб қолдим, улар қирғоқдан анча йироқда турарди, кемаларнинг худди ўргимчак тўрига ўхшаган арқонлари ғирашира уфқ фонида қимир этмай қопқорайиб турарди. «Пристаньда кемалар бор экан, демак, эртага Геленжикка жўнайман» деб ўйлаб қўйдим.

Деншигим линияда хизмат қилучи казак эди. Унга чемоданимни олиб, аравакашга жавоб бериб юборишни буюрдим-да, уй эгасини чақирабошладим,— ҳечким жавоб бермади; яна тақиллатсам — яна жавоб бўлмади... энди қандоғ бўлди? Ниҳоят, даҳлиздан ўн тўрт ёшларга кирган бир бола чиқди.

«Уйнинг эгаси қани?!»—«Йўқ».—«Нега йўқ? Бутунлай йўқми?»—«Бутунлай йўқ».—«Хотиничи?!»—«Хотини слободкага кетган».—«Эшикни ким очиб беради?»— дедим ва эшикни бир тепган эдим, ўзи очилиб кетди: уйдан димоққа рутубат ҳиди урилди. Олтингугурт чақиб, боланинг бурнига тутдим, қарасам: боланинг иккала кўзи оппоқ. Бола кўр, турма кўр экан. Бола менинг олдимда қимир этмай турарди, мен унинг юзига синчиклаб қарайбошладим.

Ростини айтсам, ҳамма кўрлар, қиймиқлар, карлар, соқовлар, чўлоқлар, қўлсизлар, оёқсизлар, букирлар ва шуларга ўхшашларни ёмон кўраман. Кишининг ташқи қиёфаси блан руҳи ўртасида аллақандай ғалати бир муносабат борлигини, бирон а'зодан ажралган кишининг руҳи ҳам ўзининг бирон сезгисини йўқотишини пайқаганман.

Шундай қилиб, кўр боланинг юзига тикилиб қарайбошладим, аммо кўзсиз юздан нимани ўқиб билиш мумкин?.. Унинг бетига беихтиёр ачинаиб қараб турган эдим, бирдан юпқа лабларида билинар-билинимас табасум кўриниб кетди, нима учундир бу табассум менда қандайдир ёмон бир таассурот қолдирди. Миямда бу кўр бола унча кўрга ўхшамайди деган шубҳа туғилди, аммо кўзини сун'ий равишда парда бостириб олмаган бўлса керак, чунки нима учун бундай қилади деб ўзимни-ўзим қанча ишонтирсам ҳам, ҳеч ишонгим келмасди. Аммо, найлож? Мен кўп нарсага шубҳа блан қарайдиган одамман...

«Уй эгасининг ўғлимисан?» — деб сўрадим, ниҳоят. «Йўқ» — «Бўлмаса, кимсан?» — «Етимчаман». «Хўжайканинг болалари борми?» — Йўқ; битта қизи бор эди, татар блан бирга денгизнинг нар'ёғига қочиб кетган». — «Қанақа татар блан?» — «Қим билади! Бир қрим татарни блан, у керчъли қайиқчи эди».

Уйга кирдим; уйнинг бутун анжومي икки скамейка, стол ва печка ёнида турган каттакон сандиқдан иборат эди. Деворда битта ҳам образ²¹ кўринмас эди, — бу ёмон аломат! Ойнаси синиқ деразадан денгиз шамоли ғириллаб уриб турарди. Чемоданимдан сўхта шам олиб ёқдим-да, буюмларимни жойлаштирабошладим, қиличим блан милтиғимни бурчакка тираб, пистолетимни стол устига қўйдим, буркамни скамейкага ёздим, казак эса буркасини бошқа скамейкага ёзди; ўн минутлардан кейин казагим хуррак тортабошлади, аммо мен сра ухлаёлмадим; қопқоронги уйда ётарқанман, оқ кўзли бола сра кўз ўнгимдан кетмас эди.

Шу зайилда бир соатча ўтди. Деразадан мўралаб турган ой шу'ласи уйнинг саҳнида жилва қиларди. Бирдан, уй саҳнига лентадай тушиб турган ой шу'ласига бир кўланка тушдию, лип этиб ўтиб кетди. Қаддимни кўтариб, деразадан қарадим; кимдир яна дераза ёнидан югуриб, ўтди-да, ғойиб бўлди. Бу кимсанинг тик қирғоқдан пастга тушиб кетганига кўзим етмас эди; ундоғ деса, унинг борадиган бошқа жойи ҳам йўқ эди. Ўрнимдан турдим-да, пешиматимни кийдим, белимга ханжаримни тақиб, секин уйдан чиқдим, бирдан олдимдан кўр бола чиқиб қолди. Ўзимни дарров девор панасига олдим, бола йўлдан адашмасдан, аммо эҳтиётлик блан қадам ташлаб, ёнимдан ўтиб кетди. Қўлтиғига бир тугуича қистириб олган эди; бола пристань томонга бурилди-да, тикка кесиб тушган сўқмоқ йўлдан пастга қараб кетди. «Шу куни соқовлар тилга киради, кўрлар кўрадиган бўлади» деб ўйладим-да, болани кўздан йўқотмаслик учун, қорама-қора боравердим.

Шу орада ойни булут қоплаб, денгиздан туман кўтарилабошлади; яқин жойда турган кеманинг орқа томонидаги фонус ғира-шира милтиллаб турарди; кема-ни гарқ эттираман дегучи тўлқинлар қирғоқ бўйида

кўпириб ялтирарди. Тепадан зўрға пастга тушиб бора-ётиб қарасам, кўр бола бироз тўхтаб турди-да, кейин ўнг томонга бурилиб кетди; бола сув лабига шундай яқин юриб борардики, назаримда, ҳозир уни тўлқин тортиб кетадигандай туюларди. Аммо унинг тошдан тошга бемалол сакраб, ўнқир-чўнқир жойларни айланиб ўтишидан унинг бу ерлардан кўп юргани кўриниб турарди. Ахири бир ерга бориб тўхтаб, нимагадир қулоқ солгандай бўлиб турди, кейин ерга ўтириб, тугунини ёнига қўйди. Мен қирғоқнинг денгизга туртиб чиққан жойида туриб, унинг бутун ҳаракатларини кузатиб турардим. Бирнеча минутдан кейин нариги томондан оқ кийган бир кимса кўринди-да, кўр боланинг ёнига келиб ўтирди. Уларнинг гапини ба'зан шамол мен томонга учуриб келтирарди.

«Нима дейсан, кўр, бўрон турдию,— деди хотин кишининг товуши;— Янко келмайди».—«Янко бўрондан қўрқмайди»— деб жавоб берди бола.—«Туман қуюқлашмоқда»,— деб э'тироз билдирди хотин, гамгин товуш блан.

«Соқчи кемалар ёнидан туманда ўтип қайтанга осонроқ бўлади»— деб жавоб берди кўр бола. «Чўкиб кетсачи?» — «Чўкиб кетса, якшанба куни черковга янги лента тақмай борасан-да».

Жим бўлишди, бир нарсa мени ҳайратда қолдирди: кўр бола мен блан Малороссия лаҳжасида²² гаплашган эди, ҳозир бўлса соф рус тилида гапирар эди.

«Ана, кўрдингми, айтганим рост чиқди,— деди кўр, чапак чалиб:— Янко денгиздан ҳам, шамолдан ҳам, тумандан ҳам, қирғоқ соқчиларидан ҳам қўрқмайди; қулоқ сол, бу — сувнинг шовиллаши эмас, мени алдаб бўпсан, бу — унинг узун эшкакларининг овози».

Хотин ирғиб ўрнидан турди-да, потинчлик блан йироқларга тикилабошлади.

«Довдираяпсан, кўр,— деди у,— ҳечнарсa кўринмайди-ку».

Иқрорман, қайиққа ўхшаган бирон нарсa кўринармикин деб олисга шунча тикилиб қарасам ҳам, ҳечнарсa кўринмасди. Шу зайилда яна ўн минутча вақт ўтди, кейин бирдан тоғдай-тоғдай баланд тўлқинлар орасида

бир қора нуқта кўринди, нуқта гоҳ катта бўлиб кўри-
нарни, гоҳ яна кичрайиб кетарди. Қайиқ тўлқин устига
секин-аста кўтариларди-да, яна бирдан пастга учиб
тушиб, қирғоқ томон яқинлашиб келарди. Бундай кеча-
да йигирма чақиримча келадиган бўғоздан ўтишга
ботинган қайиқчи жуда довурак, уни бундай қилишга
мажбур этган сабаб ҳам жуда муҳим бўлса керак!
Шундай деб ўйларканман, юрагим гупиллаб уриб, кич-
кина қайиққа қараб турардим; аммо қайиқ худди
ўрдақдай шўнғиб кетар, кейин худди қанот қоққандай,
эшкакларини кўтариб яна кўпириб турган тўлқинлар
орасидан чиқиб қоларди; ахир мен, қайиқ келиб ўзини
қирғоққа урадию, чил-чил бўлиб синиб кетади деб
ўйладим, броқ у эпчиллик блан бир ёнга бурилади-да,
кичкинагина бухтачага омон-эсон кириб олди. Қайиқ-
дан ўрта бўйли, қўй терисидан тикилган татарча қал-
поқ кийган бир киши чиқди-да, қўли блан имлаб булар-
ни чақирди, учовлашиб қайиқдаги нарсаларни туши-
рабошладилар, юк шу қадар катта эдики, нега қайиқ
чўкиб кетмаганига ҳали ҳам ажабланаман. Улар елкала-
рига биттадан тугун кўтариб, қирғоқ бўйлаб кетдилар-
да, салдан кейин кўздан ғойиб бўлдилар. Мен уйга қайт-
дим; аммо иқрор бўлишим керакки, бу ажойиб нарсалар
мени хавотирга солиб қўйган эди, зўрға тонг оттирдим.

Қазагим уйғонди ва мөшинг кийинганимни кўриб ҳай-
рон бўлди; броқ, унга бунинг сабабини айтмадим. Пар-
ча-парча булутлар сузиб юрган кўмкўк осмонни, йи-
роқдан бинафшаранг ҳошиядай кўриниб турган Қрим
соҳилини, соҳилнинг орқасидаги баланд қояни, унинг
тепасидаги маяк минорасини деразадан бирпас тамо-
ша қилиб турдим-да, комендантдан Геленджикка кетиш
вақтимни билиб келай деб Фанагория қал'асига жўна-
дим.

Афсус! Комендант қат'ий бир нарса деёлмади. Прис-
танда турган кемаларнинг бариси ё соқчи кемалар ё
ҳали юклари ортилмаган савдо кемалари экан. «Балки,
уч-тўрт кундан кейин почта кемаси келиб қолар, ўшан-
да бирор чора кўрармиз!»—деди комендант. Уйга жиғи-
бийроним чиқиб қайтдим. Остонада қазагим кутиб
турар эди, юзида қўрқинч акс этарди.

— «Иш чатоқ, жаноби олийлари!» — деди у.

— «Шундай, оғайни, қачон кетишимизни худо билади!» — Бунн эшитиб, казагимнинг хавотирлиги баттар ошиб кетди, менга энгашиб туриб шивирлайбошлади. «Бу ер расво жой экан! Боя Қораденгизли урядникни учратдим; у менинг танишим, бултур отрядимизда хизмат қилган эди; мен унга тушган жойимизни айтган эдим, у бирдан менга: «у ёмон жой, оғайни, одамлари ярамайди!..» деб қолди. Ростданам, у қанақа кўр бола! Ҳарерда ёлғиз юрса, бозорга ҳам ёлғиз борса, нонни ҳам, сувни ҳам ўзи ташиса... бу ердагилар унга ўрганиб қолганга ўхшайди».

— «Ҳа, нима бўпти, ҳеч бўлмаса уй эгаси кўринди-ми?!»

— «Боя сиз йўғингизда бир кампир қизи блан бирга келди».

— «Қанақа қиз? Унинг қизи йўқ». — «Қизи бўлмаса, худо билади, кими экан; ана, кампир шу топда уйда ўтирипти».

Мен кулбага кирдим. Гулдираб ёнаётган печкада овқат қайнамоқда, аммо назаримда, бу овқат камбағал оила учун анча қиммат кўринди. Кампирдан нима сўрамай, нуқул, қулоғим кар, эшитмайди, деб жавоб бераверди. Нима қилиш мумкин? Ундан гап чиқавермаганидан кейин, печкага шох ташлаб ўтирган кўр болага мурожаат қилдим. «Қани, айтчи, кўр шайтон, — дедим, қулоғидан чўзиб, — кечаси тугун кўтариб қаёққа бординг?» — Бола йиғлаб юборди, оҳ-воҳ қилиб қичқирабошлади: «Қаёққа борибман?.. Ҳечқаёққа борганим йўқ... тугун блан? Қанақа тугун блан?». Бу сафар кампирнинг қулоғи очилиб: «Етимча болага тухмат қилишининг нима кераги бор! Нега унга азоб берасиз? Нима ёмонлик қилди сизга?!» — деб пўнғирлади. Бу гаплар жоимга тегди-да, бу сирларнинг калидини албатта топишга аҳд қилиб, уйдан чиқдим.

Буркамга ўраниб, девор тагида ётган харсангтошда олисларни тамоша қилиб ўтирдим; олдимда тунги бўрон қутуртирган бепоён денгиз ясланиб ётарди, унинг уйқуга кетучи шаҳар шивир-шивирига ўхшаган бирхил шовқини ўтмиш йилларимни эслатди, хаёлимни шимол

томонларга, совуқ пойтахтимизга олиб кетди. Чуқур хаёлга кетиб, ўзимни унутибман... Шу алфозда бир соатча, балки ундан ҳам кўпроқ вақт ўтгандир... Бирдан қулоғимга ашулага ўхшаган бир нарсa чалинди. Рост, у ҳақиқатан ҳам ашула эди, хотин кишининг кўнғироқдай овози эшитиларди, аммо қаердан келаяпти?.. Қулоқ солдим, ашуланинг оҳанги жуда ғалати туюлди: гоҳ чўзиқ ва ғамгин, гоҳ тез ва шўх эди. Атрофга қарасам — ҳечзоғ кўринмади; яна қулоқ солдим, ашула худди осмондан эшитилаётгандай туюлди. Бошимни кўтариб қарасам: мен турган уйнинг томида йўл-йўл кўйлакли, сочлари ёйилган бир қиз турипти, худди сув париси дейсиз. Қиз кафти блан кўзларини офтобдан пана қилиб, йироқларга тикилиб қарарди, гоҳ кулар ва ўз-ўзи блан гапиришар, гоҳ яна ашуласини айтарди.

Унинг бутун ашуласи эсимда:

Мовий денгиз кўксида
Эркин-эркин осуда —
Оқ елканли кемалар
 Қаторлашиб еалар.
Шу кемалар ичида
Бордир менинг қайиқчам,
Қўш эшкаги бор унинг,
 Елкани бўлмаса ҳам.
Қўзғолганда зўр шамол —
Эски кемалар дарҳол
Елканларини очади,
 Ҳар томонга қочади.
Денгизга ёлвораман
Оҳиста товуш блан:
«Шафқатсиз денгиз, тегма,
 Севикли қайиқчамга:
Чунки у олиб келар
Қимматбаҳо нарсалар,
Тунда уни довюрак
 Бир баҳодир бошқарар».

Бирдан миямга бу овоз кечаси эшитган овозга ўхшайди-ку деган фикр келди, бир нафас ўйланиб қолдим, кейин яна бошимни кўтариб қарасам, томда қиз йўқ эди. Бирдан у бошқа бир ашулани айтиб, ёнимдан югуриб ўтиб қолди ва бармоқларини қирсиллатиб, кам-

пирнинг ёнига кирди, улар ўртасида баҳс бошланиб кетди. Кампирнинг жаҳли чиқар, қиз эса хахолаб куларди. Бир маҳалдан кейин менинг ундинам²³ яна сакраб-сакраб чиқди; олдимга келиб тўхтади-да, менинг шу ердалигимга ажаблангандай, кўзларимга тикилиб қаради; кейин бепарво қайрилиб, секин юриб пристань томонга кетди. Аммо воқиа бу блан тугамади; у кечгача уйим атрофида сакраб, ашула айтиб юрди. Жуда ғалати қиз! Башарасида жиннилик аломати кўринмас эди; аксинча, кўзлари менга жовдираб тикилиб-тикилиб боқарди, улар қандайдир жозибали кучга тўлгандай ва ҳар сафар менга қараганда: «ҳа, нима демоқчисан?!» деб тургандай туюларди. Броқ, энди гап бошлашим блан қиз муғомбирона жилмайиб, қочиб кетарди...

Умримда бунақанги хотинни сра кўрган эмасман. Уни айтарли гўзал деб бўлмасди, аммо гўзаллик ҳақида менинг бошқача фикрим бор. Унда наслдорлик аломатлари кўп эди... отлардаги наслдорлик сингари, хотинларда ҳам наслдорлик муҳим ўрин тутайди; буни ёш Франция кашф этган; у, я'ни ёш Франция эмас, балки наслдорлик, кўпинча қадам ташлашдан, қўл ва оёқдан билишиб туради; айниқса буруннинг аҳамияти катта. Россияда кичкина оёқдан кўра алифдай бурун камроқ учрайди. Менинг ашулачим кўп бўлса ўнсаккизларда эди. Қадди-қоматининг гоятда хипчалиги, фақат унинг ўзигагина хос бўлган бош эгиб туришлари, узун сарғиш сочлари, офтобда сал қорайган бўйин ва елкаларининг олтиндай товланиб туриши ва айниқса ҳушбичим бурни, — буларнинг ҳаммаси мени пиҳоятда мафтун этди. Гарчи унинг менга зимдан боқишларидан ваҳшийлик ва шубҳали нарсалар уқсам-да, гарчи унинг табассумларида нотайинлик бўлса-да, барибир: хусусий фикрга эга бўлишнинг оқибати шу қизнинг ҳушбичим бурнини кўриб, ҳузур-ҳаловатимни йўқотдим; мен, Гётенинг Миньонасини²⁴, я'ни немисларга хос ҳаёлат асосида яратган сиймосини топдим деб ўйлабман; дарҳақиқат, улар бир-бирига жуда ўхшаш кетарди; гоят зўр ҳаяжонланишдан бирдан сокин бир ҳолатга ўтиб қолиш, ўша тагдор гаплар, ўша сакраб юришлар, ўша ғалати қўшиқлар...

Кечки пайт қизни эшик олдида тўхтатиб, гапга солдим:

«Айтчи, гўзалим,— деб сўрадим,— бугун томда нима қилиб юрувдинг?» — «Шамол қайси томондан келаяпти деб қарадим» — «Бунини нима қиласан?» — «Шамол келган томондан бахт ҳам келади». — «Ажабо, бахтни ашула билан чақирмоқчимидинг?» — «Ашула бор жойда бахт ҳам бор». — «Ашула бахтсизлик келтирсачи?» — «Келтирса нима қипти? Яхшилик бўлмаган жойда ёмонлик бўлади, аммо ёмонлик ёнида яхшилик ҳам бўлади» — «Бу ашулани сенга ким ўргатди?» — «Ҳечким; хоҳласам айтавераман; керак одам эшитади, керакмас одам тушунмайди». — «Отинг нима, қўшиқчим?» — «Отимни от қўйган одам билади». — «Отингни ким қўйган?» — «Мен қайдан билай?» — «Жуда ичимдан топ экансан-ку! Аммо сенинг тўғрингда ба'зи нарсаларни билиб олдим». Гўё гапимнинг унга сра алоқаси йўқдай, унинг юзида ҳечнарсаси акс этмади, лабини ҳам қимирлатмади. «Кеча кечаси қирғоқ бўйига борганингни билиб олдим». Шундан кейин мен, ҳамма кўрган нарсаларимни унга бирма-бир айтиб бердим, бунини эшитиб хижолат бўлармикин десам, чурқ ҳам этмади! Овозининг борича хахолаб кулиб юборди. «Қўп кўрган бўлсангиз ҳам, оз билибсиз: билганингизни ичингизда сақланг». — «Комендантга ма'лум қилсамчи!» — бунини жуда жиддий чеҳра билан айтдим. Қиз бирдан ашула айтди-да, худди чакалакзордан ҳуркиб чиққан қушдай, сакраб-сакраб қочиб кетди. Кейинги гапларим ножўя бўлди: айтилган гапнинг қандай оқибатга олиб келишини билмаган эканман, кейин анча пушаймон бўлишга тўғри келди.

Кеч кириб, қош қорайди, казакка чой қўйишни буюрдим-да, шам ёқиб, стол ёнида сафар трубкамини чекиб ўтирдим. Энди икки стакан чой ичиб бўлувдим ҳамки, бирдан эшик ғижирладию, орқасидан нафис кўйлакнинг шитирлаши ва оёқ товуши эшитилди; бир сесканиб, орқамга қарасам — менинг ўша ундинам! У секин рўпарамга келиб ўтирди-да, кўзларини менга тикди, нима учунлигини билмадим, аммо бу қараши, назаримда ниҳоятда латиф кўриниб кетди: бу боқиш

ёшлик чоғларимда мени нари обориб, бе́ри олиб келган боқишлардан бирини эслатди. Қиз худди мендан савол кутиб тургандай қараб ўтирарди, аммо мен ўзим ҳам тушунолмаган ҳолда хижолат тортиб индамай ўтирардим. Қизнинг сал оқаринқираган юзи унинг рухий ҳаяжонланишини кўрсатар эди; қўли стол устини мақсадсиз тимирскиларди: қўлининг титраётганини пай. қадим, кўкраги гоҳ кўтарилар, гоҳ нафас олмай тургандай бўларди. Бу майнавозчилик жонимга тегабошлади, сукунатни мен энг оддий гап блан, я'ни унга бир стакан чой таклиф этиш блан бузмоқчи бўлиб турувдим, бирдан қиз лип этиб ўрнидан турди-да, бўйнимдан қаттиқ қучоқлади, нам, оташин бир ўпиш лабларимда чўпиллади. Кўзларим тиниб, бошим айланиб кетди, йигитлик эҳтиросининг барча шиддати блан бағримга босиб сиққан эдим, қиз қучоғимдан худди илондай сурғилиб чиқиб, қулоғимга: «Бугун кечаси, ҳамма ухлаганда, денгиз бўйига чиқ» деб шивирлади-да, уйдан лип этиб чиқиб кетди. У даҳлизда чойнакни ва ерда турган шамни ағдариб кетди. «Вой шайтон қизей» деб бақирди, қолган чойга умид боғлаб похолда ётган казак. Шундан кейингина ўзимга келибман.

Икки соатлардан кейин, бутун пристаньни жимлик босгач, казагимни уйғотдим. «Тўппончадан ўқ узганимни эшитсанг денгиз бўйига югур»— дедим унга. Казак кўзларини бақрайтириб, ихтиёрсиз: «Бош устига, жаноби олийлари!» деб жавоб берди. Белимга пистолет қистириб чиқдим. Қиз мени пастга тушадиган жойда кутиб турган экан; устидаги кийими енгилгина, белига кичкина рўмолча боғлаб олган эди.

«Кегимдан юриш!» деди у, қўлимдан ушлаб, иккимиз пастга тушабошладик. Бўйним остимда қолимаганига ҳайронман; пастга тушиб ўнгга бурилдик-да, кеча кечаси мен кўр боланинг кетидан борган йўлдан кетдик. Ҳали ой чиқмаганди, фақат икки дона юлдуз худди нажоткор икки маёқдай, тимқоронги осмонда чақнаб турарди. Бир текисда бир-бирининг устига бостириб келучи катта-катта тўлқинлар қирғоқ бўйида турган ёлғиз қайиқни кўтариб-кўтариб ташларди. «Қайиққа тушамиз»,— деди ҳамроҳим. Мен иккиланиб қолдим —

денгизда ҳиссий саёҳат қилишга ҳавасим йўқ эди, аммо қайтишнинг ҳам вақти эмасди. Қиз қайиққа сакраб тушди, кетидан мен ҳам тушдим, бир маҳал ўзимга келиб қарасам, бирпасда сузиб ҳам кетибмиз. «Бу нима қилганинг?»— дедим, жаҳлим чиқиб. «Бу мен сени севаман деганим бўлади»,— деди у, мени скамейкага ўтқазиб, белимдан қучоқлар экан, юзини юзимга қўйиб ўтирди, унинг ўтдай нафаси юзимга уриб турарди. Қайиқдан бир нарсаси шалоп этиб сувга тушиб кетди, белимни ушлаб қарасам — тўппончам йўқ. Бирдан кўнглимда даҳшатли шубҳа туғилди. Қон бошимга урилди! Орқамга қарасам — қирғоқдан эллик саржинча нарига бориб қолибмиз, мен эса сузишни билмайман! Қизни итариб юборай десам, кийимларимга худди мушукдай ёпишиб олди, шу онда қайиққа даҳшатли бир зарба тегди, денгизга ағдарилиб тушишимга сал қолди. Қайиқ чайқалабошлади, аммо мен ўзимни ўнглаб олдим, ўртамизда қаттиқ кураш бошланди; ғазабим кучимга куч қўшди, аммо душманимнинг мендан анча элчил эканини сездим... «Нима қилмоқчисан?»— деб бақирдим, кичкина қўлларини қаттиқ қисиб, унинг бармоқлари қирсиллаб кетди, аммо шундай бўлса ҳам чурқ этмади; унинг илон табияти бу синовга ҳам бардош берди.

«Сен кўрибсан, энди бориб айтасан!»— деб жавоб берди қиз ва ғайритабиий куч блан мени қайиқнинг четига йиқитди; иккимиз ҳам белимизгача сувга осилиб турибмиз; унинг сочлари сувга тегиб турарди; жуда қалтис бир пайт эди. Тиззамни қайиқнинг остига тираб бир қўлим блан сочидан, бир қўлим блан ҳалқумидан ушлаб олган эдим, кийимимни қўйиб юборди, шу ондаёқ мен уни тўлқинлар ичига улоқтирдим.

Тун анча қоронғилашиб қолганди; денгиз кўпиклари ичидан бир-икки марта боши кўриндию, кейин кўздан ғойиб бўлди...

Қайиқ тагидан яримта эски эшкак топдим, кўп машаққатлардан сўнг бир амаллаб пристаньга аранг этиб олдим. Қирғоқ бўйлаб қайтиб келарканман, кеча кечаси кўр бола блан қиз тунги қайиқчини пойлаб ўтирган томонга беихтиёр кўз ташлаб қўярдим; осмонда ой

сузиб юарди, назаримда, қирғоқ бўйида оқ кийинган бир одам ўтиргандай туюлди; унинг кимлигини билишга қизиқиб, аста-секин бордим-да, баланд қирғоқ тепасидаги майса орасида писиб ётдим; бошимни кўтариб қарасам, пастда бўлаётган ҳамма нарса бемалол кўринарди, сув паримни кўриб ажабланмадим, балки, деярлик хурсанд ҳам бўлдим. Қиз узун сочларидан сувни сиқар эди; ҳўл кўйлаги ингичка нозик қадди-қоматига ва баланд кўкракларига ёпишиб, уларни якқол кўрса-тиб турарди. Бирпасдан кейин йироқдан қайиқ кўринди, у тезда қирғоққа етиб келди; кечаги сафаргидек, қайиқдан татарча қалпоқ кийган бир киши тушди, аммо, сочлари казакча қилиб қирқилган, камарига каттакон пичоқ қистирилган эди. «Янко, ишимиз чатоқ!» — деди қиз. Сўнгра улар шу қадар секин гапиришабошладиларки, ҳечнарсга эшитаолмадим. «Кўр қани?» — деди ахири Янко, овозини кўтариб. — «Мен уни юбордим», — деган жавоб эшитилди. Бирнеча минутдан кейин кўр бола қоп орқалаб келди, қопни қайиққа жойлашди.

«Менга қара, кўр! — деди Янко, — анови жойга кўз-қулоқ бўлиб тур... биласан-ку? У ерда қимматбаҳо моллар бор... айтиб қўй (кимгалигини эшитолмай қолдим), сен блан ортиқ ишламас эмиш де; ишимизнинг мазаси қочди, мен энди қайтиб келмайман, энди ишлаш хавфли бўлиб қолди; бошқа жойга бориб иш қидирмасам бўлмайди, аммо у мендай жасур одамни тополмайди. Янко хизматимга яраша яхши ҳақ тўлаганда кетмасдим деб айтди, дегин; мен ҳар ерда йўлимни топиб кетаман, шамол ғириллаб, денгиз шовиллайдиган жойда ишимни тўғрилаб кетавераман!» Бирпас жим тургач, Янко яна давом этди: «Бу мен блан бирга кетади; бу ерда қололмайди; кампирга бориб, энди жуда қариб қолдинг, энди ўлсанг ҳам бўлади, инсоф ҳам бўлиши керак-да, деб айт. Биз энди қайтиб келмаймиз».

— «Менчи?» — деди кўр ҳазин товуш блан.

— «Сени бошимга ураманми?» деган жавоб эшитилди.

Шу орада менинг ундиам қайиққа сакраб тушди-да, йўлдошига қўл силқитди; йўлдоши кўрнинг қўлига

бир нарса бериб, «Ма, шириң кулча олиб ейсан», деди.—«Атиги шуми?» деди кўр. «Ма, бўлмаса, бунга ҳам ол»,— тошга тушган танга жаранглаб кетди. Кўр уни олмади. Янко қайиққа тушди; шамол қирғоқ томондан урарди, улар кичкина елканни кўтаришди-да, елдай сузиб кетишди. Қопқора тўлқинлар орқасидан елкан ой ёруғида анчагача милтираб кўриниб турди; кўр ҳамон денгиз лабида ўтирарди, қулоғимга худди ҳўнграшга ўхшаш товуш эшитилгандай бўлди; чиндан ҳам, кўр бола анча вақтгача ҳўнграб йиғлаб ўтирди... Юрагим ачишиб кетди. Нима учун тақдир мени *ҳалол контрабандистларнинг*²⁵ тинчгина муҳитига иргитди экан? деб ўйладим. Худди тип-тинч булоққа ташланган тошдай, уларнинг тинчлигини буздим, ўзим ҳам тошдай, чўкиб кетаёздим!

Уйга қайтдим. Даҳлизда ёғоч ликобчага қўндирилган шам ёниб бўлаёзган эди, казагим, тайинлаб кетишимга қарамасдан, милтиғини икки қўллаб ушлаган ҳолда қотиб ухларди. Унга тегмадим-да, шамни олиб, ичкарига кирдим. Ҳайхот! Сандиқчам, кумуш сопли қиличим, бир ўртоғим совға қилган доғистон ханжарим, бари йўқолган эди. Ла'нати кўрнинг қайиққа нима орқалаб борганини энди билдим. Казакни қаттиқ туртиб уйғотдим, ўлгудек сўкдим, жаҳлим чиқди, аммо бундан нима фойда! Бошлиқларга бориб, кўр бола нарсаларимни ўғирлаб кетди, ўзимни ўн саккиз яшар бир қиз сувга ғарқ қилиб юбормоқчи бўлди, деб арз қилиш уят бўлмасмиди? Худога шукурки, эрталаб жўнаб кетиш имкони туғилди, Таманьдан кетдим. Кампир блан бечора кўрнинг тақдири нима бўлди, билмайман. Одамларнинг шодлиги блан, қайғу-аламлари блан менинг, пошшолик ишлари блан сафарларда юручи бир офицернинг қанчалик иши бўлсин!..

Биринчи бўлимнинг охири

ИККИНЧИ БЎЛИМ

(Печория журналининг охири)

II

Княжна Мери

11-нчи май

Кеча Пятигорскка келдим, шаҳарнинг чеккасидаги энг баланд жойдан, Машуқ тоғининг этагидан квартира ижара олдим; момақалди роқ бўлганда, булутлар уйимнинг томигача тушиб туради. Бугун эрталаб соат бешда деразани очиб юборган эдим, уй олдидаги кичкина боғчада ўсиб ётган гулларнинг исси бутун уйни тўлдирди. Барқ уриб гуллаган гилос шохлари деразамдан мўралаб туради, ба'зан шамол ёзув столимга гилос гуллари сочиб кетади. Уч тарафим ҳаят гўзал манзара. Кунботар томонда худди «Тинган бўроннинг сўнгги булут парчаси»²⁶ дай, беш чўққили Бештов кўмкўк бўлиб кўриниб туради; шимол томонда худди эронларнинг пахмоқ қалпоғидай кўтарилиб турган Машуқ тоғи осмоннинг ўша қисмини тўсиб туради; кунчиқар томондан ҳам гўзал; пастликда, худди уйимнинг рўпарасида топтоза, япйиги шаҳарча рангбаранг товланиб ётади, шифобахш булоқлар шилдирайди, ҳархил тилда гапиручи одамларнинг говур-ғувури эшитилиб туради, — ундан нарида мовий ва туманли тоғлар бир-биридан юксалиб боради, уфқ четида эса Казбекдан бошланиб, то қўш чўққили Эльборус тоғи блан туговчи қумушдай қорли тоғлар тизмаси чўзилиб ётади... Шундай жойда яшаш нақадар роҳат! Томирларимда қандайдир секинчи туйғулар оқади. Бу ернинг ҳавоси худди гўдак бўлсаидай пок ва беғубор: офтоб порлайди, осмон кўмкўк нилдай — бундан ортиқ яна нима керак? Эҳтирос, истак ва қайғуришларга ўрин борми?.. Брок, вақт бўлди. Елизавета булоғига борай, чунки барча сувга келганлар ҳар куни эрталаб ўша ерга тўпланад эмиш.

Шаҳар марказигача тушиб, бульвар бўйлаб кетдим, бу ерда секин тоққа чиқиб боручи бирнеча ҳамгин тўдаларни учратдим; уларнинг аксари қисми помещчик-

ларнинг онлалари эди; бунн эркакларнинг сузилиб кетган, эски модада тикилган сюртукларидан, хотин-қизларнинг эса зийнатли кийимларидан дарҳол пайқаш мумкин эди; улар сув шифосига келган ёшларнинг ҳаммасини яхши билишса керак, чунки менга жуда қизиқсиниб қарар эдилар: менинг петербургча тиктирган сюртугим уларни янглиштирди, броқ аскарний эпoлетларимни кўриб; нафрат блан юзларини ўгириб олишди.

Маҳаллий ма'мурларнинг хотинлари, я'ни шифобахш сувларнинг эгалари улардан кўра илтифотлироқ эдилар; уларда лорнетлар бор, улар мундирга камроқ аҳамият беришади, улар Кавказда номерли тугма остида оташини қалб, оқ фуражка тагида ақл борлигига ўрганиб қолишган. Бу аёллар жуда дилкаш, узоқ вақтгача дилкаш бўладилар. Уларнинг жазманлари ҳар йили янгиланиб туради, балки уларнинг сўнмас дилкашликларининг сири ҳам шундадир. Тор сўқмоқ йўлдан Елизавета булогига чиқиб бораётиб, бир тўда штатский ва ҳарбийча кийинган эркаклардан ўтиб кетдим, кейин билсам, улар сув давосига ҳавас қилиб келганлар орасида алоҳида бир тоифа экан. Улар ичишаркан, аммо сув эмас; онда-сонда сайр қилишаркан, хотин-қизларга ҳам тўғри келиб қолгандагина эргашишаркан, нуқул қимор ўйнашаркан ва зерикшдан нолишаркан. Улар ўтакетган олифта одамлар: тўр блан қопланган стаканларини кислород сувли қудуққа ботирган чоқда кеккайиб туришади; штатскийлар оч ҳаворанг галстук тақишади, ҳарбийлар эса ёқаларини чиқариб юришади. Уларнинг ҳаммаси оддий ҳамда провинциал уйларга нафрат блан қарайдилар ва пойтахтнинг аристократ меҳмонхоналари доғида юрадилар, аммо уларни у ерга киритмайдилар.

Ниҳоят қудуққа ҳам етдим... Қудуқ ёнидаги майдончага кичкинагина уйча, қизил томли ваннахона, ундан сал нарига эса галерея қурилган, ёнгингарчилик вақтларида одамлар шу ерда сайр қиладилар. Скамейкада бирнеча ярадор офицерлар қўлтиқтаёқларини йиғиштириб ўтирардилар, уларнинг юзлари сўлғин ва гамгин. Бирнеча хонимлар сувнинг та'сирини кутиб,

майдончада у ёқдан бу ёққа тез-тез юриб туради. Улар ичида бир-иккита чиройликлари ҳам бор эди. Машуқ ёнбағирларини қоплаган ишкомлар ичида ба'зан жазмани блан танҳо кезишни яхши кўручи хонимларнинг рангбаранг шляпалари кўриниб қоларди, чунки бундай пияпа ёнида албатта ё ҳарбийча фуражка ё бўлмаса кўримсиз думалоқ шляпа кўриниб қоларди. Эола арфаси²⁷ деб аталмиш павильон қурилган тик қоя тепасида манзара ишқивозлари телескоп блан Эльборусни тамоша қилиб туришарди, улар орасида ширинча касалидан шифолаш учун олиб келинган болаларни етаклаган икки мураббий ҳам бор эди.

Ўпкам шишиб, тоғ этагида тўхтадим, бир уйнинг бурчагига суяниб, теварак-атрофдаги гўзал манзарани тамоша қилиб турган эдим, бирдан орқамдан:

— Печорин! Қачон келдинг? деган таниш овозни эшитиб қолдим.

Қайрилиб қарадим: Грушницкий! Қучоқлашиб кўришдик. У блан ҳаракатдаги отрядда танишган эдим. У оёғидан ўқ еб, сув шифосига мендан бир ҳафтача илгари келган эди.

Грушницкий — юнкер. Ҳарбий хизматга кирганига атиги бир йил бўлган, ўзига хос олифтагарчилик блан солдатлар киядиган қалин шинель кийиб юради. Солдатларга бериладиган Георгий крести ҳам бор. Қадди қомати келишган, қорачадан келган, сочлари ҳам қора; ёши 21 га етмаган бўлса-да, афтига қараб 25 ларда деб ўйлаш мумкин. Гапирганда бошини орқага ташлаб гапиради, ўнг қўли блан қўлтиқтаёққа суяниб тургани учун, чап қўли блан минут сайин мўйловларини бурайди. Гапирганда тез ва ҳашамдор қилиб гапиради; у, ҳарбир ҳодисага тантанали жавоблар ҳозирлаб қўючи, содда, гўзал нарсалар ҳам та'сир этмайдиган, ўзларини фавқулудда туйғулар ва юксак ҳисларга тўлган, мисл. сиз азоблар чекиб юрган одам қилиб кўрсатишни яхши кўручилар тоифасидан. Бировни қойил қолдириш уларга завқ беради; улар провинцияли романтик хонимларга ўлардай ёқади. Улар қариганларида ё мўмин-қобил помешчик бўлишади ё бўлмаса пияниста, ба'зан у ҳам, бу ҳам бўлишади. Уларнинг дилида яхши

ҳислар кўп бўлади, аммо поэзиядан тариқча ҳам бўлмайди. Грушницкий ҳамма нарсадан кўра гап сотишни яхши кўради: гап оддий мавзулар доирасидан ташқари чиқдими, бўлди, гапиравериб миянгизни қоқиб қўлингизга беради; мен у блан сра баҳслашаолмасдим. У сизнинг этирозларингизга жавоб ҳам бермайди, гапингизни ҳам эшитмайди. Гапириб бўлишингиз бланок, узундан узок гапириб кетади, унинг гапи ҳозир сиз айтиб турган гапларга алоқаси бордай кўринса-да, аслида ўзининг боя бошлаб қўйган гапининг давоми бўлиб чиқади.

Тили анча бийрон: эпиграммалари²⁸ кўпинча қизиқ бўладию, аммо ҳеч нишонга бориб тегмайди ва узиб ололмайди; у бир сўз блан ҳечкимни ўлдираолмайди; у одамларни, уларнинг заиф жойларини билмайди, чунки бутун умрини ўзига бино қўйишга сарфлаган. Унинг бутун фикри-зикри — роман қаҳрамони бўлиш. Ўзининг бу дунё учун яратилмагани, аллақандай сирли жафоларга дучор бўлиб юргани тўғрисида бошқаларни ишонтиришга уринавериб охири ўзи ҳам шунга ишонаёзган. Шунинг учун ҳам солдатча қалин шинелини кибр блан кийиб юради. Мен унинг бунақалигини пайқаб қолдим, шунинг учун ҳам, қалин дўстдай бўлиб кўрнишимизга қарамай, у мени ёмон кўради. Грушницкий жасурликда ном чиқарган, мен буни амалда кўрганман: у қўлида қилич ўйнатиб, ҳайқириб, кўзларини чирт юмиб олдинга отилади. Аммо бу — русларга хос жасорат эмас!..

Мен ҳам уни ёқтирмайман: бир кунмас, бир кун тор бир йўлда учрашиб қолишимизни ва иккимиздан бири-мизнинг бошимизни ейишимизни сезиб юраман.

Кавказга келишининг сабаби ҳам унинг романтик хаёлпарастлигида; имоним комилки, отасининг қишлоғидан жўнаб кетиш олдида ўзини қайғули қилиб кўрсатиб, биронта чиройликкина қўшни қизга «мен армияга хизмат важдан эмас, балки ўлим ахтариб кетаётирман...» деган ва гапнинг шу ерига келганда кўзларини қўли блан беркитиб: «йўқ; сиз (ёки сен) буни билмаслигингиз керак. Сизнинг пок дилингиз титраб кетади! Билиб ҳам нима қилардингиз! Мен сизга ким эдимки...

Дардимга тушунаолармидингиз?...» ва ҳоказолар дегани аниқ.

У, К. полкига киришимнинг сабабини ўзим биламану, худо билади, дер эди.

Аммо Грушницкий юзидаги жафокашлик ниқобини олиб ташлаган пайтларда жуда ҳушфе'л ва мулойим йигит бўлади. Уни хотинлар ёнида бўлганини кўрсам жуда мароқланаман: роса ўлиб-тирилса керак!

Биз эски қадрдонлардек кўришдик. Мен ундан сув шифосига келганларнинг юриш-туришлари ва диққатга лойиқ одамлар ҳақида сўрайбошладим.

— Соддагина ҳаёт кечирамиз, — деди у, хўрсиниб, — эрталаб сув ичучилар ҳамма касаллар сингари хомуш, кечкурун вино ичучилар эса ҳамма соғлом одамлар сингари бемаза ва бетамиз бўлиб кетадилар. Хотинлар жамияти бор, аммо улардан фойда кам; улар нуқул вист²⁹ ўйнашгани ўйнашган, хунук кийинишади, француз тилини бузиб гапиришади. Бу йил Москвадан фақат княгина Лиговская блан қизи келган; лекин мен улар блан таниш эмасман, устимдаги мана бу солдатча шинелим ла'нат тамғасига ўхшайди. Шинелим дилларда қўзғатган ачиниш ҳисси эса менга берилган садақага ўхшайди.

Шу пайтда ёнимиздан қудуқ томонга икки хотин ўтди: бири кексароқ, иккинчиси — ёшгина, қадди-қомати анча келишгангина. Юзларини шляпа соявонлари тўсиб тургани сабабли яхши кўролмадим, аммо кийимлари олийжаноб, дид блан тикилган, ортиқча ҳечнима йўқ, бежиримгина эди. Уларнинг кичиги енг ва ёқалари берк *gris de perles*³⁰ кўйлак кийган, нозик бўйнида шаффоф шойи рўмол ҳилпилларди, *couleur puce*³¹ ботинкалари нозиккина оёқларининг тўпиқларини шундай чиройлик сиқиб турардики, ҳатто гўзаллигининг нима-лигини билмаган одам ҳам кўрганда ҳайратланиб «оҳ» деб қоларди. Унинг енгилгина, аммо виқор блан ташлаган қадамларида ифбатли қизларгагина хос бир нарса акс этарди, буни сра та'рифлаб бўлмайдую, аммо кўрган одам дарров пайқайди. Ёнимиздан ўтиб кетаётганида атрофга та'рифлаб бўлмайдиган даражада ёқим.

ли хушбўй ҳид тарқалдики, одатда жононлар ёзган мак-
тублардан шундай ҳид келиб туради.

— Княгиня Лиговская деганим шу,— деди Груш-
ницкий,— ёнидагиси қизи Мери. Онаси қизига англиз-
ларга тақлид қилиб шундай от қўйган, уларнинг
келганига атиги уч кун бўлди.

— Ие, дарровдан отини ҳам билиб олибсан-а!

— Ҳа, тасодифан эшитиб қолдим,— деди Грушниц-
кий, қизариб.— Аммо, ростини айтсам, улар блан
танишмоқчи эмасман. Бу мағрур зотлар биз ҳарбий-
ларга худди ваҳшийларга қарагандай қарашади. Но-
мерли фуражка остида ақл, қалин шинель остида
қалб бор-йўқлиги блан уларнинг нима ишлари бор?

— Бечора шинель!— дедим мен кулиб,— уларнинг
ёнига келиб мулозимат блан стакан тутаётган киши
ким?

— О! Раевич деган москвали олифта! Қиморвоз:
ҳаворанг желеткасида осилиб турган каттакон тилла
занжирдан маълум. Қўлидаги йўгон ҳассасини айт-
майсанми, худди Робинзон Крузоэнинг ҳассасига ўх-
шайди! Соқоли ҳам, тараниши ҳам *à la moujik*³²

— Нима бало, бутун одамзодга қарши ғазабланган-
мисан дейман?

— Сабаби бор-да...

— Йўге, ҳали шундай дегин?

Шу орада хотинлар қудуқдан қайтиб, бизга яқин-
лашдилар. Грушницкий қўлтиқ таёғини ушлаб, дра-
матик ҳолатда туриб олди-да, овозини баланд қилиб,
менга французча жавоб берди:

— *Mon cher, je haïs les hommes pour ne pas les
mépriser, car autrement la vie serait une farce trop
dégoûtante*³³.

Қўҳликкина княжна қайрилиб қаради-да, гапиру-
чига узоқ ва мароқли назар ташлади. Бу боқишнинг
маъносини билиш жуда қийин эди, аммо уни истехзоли
қараш деб бўлмасди, шунинг учун Грушницкийни ичим-
да табриклаб қўйдим.

— Княжна Мери деганинг жуда тинноз экан,—
дедим мен унга.— Кўзлари бахмалдай экан, худди бах-
малнинг ўзи дейсан; унинг кўзлари ҳақида гапирганинг-

да шу иборани ишлатгин демоқчимап: пастки ва юқориги киприклари шу қадар узунки, қуёш нурлари кўз қорачуғида акс этмас экан. Мен шунақа ялтирмайдиган кўзларни яхши кўраман; улар шу қадар майинки, худди сени силаб-сийпаб тургандай бўлади. Аммо унинг чехрасида чиройлик нарса шугинага ўхшайди... Қалай, тишлари оппоққинами? Бу жуда муҳим нарса. Аттанг, сенинг бояги ҳашаматли сўзингга бир-жилмайиб қўймади-да.

— Чиройликинна хотин тўғрисида худди инглиз оти тўғрисида гапиргандай гапирасан-а,— деди Грушницкий, ғазабланиб.

— Mon cher,— деб жавоб бердим мен, унинг товушига ҳамоҳанг бўлишга тиришиб,— *je méprise les femmes pour ne pas les aimer, car autrement la vie serait un mélodrame trop ridicule*³⁴.

Мен ўғирилиб, унинг ёнидан кетдим. Ишкомлар, оҳақтошли қоялар ва уларда ўсиб ётган буталар орасида ярим соатча сайр қилиб юрдим. Кун қизийбошлаши блан уйга қайтиб кетдим. Кислосерали булоқ ёнидан ўтаётиб, усти ёпиқ галереяда нафасимни ростламоқчи бўлиб тўхтаган эдим, бсихтиёр жуда қизиқ бир ҳодисанинг гувоҳи бўлдим. Бу манзаранинг иштирокчилари мана бундай вазиятда эдилар. Княгиня блан москвали олифта ёпиқ галереяда ўтирар эдилар, афтидан, икковлари бир нарса тўғрисида жиддий суҳбатлашмоқда эдилар. Княжна сўнгги стакан сувни ичиб бўлган бўлса керак, хаёлга чўмиб қудуқ атрофида айланиб юарди, Грушницкий эса қудуқнинг ёнгинасида турарди; майдончада бошқа ҳечким йўқ эди.

Мен яқинроқ бориб, секин галерсеянинг бурчагига беркиниб турдим. Шу замон Грушницкий қўлидаги стаканни қумга тушириб юборди, энгашиб олмоқчи бўлдию, аммо оёғи майиблиги сабабли энгашаолмасди. Шўринг қурғур, қўлтиқтаёғига таяниб шунча уринса ҳам беҳуда эди. Унинг ма'нодор юзи ҳақиқатан ҳам азобни ифода этарди.

Бунинг ҳаммасини княжна Мери мендан кўра яхшироқ кўриб турарди.

У Грушницкийнинг ёнига худди қушдай учиб келди.

да, энгашиб стаканин ердан олдию, ера та'рифлаб бўл-
майдиган гўзал тан ҳаракати блан унга узатди; сўнгра
қипқизариб, галерея томонга қаради, онасининг ҳеч
нарсa кўрмаганини пайқаб, дарров ўзини ўнглаб олди.
Грушницкий ташаккур билдириш учун оғзини очганда,
у анча нарига кетиб қолганди. Бирпасдан сўнг онаси
ва олифта киши блан бирга галереядан чиқди, броқ
Грушницкийнинг ёнидан шу қадар кибр-ҳаво блан ўт-
дики, ҳатто унга қайрилиб ҳам қарамади, унинг эҳти-
росли боқишларига назар ҳам солмади, ҳолбуки Груш-
ницкий, у тепаликдан тушиб, бульвардаги арғувон
дарахтлари орасида кўздан йўқолгунча кетидан қараб
турар эди... Броқ, бирпасдан кейин княжнанинг шляпа-
си кўчанинг нариги бетида яна бир бор ялт этиб кўрин-
дию, сўнг Пятигорскдаги энг дангиллама иморатлардан
биригинг дарвозасига кириб кетди. Унинг кетидан
княгиня ҳам киратуриб, Раевич блан хайрлашди.

Шундан кейингина эҳтиросли юнкер бечора мени
кўриб қолди.

— Кўрдингми?— деди у, қўлимни қаттиқ сиқиб.—
Малак дейсан, малак.

— Нимаси малак?— деб сўрадим мен, ўзимни сод-
даликка солиб.

— Кўрмадингми?

— Йўқ, кўрдим, стаканингни ердан олиб берди. Ўша
вақтда қоровул турганда, у ҳам олиб берган бўларди,
ароқ пули чиқармикан деб, қайтанга тезроқ олиб бер-
ган бўларди. Ҳа, нимасини айтасан, унинг сенга ачи-
ниши равшан: ўқ еган оёгингни босганингда башаранг-
ни шу қадар буриштирдингки...

— Уша онда юзида қалбининг жилваланганини кў-
риб ҳеч та'сирланмадингми?

— Йўқ.

Мен ёлғон гапирдим: унинг жиғига тегмоқчи эдим.
Менинг қайсарлигим ўзим блан бир кунда туғилган
бўлса керак; бутун умрим қалбимга ёки ақлимга қар-
ши қайғули ва муваффақиятсиз қайсарлик қилиш блан
ўтди. Ёнимда бироқ серғайрат ва жўшқин одамни кўр-
сам худди устимдан бир челақ сув қуйилгандай бўламан,
аксинча, бироқ ланж одам блан тез-тез учрашиб тур-

сам, балки, эхтиросли хаёлпараст бўлиб кетармидим. Яна шуни ҳам э'тироф этаманки, шу он кўнглимни ўзимга таниш, аммо қандайдир хунук бир ҳис чертиб ўтди, бу ҳис ҳасад эди: мен «ҳасад» сўзини дадил айтаётибман, чунки ҳарнарсани э'тироф қилишга ўзимни ўргатиб олганман; бирон гўзалга кўнгил қўйган йигит ўша хотиннинг бошқа бир таниш бўлмаган кишига майл кўрсатганини кўриб қолса (албатта, йигит олий жамиятда яшаб, ўз иззати нафсини эркалаб ўстирган бўлса), бунга чидаб туролмайди ва чидайди-ган одам бўлмаса ҳам керак.

Грушницкий иккимиз индамасдан пастликка тушдик-да, бульвардан юриб, гўзалимиз кириб кетган уй деразалари ёнидан ўтдик. У дераза олдида ўтирган экан. Грушницкий енгимдан ушлаб тортди-да, хотинларга камдан-кам та'сир қиладиган хумор назарлардан бирини ташлади. Мен княжнага лорнет блан қараган эдим, унинг Грушницкийнинг боқишига жилмайиб қараб турганини, менинг лорнет блан қарашимдан жуда жаҳли чиқиб кетганини кўрдим. Дарҳақиқат, Кавказ армиясида хизмат қилучи оддий бир кишининг москвали княжнага ойна орқали қарашга қандай ҳадди сиғади?..

13-нчи май

Бугун эрталаб уйимга доктор келди; унинг фамилияси Вернер бўлса ҳам, ўзи рус. Бунинг қандай ажабландадиган жойи бор? Мен Иванов фамилияли бир немисни билардим.

Вернер кўп жиҳатдан ажойиб одам. У ҳамма медиклар сингари скептик³⁵ ва матерьялист³⁶, шу блан бирга шоир ҳам, шоир бўлганда ҳам жиддий шоир,— гарчи умрида бир мисра' ше'р ёзмаган бўлса-да, ўз ишида ҳарвақт, сўзда эса кўпвақт шоир. Мурда томирларини қанча ўргансалар, инсон қалбининг ҳамма торларини ҳам у шунчалик ўрганиб олган, аммо у, ўзининг бу билганларидан сра фойдаланаолмас эди; ахир, ба'зан жуда уста анатомия олими ҳам оддий безгакни тузатаолмайди-ку! Одатда, Вернер ўзи доволайдиган касаллар ус-

тидан мийиғида қулиб юрарди; аммо бир марта, жон бераётган солдат тепасида йиғлаб ўтирганини ўз кўзим блан кўрганман... Ўзи камбағал эди, миллион-миллион бойликларни хаёл қилиб юрардию, аммо пул топиш йўлида қўлни қўлга урмас эди; бир кун и менга, дўстдан кўра душманга яхшилик қилганим яхши, чунки дўстга яхшилик қилиш хайр-садақа қилиш блан барабар, аммо душман қанчалик олийжаноб бўлса, нафратинг ҳам шунча ошади, деди. Унинг тили жуда заҳарли эди: у кўпгина туппа-тузук одамлар ҳақида эпиграммалар тўқиб, уларни расво қиларди. Унинг рақиблари, я'ни сувларда даволовчи ҳасадчи медиклар, у ўз касалларини карикатура қилармиш деган гап тарқатишган экан, касаллар хафа бўлиб, деярлик ҳаммаси ундан воз кечипти. Унинг дўстлари, я'ни Кавказда хизмат қилучи деярлик барча виждонли кишилар унинг обрўсини яна кўтаришга шунча уринишса ҳам иложи бўлмади.

Унинг ташқи қиёфаси биринчи кўришда одамга ёқмас эди, аммо кейинчалик, унинг хунук юзида кўп синалган ва олийжаноб руҳий куч ифодаси акс этгани. Ҳа кўргач, одамга жуда ёқиб қолар эди. Хотинларнинг бундай кишиларнинг эс-ҳушдан ажралгундай яхши кўришлари ва уларнинг хунуклигини энг гўзал, энг нозик кишиларнинг чиройига ҳам алишмаслик каби ҳоллар кўп бўлган; хотинларга ҳам тап бериш керак: уларда руҳий гўзалликини сезучи туйғу бор; шунинг учун Вернерга ўхшаган одамлар хотинларни шу қадар зўр эҳтирос блан севса керак.

Вернер пакача ва худди ёш боладай озғин ва ним-жон эди; Байроннинг оёғига ўхшаб бир оёғи сал калтароқ эди; калласи бўйига нисбатан жуда катта кўринарди; сочини калта қирқтирарди, шунинг учун бош суягининг очилиб қолган ўнқир-чўнқирларини френолог³⁷ кўрса ҳайратда қоларди. Унинг ҳамиша жовдираб турган қолқора ва кичкина кўзлари дилингиздаги ҳамма нарсани билишга ошиққандай кўринарди. Кийим танлашда диди борлиги кўзга ташланарди; ориқ пайлари кўриниб турган кичкина қўлларида очсариқ қўлқопсра тушмасди. Ҳамиша қора сюртук, қора галстук ва

қора желатка кийгучи эди. Ёш-яланглар уни Мефистофель³⁸ деб атарди, Вернер бундан жаҳли чиққандай бўлардию, аммо аслида бу гап унинг иззати нафсини қондирарди. Биз бирпасда бир-биримиз блан топишиб, ошна бўлиб олдик, чунки менда дўстликка мойиллик йўқ: гарчи икки дўст бир-бирига иқроор бўлмаса-да, бири иккинчисининг қули бўлиб қолади; мен қул бўла-олмайман, аммо бировга амр бериш ҳам ниҳоятда малолли иш, чунки амр бериш блан бирга алдаш ҳам керак бўлади, ундан ташқари, ўзимнинг малайларим ҳам бор, пулим ҳам бор! Бизнинг ошна бўлишимизнинг тарихи бундай бўлди: мен Вернерни С. да, бирталай хушчақчақ ёшлар орасида учратдим; ўтиришнинг охирида гап метафизик фалсафа³⁹ устида кетди; э'тиқод ҳақида сўз борди; ҳаркимнинг э'тиқоди ҳартурли эди.

— Мен эса фақат бир нарсагагина э'тиқод қиламан...— деди доктор.

— Нимага?— дедим мен, шу маҳалгача индамай ўтирган бу кишининг фикрини билиш мақсадида.

— Бир кунмас бир кун албатта ўлиб кетишимга.

— Мен сиздан бойроқ эканман,— дедим, мен— сиз айтган э'тиқоддан бошқа менда яна бир э'тиқод бор, у ҳам бўлса — кунлардан бир кун бу дунёга келиш каби бахтсизликка учраганман.

Ўтирганларнинг ҳаммаси бизни сафсата сотаётибсизлар дедию, аммо ҳечбири бизникидан ма'нолироқ гап айтаолмади. Шу-шу, бир-биримизни кўпчилик ичидан ажратабошладик. Биз тез-тез учрашиб турардик, мавҳум масалалар ҳақида жиддий суратда гап талашар ва ахири бир-биримизнинг миямизни қотираётганимизни сезиб, тўхтардик. Шунда, Цицерон⁴⁰ та'риф қилган Рим авгурлари⁴¹ сингари, бир-биримизга кўз қисишиб, хахолаб кулиб юборардик, тўйгунимизча кулиб, кечадан шамнун ҳолда тарқалишардик.

Вернер кириб келганда мен диванда қўлларимни бошим остига қўйиб, шифтга тикилиб ётган эдим. У креслога ўтирди, ҳассасини бурчакка тираб қўйиб, хомиза тортди-да, кун исиб кетганини билдирди. Мен пашшадан безор бўлдим, дедим, шундан кейин иккимиз ҳам жим қолдик.

— Ҳурматли доктор, шунинг билиб қўйингки, аҳмоқлар бўлмаганда, бу дунёнинг сра қизиги қолмас эди...— дедим.— Мана, ўзингиз бир қаранг: биз икки ақлли одам ўтирибмиз; ҳархил масалалар тўғрисида тинмай баҳслашиш мумкинлигини олдиндан биламиз, шунинг учун ҳам баҳслашмай ўтирибмиз; бир-биримизнинг энг пинҳоний сирларимизни ҳам биламиз; ёлғиз гапнинг ўзи биз учун катта бир тарих; ҳарбир ҳиссимизнинг маъзини уч қават пўст тагидан ҳам кўриб турамиз. Қайғули нарсалар бизга кулгили бўлиб кўринади, кулгили нарсалар эса қайғули бўлиб кўринади, аммо тагини суриштириб қарасангиз, ўзимиздан бўлак ҳечбир нарса блан ишимиз йўқ, бепарвомиз. Хуллас, фикр ва туйғуларимизни бир-биримизга айтиб ўтиришимизнинг ҳожати йўқ: бир-биримизнинг ипимиздан игнамизгача биламиз, бундан ортигини билишни истамаймиз; шундай экан, янги хабарлардан гапириб ўтиришдан бошқа иложимиз йўқ. Қани, менга қандай янгиликлардан айтиб берасиз?

Узоқ гапириб юборганимдан чарчабман, шекилли, кўзларимни юмиб, эснадим.

Вернер бироз ўйлаб ўтириб:

— Сизнинг бу сафсатаангизда идея борга ўхшайди,— деди.

— Иккита!— деб жавоб бердим.

— Биринчисини айтинг, иккинчисини мен айтиб бераман.

— Ҳўп, бошланг!— дедим, шифтни тамоша қилишда давом этарканман ичимда кулиб.

— Сувга келганлардан бири ҳақида ба'зи тафсилотларни билмоқчисиз, ким тўғрисида ўйлаганингизни ҳам билиб турибман, чунки у ерда сизни сўрашди.

— Доктор! Орамызда сра гап қолмапти: бир-биримизнинг дилимиздаги ҳамма нарсаларни биларканмиз.

— Энди иккинчиси...

— Иккинчи идеям бундай эди: мен сизга бирон нарса айттирмоқчи эдим; нега десангиз, биринчидан, эшитаётган одам унча чарчамайди; иккинчидан, оғзидан биронта ноҳўя гап чиқиб кетмайди; учинчидан, бировнинг сирини билиб олиш мумкин; тўртинчиси

шуки, сиз каби доно кишилар ҳикоячилардан кўра тингловчиларни кўпроқ яхши кўришади. Энди мақсадга ўтайлик: княгиня Лиговская менинг тўғримда нималар деди?

Княжна эмасу, княгиня гапирганига... аминмисиз?

— Шак-шубҳасиз.

— Сабаб?

— Сабаби шуки, княжна Грушницкий ҳақида сўраган.

— Ўзингиз ҳам жуда топоғон одам экансиз-да.

Княжна, солдат шинели кийган ёш йигитнинг дуэль туфайли солдатликка туширилганига ишонади...

— Унинг бу лаззатли хатосидан маҳрум этмагандирсиз...

— Шубҳасиз...

— Воқиянинг бошланиши жойида!— деб қичқириб юбордим мен, суюниб:— бу комедиянинг охирини энди ўзимиз ечамиз. Толи'дан ўргулай, мени зериктириб қўймайдиганга ўхшайди.

— Шўрлик Грушницкийнинг қўлингизда қурбон бўлишини сезиб турибман...— деди доктор...

— Уёғини гапиринг, доктор...

— Княгиня сизни танигандайман, деди. Мен унга, балки Петербургда, олий жамиятда учратгандирсиз, дедим... исмингизни айтдим... Исмингизни билар экан. Саргузаштингизнинг у ерда доврўғи кетганга ўхшайди... Княгиня сизнинг саргузаштингизни гапириб берди, афтидан, олий жамиятларда бўлган ғийбатларга ўзидан ҳам қўшди, шекилли... Қизи зўр иштиёқ блан тинглаб ўтирди. Унинг хаёлида сиз янги дидда ёзилган роман қаҳрамони бўлиб кўриндингиз. Княгиня кўп бема'ни нарсалар гапирди, аммо мен индамай ўтиравердим.

— Асл дўстим экансиз!— дедим мен, унга қўлимни узатиб. Доктор қўлимни самимий сиқди-да, сўзида давом этди:

— Истасангиз таништириб қўяман...

— Асло!— дедим мен, ажабланиб,— қаҳрамонларни ҳам таништириб бўладими, ахир? Қаҳрамонлар таниш. са фақат ўз жононаларини ўлимдан қутқариш йўли блан танишади...

— Чиндан ҳам княжнанинг кетидан судралмоқчимисиз?..

— Аксинча, тамоман аксинча!.. Доктор, ахири мен сизни енгдим-а: менинг мақсадимни тополмадингиз!.. Аммо, ростини айтсам, бунга хафаман,— деб сўзимда давом этдим, бироз жим ётганимдан кейин,— мен ўз сирымни ҳечқачон ўзим очиб бермайман, аксинча, сирымни бошқалар пайқаб олишсин дейман, нега десангиз, шундай қилсам, мавриди келганда тонишим мумкин. Аммо, сиз менга онаси билан қизини та'рифлаб беришингиз керак. Улар ким, қандай одамлар?

— Аввало, княгиня 45 ларга бориб қолган хотин,— деб жавоб берди Вернер, — ме'даси жуда жойида экану, аммо қони бузилган; юзида қизил доғлари бор. Умрининг ярмини Москвада ўтқазипти, ҳузур-ҳаловатда яшаб семириб кетипти. Қичиқ-қичиқ латифаларни яхши кўраркан, ба'зан, ёнида қизи бўлмаса, ўзи ҳам беҳаё нарсаларни гапириб беради. Менга, қизим фариштадай пок, дейди. Буни менга нима дахли бор... Мен унга, бир кўнглим, хотирингиз жам бўлсин, бу гапни ҳечкимга айтмайман демоқчи ҳам бўлдим. Княгиня бод касалидан шифолангани келибди, қизининг қандай касали борлигини худо билади; мен уларга кунда икки стакандан кислосерали сув ичиш ва ҳафтада икки марта оддий сульфид аралаштирилган сувда чўмилишни буюрдим. Княгиня, назаримда, амр қилишга ўрганмаган хотин кўринади; қизининг ақли ва билимини ҳурмат қилади, негаки, қизи Байронни инглиз тилида ўқиркан, алгебрани ҳам биларкан; Москва қизлари олимликка берилиб ёмон қилишмапти, назаримда! Бизнинг эркакларимиз шу қадар беандиша, бетамиз бўладики, ақлли хотин учун уларга ноз-карашма қилиш ниҳоятда огир бўлса керак, дейман. Княгиня ёшларни жуда яхши кўраркан; княжна эса уларни назар-писанд қилмас экан; москвалиларнинг одати шунақа-дэ! Уларга қирқ ёшга кирган бийронлар бўлса бас.

— Москвада бўлганмисиз, доктор?

— Ҳа, у ерда бироз ишлаганман.

— Давом этинг.

— Ҳамма гапимни гапириб бўлдим, шекилли... Ҳа,

яна бир гапим қолибди: княжна, назаримда, ҳиссиётлар, эҳтирослар ва шунга ўхшашлар тўғрисида муҳокама юритишни яхши кўрса керак... Бир қиш Петербургда турган экан, ёқмабди, айниқса Петербург одамлари ёқмабди; тузукроқ кутиб олишмаган бўлсалар керак-да.

— Уларниқига бутун борганингизда ҳечким йўқмиди?

— Аксинча: бир адъютант, кеккайган бир гвардиячи ва яқинда келган бир жувон бор эди, жувон княгинянинг эрининг қариндоши бўлса керак, ўзи жуда чиройли экану, аммо қаттиқ бетоб кўринадиди... Қудуқ бошида учратмадингизми?— Ўрта бўйли, сочлари сариқ, чеҳраси гўзал, силбашара, ўнг юзида битта холи бор; чеҳраси шу қадар ифодалики, кўриб ҳайрон қолдим.

— Холи бор?— дедим мен, тишим орасидан,— наҳотки...

Доктор юзимга қаради-да, қўлини кўкрагимга қўйиб, тантанали суратда:

— Сиз уни таниркансиз!..— деди.

Дарҳақиқат юрагим ҳаддан ортиқ гупиллаб урарди.

— Энди сиз ютдингиз!— дедим.— Аммо, мен сизга қаттиқ ишонганман: менга хиёнат қилмайсиз. Мен уни ҳали кўрганим йўқ, аммо сизнинг та'рифингиздан, бир вақтлар яхши кўриб юрганим бир жувонни танигандай бўлиб турибман... Менинг тўғримда унга ҳечнима деманг; башарти, ўзи сўраб қолса, мени ёмонлайверинг.

— Майлингиз!— деди Вернер, кифт қоқиб.

У чиқиб кетгандан кейин юрагимни қайғу босди. Иккимизни тақдир яна Кавказда учраштирдимикин ё бўлмаса менинг шуердалигимни билиб, атайин келдимикин? Кўришсак ҳам қандай кўришамиз? Ўзи ўшамикин?.. Лекин менинг олддан билучи ҳиссим мени ҳеч алдамайди. Менчалик ўтмишнинг қули бўлиб қолган киши дунёда топилмаса керак. Ўтмишнинг қайғули ёки ширин дамлари эсимга тушса, кўнглим озор топади ва яна ўша фарёдларни қўзғатади... Мен аҳмоқона яратилган бўлсам керак; ҳечнарсани унутмайман, ҳечнарсани!

Обеддан сўнг соат олтиларда бульварга чиқдим: бульвар тўла одам; скамейкада ўтирган княгиня блан княжна атрофида тўпланган бирталай ёшлар бир-бирларига гал бермай, уларга хушомад қилиб туришар эди. Мен улардан сал наридаги скамейкага бориб ўтирдим-да, Д. офицерларидан икки танишимни тўхтатиб, алланималарни ҳикоя қилабошладим; ҳикоям жуда қизиқ бўлса керак, улар қотиб-қотиб кулишди. Княжнани ўраб турганлардан ба'зилари қизиқиб менинг ёнимга келишди; қолганлари ҳам бирин-кетин уни ташлаб, менинг даврамга қўшилишди. Мен гапиравердим: айтиб бераётган латифаларим ғоятда ажойиб эди, ўтган-кетганлар устидан қилган мазахларим жуда аччиқ эди... Кун ботгунча атрофимдагиларни кулдириб ўтирдим.— Княжна онаси блан қўлтиқлашиб, бирнеча марта ёнимиздан ўтди, ёнларида бир чўлоқ киши ҳам бор эди; княжна бирнеча марта менга қараб-қараб қўйди, ўзини қанча бепарво тутишга тиришса ҳам, алам қилганлиги сезилиб турарди...

Одоб юзасидан ёнига қайтиб борган ёшларнинг биридан:

— Нималарни айтиб берди?— деб сўради княжна.— Ажойиб-ғаройиб нарсаларни, ўзининг жангларда кўрсатган қаҳрамонликларини айтиб бергандир-да?..— Бу гапни жўрттага менга эшиттириб айтди, у мени санчиб олмоқчи бўлса керак. «Э-ҳа, чинакам жаҳлингиз чиқипти-ку, жонон княжна, шошманг, ҳали буниси ҳолва!» дедим нчимда.

Грушницкий худди йиртқич ҳайвондай ундан кўзини узмайди; гаров ўйнайманки, эртага албатта бирор кимсага княгиня блан таништириб қўйинг деб ялинади. Княгиня жон дейди, чунки ўзи зерикиб юрибди.

16-нчи май

Икки кун мобайнида ишларим жуда юришиб кетди. Княжнанинг мени кўрарга кўзи йўқ; менинг тўғримда тўқиган бир-икки заҳарли, аммо иззати нафсимни қондиручи эпиграммаларини менга етказишди. Яхши улфатлар блан юришга ўрганган ва унинг Петербургдаги хола ва холаваччалари блан яқиндан таниш бўлату-

риб, у блан танишишни истамаганим уни ғоят даражада ажаблантирарди. Биз кунда қудуқ ёнида ёки бульварда кўришиб турамиз; мен унинг ёпидаги хушторларини, ясанган-тусанган адъютантларни, рангпар москвалилар ва бошқаларни ундан айнитиб, ўз томонимга тортиш учун бутун кучимни сарфламоқдаман ва бунга деярлик ҳамавақт эришмоқдаман. Мен меҳмон кутишни жуда ёмон кўрардим; ҳозир бўлса худонинг берган куни уйим тўла меҳмон, обедга келишади, ужинга келишади, қарта ўйнашади, — қарангки, унинг оҳанрабодай жозибали кўзларидан менинг шампанское вином устун келмоқда!

Кеча уни Челахов магазинида кўриб қолдим; жуда қулинг ўргилсин эрон гиламига харидор бўлиб турган экан. Княжна онасига пулни аяманг, кабинетимизнинг жуда ҳуснини очадиган гилам экан, деб ялиниб турган экан... 40 сўм ортиқ тўлаб гиламни олиб кетдим; бунинг эвазига княжна менга ғазаб-ла ёнган кўзлари блан бир қараб қўйди. Обеддан сал олдиброқ бояги гиламни черкас отимнинг устига ёптирдим-да, жўрттага унинг деразаси ёнидан етаклаб ўтишни буюрдим. Шу маҳал Вернер уларникида экан, кейин менга, бу манзаранинг княжнага ниҳоятда қаттиқ та'сир этганини айтиб берди. Княжна менга қарши уруш э'лон қилмоқчи эмиш; ҳатто ёнидаги адъютантлардан иккитасининг, гарчи кунда меникида обед қилсалар ҳам, мен блан муомалалари совий бошлаганини сездим.

Грушницкийнинг қиёфаси сирли бўлиб қолди: қўлларини орқасига қилиб юради, ҳечкимни танимайди, бирдан оёғи ҳам тузалиб кетди, оқсоқланиши ҳам биллинмай қолди. Пайтини топиб туриб княгиня блан танишиб олибди, княжнага бир-икки оғиз хушомад ҳам қилганга ўхшайди; княжна яхши-ёмонни унча ажрата билмаса керак: у блан танишганидан бери, унинг та'зимига латиф табассум блан жавоб қайтаради.

Лиговскаялар блан асло танишмоқчи эмасмисан? — деди кеча Грушницкий менга.

— Асло.

— Қўйсангчи-е! Сувлардаги энг дилкаш уй — шуларники-ку! Бу ернинг энг му'табар кишилари...

— Дўстим, бу ердагиларгина эмас, ҳатто бошқа ердагилар ҳам жонимга теккан. Ўзинг бориб тура-санми?

— Йўқ ҳали: княжна блан атиги бир-икки марта гапиришдим, холос. Мен сенга айтсам, гарчи буерда уят ҳисобланмаса ҳам, бировнинг уйига ялиниб бориш ноқулайроқ... Эполет тақсам — бошқа гап эди...

— Қизиқ экансан! Шу туришинг минг марта кўр-камроқ-ку! Ўзингнинг қулай вазиятингдан фойдаланишни билмас экансан... Устингдаги солдат шинели юраги сал нарсага эриб кетадиган ҳарқандай қизининг назарида сени жафокаш қаҳрамон қилиб кўрса-тади.

Грушницкий ўзидан мамнун бўлиб илжайди-да:

— Бўлмаган гап!— деди.

— Княжна аллақачон сенга ошиқи беқарор бўлиб қолганига аминман,— деб сўзимда давом этдим мен.

Грушницкий қулоқларигача қипқизариб кетди-да, қовоғини солди.

— Эй, худбинлик! Архимед⁴² ер шарини кўтармоқчи бўлган пишанг сенинг ўзингсан!..

— Ҳеч ҳазилингни қўймас экансан-да!— деди у, ўзини ражжиганга солиб.— Биринчидан, княжна мени яхши танимайди...

— Хотинлар фақат танимаган кишиларинигина яхши кўришади.

— Ҳа, мен унга ёқмоқчи эмасман: мен фақат яхши бир оила блан танишай дейман, бошқа бирор муддаойим бўлса кулги бўлар эди... Мана, сизларнинг йўруқларинг бошқа!— сенга ўхшаган петербургли олифталар бир қарашда ҳарқандай хотинни қўлга оласизлар... Печорин, княжнанинг сенинг тўғрингда нима деганини биласанми?

— Нима? Сенга менинг тўғримда гапирди ҳамми?

— Лекин қувонмай туратур. Бир куни қудуқ ёнида у блан тасодифан кўришиб, гаплашиб қолдим; оғзидан чиққан учинчи гапи шу бўлди: «Анови жаноб ким, одамга бирам ҳўмрайиб қарайдики... сиз блан бирга эди-ку, ўша куни...» Княжна қипқизариб кетди, ўзининг жонона ҳаракатини эсладию, аммо кунини айтмади.—

Кунини айтмасангиз ҳам бўлади,— дедим унга,— у кун ўлгунча эсимдан чиқмайди... Дўстим Печорин! Ҳолинг хароб, сенинг тўғрингда у ёмон фикрда... Жуда ачинаман сенга! Чунки, Мери жуда латофатли қиз!..

Шуни ҳам айтиб қўяйки, Грушницкий сал-пал таниш ва ўзига ёқиб қолган хотинлар тўғрисида гапирганда менинг *Мерим*, менинг *Sophie* дейдиганлар тоифасидан.

Мен жиддий туриб:

— Тўғри, у чакки қиз эмас...— деб жавоб бердим.— Аммо эҳтиёт бўл, Грушницкий! Рус қизлари кўпинча Афлотун муҳаббати блан яшайдилар. Уларда эрга тегиш нияти ҳам бўлмайди: у жуда серташвиш муҳаббат бўлади. Княжна кўнгил очишни яхши кўрадиган ноз-карашмали аёллардан кўринади; агар ёнингда бир-икки марта зерикиб қолса борми, иш тамом, ҳалок бўлдим деявер; сукутинг унда қизиқиш уйғотмоғи керак, гапларинг эса асло қизиқишини қондирмаслиги лозим; сен уни дам ўтмай қизиқтириб туришинг керак, сени деб у ўн марта бўлса ҳам одамларнинг гап-сўзини менсимай қўяди, буни ўзи томонидан қилинган фидокорлик деб атайди, аммо бунинг эвазига ўзини мукофотлаш учун, сени қийнайди, азоблайди, кейин боради-да, сени кўргани тоқати йўқлигини шартта бстингга айтади, қўяди. Башарти, сен ундан устун келолмасанг, бўлди, сени бир марта ўпгани сенга иккинчи марта ўпиш учун ҳуқуқ бермайди; кўнгли тўйгунича ноз-карашма қилиб юрадию, икки йилдан кейин ойисининг гапига кириб, бирон рўдапога тегаети кетаети, сўнгра бахти қора эканман, умримда фақат бир кишини, яъни сени ссвардим, аммо тақдир менга ўгай экан, бошимизни қовиштириб қўймади, чунки устингда солдатча шинелинг бор эди, гарчи қалин ва кулранг шинель остида оташин ва олийжаноб қалб уриб турган бўлса-да, тақдир бизни қўшиб қўймади деб, ўзини ўзи ишонтириб юрадиган бўлади...

Грушницкий столни бир урди-да, уй ичида уёқдан-буёққа юрабошлади.

Мен ичимда кулардим, ҳатто бир-икки марта жилмайиб ҳам юбордим, аммо, бахтимга, у буни сезмади.

Унинг ошиқи шайдолиги равшан эди, чунки илгаригига қараганда дили анча очилиб кетган эди, ҳатто бармоғида шу ерда ясалган қора кўзли кумуш узук ҳам пайдо бўлиб қолган эди; шу узук мени шубҳага солиб қўйди... Узукка диққат блан тикилиб қарадим, қараб нимани кўрдим денг?.. Узукнинг ички томонига майда ҳарфлар блан *Мери* деган сўз, унинг ёнига Мерининг машҳур стаканни ердан олиб берган куннинг числоси ўйиб ёзилган эди. Бу кашфиётимни ўзига билдирмадим, мен ўзи иқрор бўлишини истамайман; мен шуни истаيمانки, ўз сирларини менга ўзи очиб берсин, ана шунда лаззатланаман...

Бугун кеч турдим; қудуқ бошига борсам — ҳамма тарқалиб кетибди. Кун исийбошлаганди; қорли тоғлар тепасидан елиб-югуриб келучи оппоқ паҳмоқ булутлар момақалди роқ бўлишидан дарак берарди. Машуқнинг чўққиси худди ўчган маш'алдай тутаб ётарди; парча-парча кулранг булутлар унинг теварак-атрофида илондай жилланглаб сузиб юрар ва тоғ тепасидаги буталарга илиниб, секинлашгандай туюлар эди. Ҳаво электр блан тўлган. Ғор томонга чўзилиб кетган ишкомга кириб кетдим; юрагимни қандайдир бир ғам босгандай эди. Мен, доктор айтган, юзида холи бор жувон ҳақида ўйлардим... Нега келдийкин бу ерга? Ўшамикин? Нега энди буни худди ўша жувон деб ўйлайман? Нега мен худди ўшанинг ўзи эканлигига бунча қаттиқ ишонаман? Дунёда юзида холи бор хотин оёми?— Шундай хаёлларга ботиб, ғорга яқинлашдим. Қарасам: салқин ғорнинг ичидаги тош скамьяда бошига похол шляпа кийиб, устидан қора шол рўмол ўраган бир хотин бошини қуйи солиб ўтирибди; шляпаси юзини тўсиб турарди. Унинг хаёлини қочирмай деб, энди қайтиб кетмоқчи бўлиб турувдим, бирдан бошини кўтариб, менга қараб қолди.

— Вера! — деб қичқириб юбордим бехосдан.

У бир сесканиб тушди-да, ранги оппоқ оқариб кетди. — «Сизнинг шу ердалигингизни билардим», деди. Ёнига бориб ўтирдим, қўлини ушладим. Бу ёқимли товушни эшитишим блан бутун борлигимни кўпдан

унутилган бир титроқ босди. У ўзининг тиниқ ва сокин кўзлари билан кўзимга тикилди; у кўзларда ҳам шубҳа, ҳам ўпкаланиш сезиларди.

— Кўпдан бери кўришмадик, — дедим мен.

— Кўп бўлди, иккаламиз ҳам анча ўзгариб кетдик!

— Бундан чиқди, мени ортиқ севмас экансан-да?

— Эрга чиқдим!.. — деди у.

— Тағина? Аммо бундан бирнеча йил илгари ҳам шу важ бор эди, аммо шунга қарамай...

У қўлини тортиб олди, юзлари қипқизариб кетди.

— Балки, иккинчи эрингни севарсан?..

У индамади-да, тескари қараб ўтирди.

— Е жуда рашкчими?

Яна индамади.

— Нега индамайсан? Эринг ёшдир, чиройлидир, жуда давлатманддир, балки қўрқарсан... — Унинг юзига қараб, қўрқиб кетдим: юзларида чуқур умидсизлик акс этар, кўзлари жиққа ёшга тўлган эди.

— Менга айтчи, — деди у ниҳоят, шивирлаб, — Мени қийнашдан лаззатланасанми?.. Аслида, мен сендан нафратланишим керак эди. Бир-биримизни таниган кунимиздан бери менга азобдан бўлак ҳечнарсга берганинг йўқ... — Унинг товуши титраб кетди, бўйинини эгди-да, кўксимга бош қўйди.

«Балки мени шунинг учун севгандирсан, чунки шодлик унутилса унутиладики, қайғу сра унутилмайди...» деб ўйладим ичимда.

Мен уни бағримга қаттиқ босдим, узоқ вақт шундай ўтирдик. Ниҳоят, лабларимиз бир-бирини топди ва иссиқ ширин ўдишла бирлашди; қўллари муздек совуқ, боши ловиллаб ёнар эди. Икки ўртамызда шундай суҳбат бошланиб кетдики, бу суҳбатни сра қоғозда ифодалаб бўлмайди, такрорлаб ҳам бўлмайди, эсда ҳам сақлаб бўлмайди: итальян операларидаги каби, бундай суҳбатда сўз ўрнини товушлар босади ва сўз маъноларини тўлдиради.

Вера эри билан танишишимни сра истамайди, бир кун бу бульварда кўзим тушган Фўлоқ чол унинг эри экан, фарзанд кўриш учун тегибди. Эри жуда бадавлат бўлиб, бод касалига мубтало экан. Уни масхара-

лайдиган бирор гап айтмадим: Вера уни ўз отасидай ҳурмат қиларкану, аммо эридай алдаркан... Инсон қалби, айниқса хотини кишининг қалби жуда ғалати нарса!

Веранинг эри Семён Васильевич Г...в княгиня Лиговскаянинг узоқ қариндоши бўлиб, уйлари ёнма-ён, Вера княгинянинг уйига тез-тез чиқиб тураркан; Верага Лиговскаялар блан албатта танишаман ва кишилар диққатини сендан чалғитиш учун, жўрттага княжна кетидан судраламан деб ва'да бердим. Шундай қилиб, менинг ўйлаб қўйган планларим ҳам бузилмайди, хушчақчақ бўлиб яшайман!..

Хушчақчақлик!.. Тўғри, қалбим фақат бахт ахтариб, бирор кишини зўр эҳтирос блан севишга ошиққан даврлар ўтди; энди мен бошқалар томонидан севилишни истайман, шунда ҳам озгина кишилар, томонидан севилишни истайман! Ҳатто ба'зан мени фақат биргина киши севсаю, сра бевафолик қилмаса, деб орзу қилмай: шўринг қурғур юракнинг одати шу-да!..

Аммо мен ҳамиша бир нарсага ҳайрон бўлиб юардим: мен ҳечқачон ма'шуқамга қул бўлган эмасман; аксинча, мен ҳардоим уларнинг иродаси ва қалбига ҳосим бўлардим. Нима учун шундайикин?— мен умримда бирон нарсанинг қули бўлишни истамаганлигим ва мени қўлдан чиқариб юборишдан қўрққанлари учунми ё бўлмаса, кучли ироданинг ўзига тортучи та'сирли кучимкин? Ё шу маҳалгача биронта мустаҳкам иродали ўжар хотинни учратмаганим учунми?

Э'тироф этишим керакки, ҳақиқатан ҳам мен иродали хотинларни ёқтирмайман; иродали бўлиш уларнинг иши эмас!..

Ҳа, энди эсимга тушди: умримда бир марта, фақат бир мартагина мустаҳкам иродали хотинни яхши кўрганман ва уни сра енголмаганман... Биз бир-биримизга душман бўлиб ажралишганмиз, агар мен уни беш йилча кейинроқ учратганимда, балки бошқача ажралишармидик...

Вера касал, қаттиқ касал, аммо бунга ўзи иқроп бўлмайди: силми деб қўрқаман,— ёки *fièvre lente*¹³ касалига йўлиққан бўлмасин, аслида бу рус касали эмас, бизнинг тилимизда унинг ҳатто номи ҳам йўқ.

Момақалдироқ бизни ёрда ярим соатча тутиб қолди. Вера мендан вафодорлик ҳақида онт ҳам талаб қилмади, ўтган сафар ажралишиб кетганимиздан кейин бошқа хотинни яхши кўрганмисан деб ҳам сўрамади. Илгарилар ўзини менга қандай ишониб топшириб қўйган бўлса, ҳозир ҳам шундай ишонди,— мен ҳам уни алдамайман: дун'ёда мен фақат биргина хотинни алдайолмайман, у ҳам бўлса — Вера. Мен биламан, яқинда биз яна ажралишиб кетамиз, балки абадий ажралишиб кетармиз, иккимиз ҳам ўлим тўшагига ҳархил йўлдан борамиз!— аммо унинг хотираси қалбимда абадий сақланади; мен буни ўзига кўп марта айтганман, гарчи ишонмайман деса ҳам, ишонади.

Ахири хайрлашдик: шляпаси бута ва қоялар орқасида кўздан ғойиб бўлгунча кетидан қараб турдим. Юрагим эзилди, биринчи марта ажралишганимизда ҳам худди ана шундай бўлган эдим. О, бу туйғу мени шу қадар қувонтирдики! Ажабо, бу — ҳаётбахш, жўшқин ёшлигимнинг танимга қайтиб келишими, ё ўша ёшлигимнинг сўнгги боқиши, менга совға қилиб кетмоқчи бўлган ҳад'ясими?.. Аммо, афтимдан ҳали жуда ёл кўринаман; юзларим гарчан рангпар бўлса ҳам, ёшларнинг юзидай беғубор; а'золарим эпчил ва келишган, қалин сочларим жингалак, кўзларим чарақлаб ёнади, қоним қайноқ...

Уйга қайтгач от миниб даштга чиқиб кетдим; мен баланд-баланд майса ўтлар орасидан от чоптириб юришни яхши кўраман, қаршимдан дашт шамоли ғир-ғир уриб туради; кўкрагим хушбўй мусаффо ҳавога тўлиб кетади, кўзимни мовий олисларга тикиб, минут сайин яқинлашиб келучи парсаларни кўришга тиришаман. Юрагимда қандай дард-аламлар бўлмасин, нималарни ўйлаб диққат бўлмай, бари бирпасда тарқаб кетади; жоним ором олади, танам чарчаб, миямдаги ташвишни енгади. Жануб қуёши ёритиб турган кулгирадор тоғларни, кўмкўк осмонни кўрсам ё тошдан тошга ҳайқириб оқиб тушучи дар'ё шовқинини эшитсам — бас, ҳарқандай хотин сиймосини ҳам дарров унутаман.

Менимча, ўз *минораларида* зерикиб ўтирган казаклар⁴⁴ менинг мақсадсиз, бекордан-бекорга от чоптириб

юришимни кўриб, тозаям ажабланишса керак, чунки менинг устивошимдан улар мени черкас деб ўйлайдилар. Дарҳақиқат, кўп одамлар менига, черкасча кийим кийсангиз кабардинга шу қадар ўхшаб кетасизки, ҳатто ҳақиқий кабардинлардан ажратиб ҳам бўлмайди, дейишади. Рост, бу олийжаноб жанговар кийимни кийсам жуда олифта бўлиб кетаман: бу кийимнинг битта ҳам ортиқча заррин жияги йўқ, жўн кўринса ҳам, қимматбаҳо яроғ тақаман, қалпоғимнинг қундузи узун ҳам эмас, калта ҳам эмас, ўртача, болдирга киядиган кийим билан пойафзалим оёғимга қуйиб қўйгандай, пешматим оқ, черкаскам эса қора. Тоғлиларнинг от миншини ўрганиш учун анча вақтим кетди; менга ҳечнарсаси ёқмаса ҳам, фақат одамларнинг кавказча от минишига қойил қолиб мақташлари ёқадир. Менинг тўртта отим бор: биттаси ўзим учун, учтасини далама-дала ёлғиз ўзим ксириб зерикмай деб, ўртоқларимга атаб олганман; ўртоқларим стларимни жон деб минишадию, аммо ҳечвақт мен билан бирга юришмайди. Обед қилиш кераклиги эсимга тушганда, соат олти бўлган эди; отим ўлгудек чарчаган эди; Пятигорскдан немислар колониясига қараб кетадиган йўлга чиқдим,— сув давосига келганлар у ердан *en piquepiq* ¹⁵га тез-тез бориб туришар эди. Йўл чакалакзор оралаб, баланд-баланд майса ўтлар орасидан шилдираб сой оқучи кичик-кичик жарлар орқали илон изидай бўлиб борадилар: теварак-атрофни Бенитов, Зменная, Железная ва Лисая деган баланд-баланд кўмкўк тоғлар ўраб олган. Маҳаллий шевада *балка*¹⁶ дейиладиган шундай жарлардан бирига тушдим-да, отимни суғориб олай деб тўхтадим; шу пайтда йўлдан шовқин-сурон билан келаётган бирталай ясанган-тусанган отлиқлар кўринди. Хонимлар эғнида қора ва кўк амазонка¹⁷, кавалерлар эса ярим *черкасча* ва ярим *нижегородча* кийинган эдилар, энг олдинда Грушницкий билан княжна Мери келар эди.

Шифоли сувга келучи хонимлар черкасларнинг куппа-қундузи босқинчилик қилишларига ҳали ҳам ишондилар; шунинг учун бўлса керак, Грушницкий солдатча шинелининг устидан қилич ва иккита тўпдонча

тақиб олган Эди; унинг буюнчалик жайтовар кийинганини кўрган киши ўзини кулгидан тиёлмас эди. Мен баланд буга орқасида турардим, аммо унинг барглари орасидан ҳамма нарса бемалол кўрнниб турарди, уларнинг юзларидан тапларининг ҳиссий бир мазмунда эканини пайқадим. Ниҳоят, улар пастга тушадиган жойга етиб келишди; Грушницкий княжна отининг жиловидан ушлади, ана шунда мен суҳбатларининг охирини эшитиб қолдим.

— Кавказда бутунлай қолиб кетмоқчимисиз?— деди княжна.

— Россия менга нима?— деб жавоб берарди кавалери,— Россия шундай бир мамлакатки, у ернинг минглаб одамлари мендан бадавлатроқ бўлганлари учун мени менсимайдилар, ҳалбуки, бу ерда устимдаги мана бу қалин шинелим ҳам сиз билан танишшимга тўсқинлик қилмади...

— Аксинча...— деди княжна ва қизариб кетди.

Грушницкийнинг юзида мамнуният акс этди. У давом этарди:

— Бу ерда умрим жўшқин ўтади, ёввойилар ўқи остида умримнинг тез ўтганини ҳам сезмай қоламан ва агар тангрим ҳар йили фақат бир мартагина хотин табассумини мендан дариғ тутмаса ва бу табассум...

Шу замон улар менга яқин келиб қолишди; мен отимга қамчи бериб, чакалакзордан чиқдим...

— *Mon dieu, un circassien!*..⁴⁸— деб қичқириб юбordi княжна, қўрқиб.

Унинг янглишганини билдирмоқ учун бироз энгашиб, мен ҳам французчалаб жавоб бердим:

— *Ne craignez rien, madame, — je ne suis pas plus dangereux que votre cavalier*⁴⁹.

Княжна изза бўлди,— аммо нимадан? Ўзининг хато қилиб қўйганиданми ёки менинг жавобимни одобсиз деб топгани учунми? Менга қолса, кейингисининг тўғри чиқишини истардим. Грушницкий менга равижигандай қаради.

Кечаси, яъни соат ўн бирларда бульварнинг аргувон дарахтлари билан ўралган хиёбонига сайр қилгани чиқдим. Шаҳар уйқуда, фақат онда-сонда деразалардан

милтиллаган чироқлар кўриниб қоларди. Уч тарафдан қояларнинг кунгиралари, Машуқ тоғининг тармоқлари қорайиб кўринарди; тоғ тепасида бир парча маш'ум қора булут осилиб турарди; шарқ томондан ой кўтарилиб келмоқда; йироқдаги қорли тоғлар худди кумуш жиякка ўхшаб кўринарди. Кечаси очиб юборилган иссиқ булоқларнинг шариллаши орасидан часовойларнинг ҳайқириғи эшитилиб қоларди. Аҳ'ён-аҳ'ёнда кўчадан от туёқларининг гурсиллаши, нўғой араванинг ғижирлаши, татарча чўзиқ ашула эшитилиб қоларди. Мен скамейкага ўтириб, хаёлга ботдим... Бирор киши блан дилкашлик қилиб, дилимдаги ҳамма дардларимни ўртоқлашгим, юрагимни бўшатгим келди... аммо ким блан дилкашлик қилай? «Шу топда Вера нима қйлаётганикин?» деб ўйладим... Қани энди, шуонда унинг қўлини бир марта сиқиш учун ярим давлатимни берардим.

Тўсатдан бировнинг тез гандираклаб келаётгани эшитилди. Грушницкийга ўхшатдим... Уша экан!

— Қаердан келаяпсан?— Княгиня Лиговскаяни. кидан,— деди Грушницкий, ғурур блан.— Мери роса ашула айтаркан-да!

— Биласанми? — дедим мен унга.— Гаров ўйнайманки, юнкерлигингдан унинг хабари йўқ: у сени солдатликка туширилган офицер деб ўйлайди...

— Бўлса бордир! Менинг нима ишим бор!..— деди Грушницкий, паришонхотирлик блан.

— Шунчаки айтдим-қўйдим-да...

— Биласанми, бугун унинг жуда жаҳлини чиқардинг? Қилигингни мисли кўрилмаган беодоблик деб топди; мен йўқ, у жуда яхши тарбия кўрган, одобли йигит, сизни хафа қилиш кўнглига ҳам келмаган бўлса керак деб зўрға ишонтирдим; у одамга сурбетларча қараркан, жуда ўзига бино қўйган бўлса керак дейди.

— Тўғри айтибди... Сен уни ўз ҳимоячига олмоқчимисан дейман?

— Минг афсуски, ҳозирча бундай ҳуқуққа эга эмасман...

«Э-ҳа! Бу ҳали умидвор ҳам бўлиб юрганга ўхшайди...» деб ўйладим.

— Қайтанга ўзинга ёмон-да,— деб давом этди Грушницкий,— энди улар блан танишишинг қийин бўлади, аттанг! Мен билган ҳамма уйлар ичида энг яхшиси шу...

Мен ичимда кулиб қўйдим.

— Эндиликда менинг учун энг яхши уй — ўзимнинг уйим,— деб, эснадим-да, кетмоқчи бўлиб ўрнимдан турдим.

— Бўйнингга ол, пушаймон бўлаётгандирсан-а?

— Бўлмаган гап! Агар истасам, эртага кечқурун княгиняшикида бўламан...

— Қўрамиз...

— Ҳатто, сени хурсанд қилиш учун, княжнанинг орқасидан ҳам юраман...

— Майли, агар сен блан гаплашишни истаса...

— Мен фақат сенинг суҳбатингдан безор бўлишни кутаман... Хайр!..

— Мен яна сайр қилиб юраман, энди сраям уйқум келмайди... Менга қара, яхшиси — юр, ресторанга борамиз, қиморнинг айни қизиган пайти... бугун қоним қайнаб тошмаса бўлмайдиганга ўхшайди...

— Ютқизишингни тилайман...

Уйга кетдим.

21-нчи май

Қарийб бир ҳафта ўтди, лекин ҳанузгача Лиговскаялар блан танишганим йўқ. Қулай пайт пойлаб юрибман. Грушницкий княжнанинг орқасидан ҳарерда худди соясидай эргашиб юрибди; улар ҳеч гаплашиб тўйишмайди; у қачон княжнанинг жонига тегаркин?.. Онаси уларнинг гапига эътибор ҳам бермайди, чунки Грушницкий қизининг қайлиги эмас-да. Ана оналарнинг мантиқи! Княжнанинг Грушницкийга бир-икки марта кўз сузиб қараганини кўриб қолдим,— бунга хотима бериш керак.

Қудуқ бошига Вера кеча биринчи марта келди... Форда кўришганимиздан бери уйдаи чиқиши ҳам шу экан. Иккимиз ҳам стаканимизни қудуққа баравар ботирдик, Вера энгашиб, секин қулоғимга шивирлади:

— Лиговскаялар блан танишмаётибсан!.. Биз фақат ўшаларникидагина учрашишимиз мумкин...

Яна ўпка!.. Зерикиш! Аммо, мен бу ўпкаланийшга лойиқман...

Дарвоқи', эртага ресторация⁵⁰ залида солма бал бўлади, ана ўшанда княжна блан мазуркага тушаман.

22-нчи май

Ресторация аслзодалар жамияти залига айланиб кетибди. Соат 9 да ҳамма тўпланиб бўлди. Княгиня қизи блан ҳаммадан кейин келди; кўп хонимлар унга ҳасад ва ичи қоралик блан қараб қолишди, чунки княжна Мери жуда чиройлик ва дид блан кийнади. Ўзларини шу ернинг аристократи деб юручи хонимлар ўз ҳасадларини яшириб, княжнага қўшилишди. На-илож? Хотинлар жамияти бор жойда дарҳол юқори ва қуйи доиралар пайдо бўлади.. Грушницкий дераза ёнида тўпланиб турган одамлар орасида юзини ойнага тираб, ўз малагидан кўзини узмай, тикилиб турарди. Княжна эса унинг ёнидан ўтиб кетатуриб билинар-билинемас бош силкитибгина қўяқолди. Грушницкийнинг юзи қуёшдай порлаб кетди... Танца полька⁵¹ блан бошланди; кейин вальс чалинди. Шпорлар жаранглаб, сюртукларнинг этаклари пир-пирай кетди.

Мен бошига пуштиранг патлар тақиб келган семиз бир хотиннинг орқасида турардим; кийимларининг зеби-зийнати фижмалар⁵² расм бўлган даврни, ғадир-будур терисининг олачипорлиги эса машҳур қора холлар даврини эслатарди. У бўйидаги энг катта сўғалини маржон блан беркитиб олган эди. Хоним ўз кавалери бўлмиш драгун капитанига:

— Шу княжна Лиговская жуда одобсиз қиз экан! Қаранки, мени туртиб юбориб, афв ҳам сўрамади, яна ўгирилиб лорнет блан бетимга қарайди денг... C'est imprauable!⁵³... Нимасига бунча бино қўяди? Унинг бир адабини бериб қўйиш керак...— деди.

— Бу бизга чўт эмас!— деб жавоб берди, хизматга тайёр турган капитан ва нариги хонага чиқиб кетди.

Шу заҳоти мен княжнанинг ёнига бориб, уни вальсга таклиф қилдим; бу ернинг одати шунақа: таниш бўлмаган одамлар блан ҳам танца тушиш мумкин.

У ўзини жилмайишдан зўрға тийди, меинг устим-

дан қилган тантанасини ҳам зўрға яширди; аммо дар-ҳол мени менсимагандай бир қиёфа олди. Қўлини истар-истамас елкамга ташлади-да, бошини ёнга сал эгди, иккимиз танца тушиб кетдик. Бунақанги позик баданни умримда кўрган эмасман! Унинг енгил нафаси юзимни елпиб турарди; чирпирак бўлиб айланганда шерикларидан ажралиб чиққан бир тутам жингалак зулфи ўтдай ёниб турган юзимни қитиқлаб кетарди... Зални уч марта айланиб чиқдик. (У вальсга жуда яхши тушаркан). Княжна жуда ҳаллослаб қолди, кўзлари тиниб кетди, салгина очилиб турган лаблари одатда айтилиши керак бўлган: «merci, monsieur»⁵⁴ни ҳам зўрға шивирлаб айтди.

Бирнеча минут жим турганимиздан кейин мен, ниҳоятда юввош одамдай сўрадим:

— Княжна, сиз блан таниш бўлмайтуриб, ғазабингизга дучор бўлишдай катта бахтсизликка учраганимни эшитиб қолдим... Мени одобсиз деб топган эмишсиз... Наҳотки, шу гап рост бўлса!

— Ҳали ҳам мени шу фикрда қолдирмоқчимисиз?— деб жавоб берди княжна, истеҳзо блан лабларини буриб; унинг бу қилиғи шўх юзига жуда ярашарди.

— Агар мен одобсизлик қилиб, бирон нарса блан сизни ҳақорат қилган бўлсам, рухсат этинг, ундан ҳам каттароқ беодоблик қилиб, сиздан афв сўрай... Рост, мен тўғримда хато ўйлаганингизни исбот этишни истар эдим...

— Сиз учун бу жуда қийин бўлса керак...

— Нима учун?

— Шунинг учунки, бизникига келмайсиз, бунақанги баллар эса тез-тез бўлиб турмайди.

Бундан чиқди, уларнинг эшиги мен учун абадий берк экан-да, деб ўйладим.

— Биласизми, княжна,— дедим, бироз афсуслангандай бўлиб,— жиноятчи тавба қилса, тавбасини асло қайтариб бўлмайди; у жонидан тўйиб, бешбаттар жиноятчи бўлиб кетиши мумкин... ана шунда...

Атрофимизда турган одамларнинг бирдан хахолаши ва шивир-шивири сўзимни бўлиб, қайрилиб қарашга

мажбур этди: мендан бирнеча қадам нарида бир тўда эркаклар турарди, улар орасида боя менинг княжнамга қарши уруш бошламоқчи бўлиб турган драгун капитани ҳам бор эди; афтидан, у бир нарсадан жуда хурсанд кўринарди, қўлларини бир-бирига ишқалар, нуқул хахолаб кулар ва ўртоқлари блан кўз қисишар эди. Бирдан улар орасидан фрак кийган, мўйлови шопдай, юзлари қипқизил бир киши чиқди-да, гандираклаганича княжнага қараб келаверди; у маст эди. Саросимада қолган княжнанинг олдига келгач, қўлларини орқасига қилиб турди-да, маст кўзларини унга тикиб, хириллаган ингичка товуш блан деди:

— Перметс⁵⁵... ҳа, хулласи калом!.. гапнинг пўс калласи: мен сизни мазуркага таклиф этаман...

— Нима истайсиз?— деди княжна, товуши титраб кетиб, нажот излаб атрофга термилди. Эвоҳ! Онаси йироқда турар, ёнида эса бироқта таниш кавалери йўқ эди: бир адъютант бунини кўриб турган экан шекилли, броқ можарага аралашмаслик учун одамлар орқасига беркиниб олди.

— Хўш, нима дейсиз?— деди маст, турли имо-ишоралар блан далда бериб турган драгун капитанига кўзини қисиб,— ё хоҳламайсизми?.. Мен сизни яна роуг тазигега⁵⁶ таклиф этиш шарафига эгаман... Балки, мени маст деб ўйларсиз? Майли, бунинг аҳамияти йўқ... Қайтагга бемалолроқ бўлади...

Мен княжнанинг қўрқув ва газабдан беҳуш бўлиб йиқилишига сал қолганини кўрдим.

Маст кишининг олдига бордим, қўлини қаттиқ қисиб, кўзига тикилдим-да, жўнанг ҳозир, йўқолинг бу ердан, чунки княжна мазуркани мен блан тушишга вада қилган дедим.

— Майли, чорамиз йўқ!.. Бошқа сафар!— деди маст, кулиб ва хижолатда қолган ўртоқларининг ёнига қайтди, ўртоқлари уни дарров бошқа уйга олиб чиқиб кетишди.

Княжна менга миннатдорлик блан узоқ тикилиб, ташақкур билдирди.

Княжна онасининг олдига бориб, ҳамма воқияни унга гапириб берди; онаси мени ахтариб топиб, мин-

натдорчилик билдирди. Кейин онамни таниганини ва олти-еттита холам блан яқин эканлигини айтди.

— Хайронман, нима учун шу маҳалгача тәнишмадик,— деб илова қилди княгиня,— ростингизни айтинг, бунга фақат сиз айбдорсиз, ҳаммадан ётсирайсиз, бундай қилиш ярамайди! Меҳмонхонамнинг ҳавоси кай-фингизни очиб юборар деган умиддаман... Шундай эмасми?

Мен шундай пайтларда айтиш керак бўлган гаплардан бирини айтдим.

Кадриль⁵⁷ жуда узоқ чўзилиб кетди.

Ниҳоят, тепадан мазурка янгради; княжна иккимиз ўтирдик.

Мен бояги маст киши ҳақида ҳам, илгариги қилиқларим тўғрисида ҳам. Грушницкий ҳақида ҳам ҳеч нарсаси демадим. Бояги кўнгилсиз воқиянинг таъсири бора-бора тарқалиб, княжнанинг чеҳраси очилиб кетди; чиройли-чиройли ҳазиллар қилиб ўтирди; гаплари эркин, ўткир ва бийрон эди; баъзи мулоҳазалари чуқур маъноли бўларди... Гапни чалкаштириб туриб, уни кўпдан бери ёқтириб юрганимни билдирдим. Княжна бошини эгди, сал қизарди.

— Жуда ғалати одам экансиз!— деди, бахмалдай кўзларини менга тиккан ҳолда зўраки кулиб.

— Сиз блан танишиш кўнглимда йўқ эди,— деб давом этдим мен,— чунки, ёнингизда бирталай мухлис-ларингиз борки, улар орасида кўринмай кетаманми деб қўрқдим.

— Бекор қўрқибсиз! Ҳаммаси диққи нафас қиладиган одамлар...

— Ҳаммаси? Наҳотки, ҳаммаси шунақа диққи нафас қиладиган бўлса?

Княжна худди бир нарсани эсламоқчи бўлгандай, менга тикилиб қаради кейин яна қизариб кетди-да; ниҳоят қатъий равишда: *ҳаммаси!*— деди.

— Ҳатто менинг дўстим Грушницкий ҳамми?

— Грушницкий сизнинг дўстингизми?— деди княжна, ишонинқирамай.

— Ҳа.

— У диққи нафас қиладиган одамлар сирасига жирмайди, албатта.

— Аммо бахтсизлар сирасига киради!— дедим кулиб.

— Албатта. Нега куласиз? Унинг ўрнида сиз бўлишингизни истардим...

— Нима бўлибди? Мен ҳам бир вақтлар юнкер эдим, ростини айтсам, умримнинг энг яхши даври — ўша юнкерлик даврим эди!

— У юнкерми?!— шошиб сўради княжна ва илова қилди.— Мен ўйловдимки...

— Нима деб ўйловдингиз?

— Ҳечнима!.. Анови хоним ким?

Шундан кейин гап бошқа томонга бурилиб, ортиқ бу мавзу'га қайтмади.

Мазурка ҳам тугади, биз хайрлашдик. Хонимлар тарқалишиб бўлди... Мен ужин қилгани бориб, Вернерни учратдим.

— Э, баракалла!— деди у,— ҳали шунақа экансизда! Княжна блан танишсам — ўлимдан қутқариб танишаман деб ким айтган эди?

— Ундан ҳам яхшироғини қилдим,— деб жавоб бердим мен,— балда уни ҳушдан кетишдан сақлаб қолдим!..

— Ростми? Қани, эшитайлик!..

— Йўқ, ўзингиз топинг, доктор; дун'ёда сиз топмайдиган ҳечнарсa йўқ-ку?

23-нчи май

Кечқурун соат еттиларда бульварда сайр қилиб юрдим. Грушницкий мени узоқдан кўриб, ёнимга келди: унинг кўзларида аллақандай кулгили севинч порларди. Қўлимни қаттиқ сиқиб кўришди-да фожиали тевуш блан:

— Ташаккур сенга, Печория... Гапимга тушунганидирсан?...— деди.

— Йўқ; аммо тушунсам ҳам, тушунмасам ҳам, ташаккурга арзимади,— деб жавоб бердим мен, ўзимнинг нима яхшилиқ қилганимни билмай.

— Йўгей? Кечагичи? Унутдингми?.. Мери менга ҳамма гапни айтиб берди...

— Шунақами? Ҳалитдан ҳамма нарсa ўртада бўлиб кетди дегин? Ҳатто ташаккурингиз ҳам-а?..

— Менга қара,— деди Грушницкий, ғоятда мағрурланиб:— илтимос қиламан сендан, агар менинг дўстим бўлиб қолишни истасанг, менинг севгимни масхаралаб кулма... Ўзинг кўриб турибсан: мен уни жонидилимдан севаман... Ўйлайман, умид қиламанки, у ҳам мени севади... Сендан битта илтимосим бор: бугун кечқурун уларникига борасан; ҳамма нарсани кўз остига олиб ўтирсанг; мен биламан, бу ишларда сенинг тажрибанг катта, хотинларни мендан яхшироқ биласан... Хотинлар! Хотинлар! Уларни ким тушуналади? Хотинларнинг табассумлари бир нарсa деб турса, кўзлари унинг аксини айтиб туради, гаплари ва'да берса, ўзига тортса, товушлари кўкрагингдан итариб туради... Ба'зан энг сир сақлаган фикрларимизни бирпасда билиб оладилар, гоҳида эса энг равшан ишораларимизга тушунишмайди... Мана, масалан, княжнани олсак; кечагина кўзлари ихтирос ўти билан ёнар эди, бугун бўлса кўзлари сўнган, совуқ қарайди...

— Балки, сувнинг та'сири ургандир,— деб жавоб бердим.

— Сен ҳарбир нарсанинг ёмон томонини кўрасан... матерьялистсан!— деб илова қилди Грушницкий, аччиғи келиб.— Кел, материяни ўзгартирайлик,— деди ва ўзининг бу сийқаси чиқиб кетган ўхшатишидан хурсанд бўлиб, кайфи очилиб кетди.

Соат саккиздан ошгач, иккимиз княгиняшикига кетдик.

Веранинг уйи ёнидан ўтиб кетатуриб, дераза олдида уни кўриб қолдим. Бир-биримиз билан кўз уриштириб олдик. Салдан кейин у ҳам Лиговскаяларнинг меҳмонхонасига кириб келди. Княгиня уни қариндошим деб менга таништирди.— Чой ичдик; талайгина меҳмонлар бор эди; суҳбат умумий тарзда эди. Мен княгиняга ёқинишга тиришдим, қизиқ-қизиқ гаплар билан уни бирикки марта роса кулдирдим ҳам; княжнанинг ҳам бир-неча марта кулгуси қистадию, брoҳ ўз ролидан чиқмаслик учун ўзини тийиб ўтирди; унинг фикрича, унга вазминлик ярашармиш, эҳтимол тўғридир. Менинг

қизиқ гапларим унга та'сир этмаганидан Грушницкий ўзида йўқ хурсанд.

Чойдан кейин ҳаммамиз залга чиқдик.

— Итоаткорлигимдан хурсандмисан, Вера?— дедим мен, унинг ёнидан ўлиб кетатуриб.

У менга севги ва миннатдорлик блан тўлиқ нигоҳ ташлади. Бундай нигоҳларга ўрганиб қолганман; бир вақтлар шундай нигоҳлар жонимнинг ороми эди. Княгиня қизини фортепьяно ёнига ўтқазди; ҳамма ундан бирорта ашула айтиб беришни илтимос қилабошлади,— мен индамадим, гала-говурдан фойдаланиб, Вера иккимиз дераза ёнига бориб турдик, Вера ҳар иккаламиз учун ҳам муҳим бир гап айтмоқчи эди. Билсам, беҳуда гап экан...

Ўзимни бепарво тутишим княжнани ранжитибди, буни унинг бир мартагина менга хўмрайиб қарашидан пайқадим: унинг кўзлари чарақлаб кетди... О, мен бунақанги сўзсиз, аммо ма'нодор, қисқа, аммо кучли суҳбатларни жуда яхши тушунаман!..

Княжна ашула айтабошлади... овози ёмон эмас экану, броқ ашулани яхши айтаолмас экан... ростини айтсам, ашуласига қулоқ солмадим ҳам. Аммо Грушницкий унинг рўпарасига келиб, рояльга суялган ҳолда уни кўзи блан еб қўйгундай тикилар ва ҳар лаҳзада: «charmant! délicieux!»⁵⁸— деб пичирларди.

— Менга қара,— деди Вера:— эрим блан танишинингни истамайман, аммо княгиняга албатта ёқишинг керак; бу сенга осон, сен айтганингни қилаоладиган одамсан. Биз фақат шу ердагина кўришиб турамиз, холос...

— Фақат?..

Вера қипқизариб кетди-да, сўзида давом этди:

— Биласан-ку, мен сенинг қулингман; сенга қаршилик кўрсатаолмайман... бунинг жазосини ҳам тортарман: бир кун эмас, бир кун мендан совиб ҳам кетарсан! Ҳеч бўлмаганда, ўз обрўйимни сақлаб қолай дейманда... шунда ҳам ўзим учун эмас: ким учунлигини ўзинг яхши биласан!.. О, ўтинаман сендан: аввалгидай бекорчи шубҳалар, сун'ий совуққонликлар блан мени қийнама, эҳтимол, тез орада ўлиб кетарман, кундан-кунга

путурдан кетаётганимни ўзим сезиб юрибман... шундай бўлса ҳамки, келажак ҳаётимни эмас, балки сени ўйлайман... Сиз эркаклар бир боқишнинг қандай роҳатбахш, қўл сиқишнинг қанчалик лаззатли эканини англамайсизлар... Менчи? Оят ичиб айтаманки, сенинг овозингни эшитсам, қалбим шундай чуқур ором оладики, бунинг ўрнини мингта оташин бўсалар ҳам босолмайди.

Шу орада княжна ашуласини тугатди. Атрофдан мақтов ёғилиб кетди; унинг ёнига ҳаммадан кейин бордим-да, овози ҳақида қўполгина бир гап айтдим.

Княжна пастки лабини буриштириб, масхара блан таъзим қилиб, ўрнига ўтирди.

— Ашуламни эшитмаган бўлсангиз ҳам, мақтовингиздан миннатдорман, — деди у, — балки умуман музикани ёқтирмассиз?

— Аксинча... музикани айниқса обеддан кейин яхши кўраман.

— Грушницкий сизни жуда дағал дидли одам деб тўғри айтган экан... музикани гастрономик нуқтаназардан яхши кўрар экансиз...

— Яна хато қилдингиз: мен гастроном эмасман, меҳрам жуда расво. Аммо обеддан кейин музика уйқу келтиради, обеддан кейинги уйқу эса тани соғлиқ учун яхши, бинобарин, музикани медицина нуқтаи назаридан яхши кўраман. Кечқурун эса, аксинча, музика жуда асабларимни қитиқлайди; ҳаддан ортиқ қайғу босали, ё шўхлигим тутиб кетади. Агар қайғуришнинг ё шўхлигининг ижобий сабаби бўлмаса, униси ҳам, буниси ҳам одамни чарчатади, шуниси ҳам борки, жамиятда қайғуриб ўтирсанг — кулги бўласан, ҳаддан ортиқ шўхлик қилсанг одобсизлик бўлади...

Княжна гапимни охиригача эшитмай, Грушницкийнинг ёнига бориб ўтирди, икковлари ўртасида сентиментал суҳбат бошланди: княжна, Грушницкийнинг гапини диққат блан тинглаётганини кўрсатишга тиришса ҳам, унинг доно гапларини паришонлик блан тинглава пойма-пой жазоб берарди, Грушницкий эса княжнанинг бесаранжом боқишларида акс этучи ҳаяжон саба-

бини билмоқ учун унга таажжуб блан қараб-қараб қўярди...

Аммо мен ҳамма сирингизни билиб олдим, княжна, энди эҳтиёт бўлинг! Менга ҳам ўшандай муомала қилиб, иззати нафсимни ерга урмоқчи бўласиз,— аммо бунга эришолмайсиз! Агар менга уруш э'лон қилсангиз, мен ҳам жуда шафқатсиз бўламан.

Кеча давомида жўрттага уларнинг суҳбатига бир-печа марта аралашдим, аммо княжна менинг гапимга қуруқчина жавоб қайтариб қўяқоларди, охири мен алам қилгандай бўлиб, улардан узоқлашдим. Княжна тантана қилар эди. Грушницкий ҳам. Суюнинглар, дўстларим, ошиқингиз... севинчингиз узоққа чўзилмас!.. Нима қилай? Мен ҳар доим ҳар нарсани олдан сезиб юраман... Бирон хотин блан танишсам, унинг мени яхши ёки ёмон кўришини олдиндан пайқаб келганман...

Кечанинг қолган қисмини Веранинг ёнида ўтказдим, тўйгунимизча ўтмишни эслашиб ўтирдик... У менинг нимами яхши кўраркин, ўзим ҳам билмайман! Менинг бутун сиримни, ҳамма заиф томонларимни ва ёмон эҳтиросларимни билиб олган бирданбир хотин ёлғиз шу Вера... Наҳотки, ёмонлик шу қадар жозибали бўлса?..

Кўчага Грушницкий блан бирга чиқдик; кўчада у мени қўлтиқлади-да, узоқ жимликдан кейин:

— Хўш, қалай? — деди.

«Аҳмоқ экансан» демоқчи бўлдим у буюқ тилимни тийдим, кифт қоқиб қўяқолдим.

29-нчи май

Шу кунлар давомида тутган йўлимдан сра оғишмадим. Энди менинг гапларим княжнага ёқабошлади; бошимдан ўтган бирнеча ғалати воқиаларни айтиб бердим, шундан кейин у мени ғайри-табiiй, ғалати одам деб ўйлайбошлади. Оламдаги ҳамма нарсани, аynиқса ҳисларни масҳара қилиб куламан, бундан у чўчийди. Менинг олдимда у энди Грушницкий блан сентиментал суҳбат қилишга жур'ат етолмайди, унинг қилиқларига бирнеча марта истехсо блан кулиб жавоб қилди, аммо мен ҳар сафар Грушницкий унинг олдига келган-

да ювош бўламан-да, икковини ёлғиз қолдириб кетаман; олдинги сафар княжна бундан мамнун бўлди, ҳарҳолда, мамнун бўлганини кўрсатишга тиришди; иккинчи сафар мендан хафа бўлди; учинчи сафар эса Грушницкийдан хафа бўлди.

— Сизда иззати нафс деган нарсa йўқ экан!— деди княжна менга кеча.— Нега Грушницкийни менга ёқади деб ўйлайсиз?

Мен, ўз бахтимни дўстим учун қурбон қилишга тайёр эканмни билдирдим...

— Менинг бахтимни ҳам,— деб қўшиб қўйди у.

Мен унга тикилдим-да, сипо бўлиб ўтирдим. Кейин кечгача у билан гаплашмадим... Кечқурун у ўйчан эди, бугун эрталаб қудуқ ёнида янада хаёлчанроқ кўринди. Ёнига борганимда, у Грушницкийнинг гапини эътиборсизлик билан тинглар, Грушницкий эса, афтидан, табиат манзараларини завқ билан мақтаб турарди; княжна мени кўриши билан ўзини кўрмаганга солиб, хахолаб кулабошлади (бу мутлақо ўринсиз эди). Мен сал нарига бордим-да, сездирмасдан қараб турдим: у ўз ҳамсухбатидан юз ўгирди-да, икки марта эснаб қўйди. Грушницкийдан безор бўлгани аниқ эди. Княжна билан яна икки кун гаплашмай юраман.

3-нчи шоя

Мен кўпинча, нега энди ёшгина бир қизнинг муҳаббатига сазовор бўлиш учун ўлиб-тириламан, ахир, мен уни алдаб кетмоқчи ҳам, унга уйланмоқчи ҳам эмасман-ку? деб сўрайман ўзимдан. Аёлларга хос поз-карашмани менга ким қўйибди? Башарти княжна мени севган тақдирда ҳам, барибир, Верача севаолмайди; агар княжна сра ҳам таслим бўлмайдиган позани бўлиб кўринганда эди, балки унга эришишнинг қийинлиги мени қизиқтирармиди...

Аммо, ундай деб ҳам бўлмайди! Бинобарин, бу нарсани бизни илк ёшлик даврларда қийнаб, азоблаб юручи, то биз биронта ўжар хотинни топмагунимизча бир аёлдан иккинчи аёлга югуртиручи севги деб бўмайди; шундай ўжар ва қайсар аёлни топдикми, бас, бизнинг вафодорлигимиз, ҳақиқий ва туганмас эҳтиросли

муҳаббатимиз бошланади, уни математика тили блан айтганда, бир нуқтадан бўшлиққа тушиб қолган чизиқ дейиш мумкин; бу туганмас эҳтироснинг сири мақсадга, я'ни охиригача етишнинг иложи йўқлигида.

Шундай экан, нега жон куйдираман? Грушницкий-га ҳасад қилганим учунми? Бечора Грушницкий! У бундай туйғуга сазовор эмас. Ё бўлмаса бу, яқин кишимиз ҳамма умидидан маҳрум бўлиб, энди нима қиларини, қайси бир нарсага ишонарини билмай қайғураётган бир пайтда унга:

— Дўстим, бу нарса менинг ҳам бошимга тушган! Мана, кўриб турибсанки, шунга қарамай, обедимни ҳам, ужинимни ҳам қанда қилмайман, тинч ўйқумдан ҳам қолмайман, ўйлайманки, ўлганимда ҳам кўз ёши тўкмасдан, дод-войсиз ўлиб кетарман!— деган гап блан унинг тотли хатоларини пучга чиқаришга мажбур этадиган расво, аммо сра енгиб бўлмас ҳис оқибати-микин?

Аммо, бамисоли энди очилабошлаган гул ғунчаси-дай ёшгина қизга эга бўлишнинг битмас-туганмас наш'-аси бор! У бир гулки, ўзининг энг яхши, энг нозик ҳидларини энди чиқиб келаётган қуёшнинг илк нурларига сочади; уни худди шу дамда узиб олиш керагу, тўйгунча ҳидлаб-ҳидлаб, ерга ташлаб кетавериш керак, балки бирон ўткинчи уни ердан олар! Мен ҳам ўзимда шундай зўр, ҳеч қошиб тўймайдиган, ўз йўлида нима учраса барини ҳазм қилиб кетаоладиган ташналик сезаман; ўзгаларнинг бахтсизлиги ёки севинчига, менинг руҳий кучимга озиқ бўлармикин деган нуқтаи назардан қарайман. Ўзим эса ортиқ эҳтирос та'сири остида жинилик қилишга қодир эмасман; иззати нафсимни муҳит паймол этиб юборган, аммо у бошқа бир шаклда намоён бўлди, чунки иззати нафсининг ўзи нима?— ҳар кимдан устун туришга интилиш деган бир гап, менинг энг катта завқ манбаим атрофдагиларни ўз иродамга бўйсундиришдир; ўзимга нисбатан бошқаларда севги, садоқат ва қўрқув ҳисси туғдириш, шу устунлиkning белгиси ва энг катта тантанаси эмасми? Ҳечқандай ҳуқуққа эга бўлмасдан туриб, бировларнинг азоб ёки шодлигига сабабчи бўлиш — ғуруримизнинг

энг ширин озуғи эмасми? Бахт нима? Тўйган ғурур. Агар мен ўзимни оламдаги ҳамма одамлардан яхшироқман, қудратлиман деяолсам — бахтли бўлардим; агармени ҳамма севганда эди, ўзимда ҳам битмас-туганмас севги манбаларини топган бўлардим. Ёмонликдан ёмонлик келиб чиқади; биринчи марта кечирган азобинг бошқаларни азоблаш завқини туғдиради; ёвузлик идеяси, уни амалда ишлатиб кўрилмаса ақлга келмайди... кимдир идеялар органик бир нарса деган экан; уларнинг дунёга келиши уларга шакл беради, шакл эса амалнинг ўзгинасидир; кимнинг миёсида кўпроқ идея туғилган бўлса, ўша одам бошқалардан кўпроқ ҳаракат қилади; шунинг учун ҳам бирон амал столига боғланиб қолган гений худди бутун умрини ўтириб ўтказиб, апоплексия⁶⁹ касалидан ўлиб кетган забардаст одамдай, ё ўлиб кетиши ё ақлдан озини керак.

Эҳтирос — худди энди тараққий топиб келаётган идеяларнинг ўзгинасидир; у — ёш қалбга хос нарса; умр бўйи эҳтирос блан яшамоқчи бўлган одам — ақмоқ; кўп сокин дарёлар зўр шалолалардан бошлансаларда, аммо биронтаси денгизгача шундай қутуриб, кўпириб бормайди. Аммо бундай сокинлик кўпинча, гарчи яширин бўлса ҳам, аслида улуг кучнинг атоматидир; фикр ва туйғулар чуқур ва тўлиб тошиб турса одамни қутуртирмайди: азобланучи ва роҳатланучи қалб ҳамиша ўзини тийиб туради ва худди шундай бўлиши кераклигига ишонади; у агар момақалдироқ бўлиб турмаса, қуёшнинг муттасил жазирамасида қуриб кетишини билади: ўзи блан овора бўлади, ўз ғамини ейди; худди ёш болани эркалатгандай ўзини ўзи эркалайди, ўзини-ўзи жазолайди. Инсон ўзини ана шундай юксак даражада тушунганидагина тангри адолатининг қадрига етаолади.

Шу бетни ўқиб кўрсам, мавзу'дан четга чиқиб кетибман... Аммо, бунинг нима зарари бор?.. Ахир, бу журнални мен фақат ўзим учун ёзаман, бинобарин, бу журналимга киритилган ҳарбир нарса келажакда мен учун қимматли бир хотира бўлиб қолади.

.....

Грушницкий келиб бўйнимга осилиб олди,— у офицерлик мартабасига кўтарилибди. Иккимиз шампанское ичдик. Унинг кетидан доктор Вернер кириб келди.

— Мен сизни қутламайман,— деди у Грушницкийга.

— Нима учун?

— Шунинг учунки, солдат шинели сизга жуда ярашади, бу ерда тикилган пиёда аскарый мундирнинг сизга ярашмаслигига ўзингиз ҳам ихрор бўлишингиз керак... Гап шундаки, ҳозиргача сиз бошқалардан ажралиб турардингиз, энди бўлса кўпчилиكنинг бири бўлиб қоласиз.

— Гапиринг, гапиринг, доктор! Минг гапирсангиз ҳам шодлигимга тўсқин бўлолмайсиз. Ёлғиз эполетларнинг ўзи менга қанча умидлар бағишлаганини бу киши билмайди,— деб илова қилди Грушницкий, қулоғимга шивирлаб.— Эҳ, эполетлар, эполетлар! Юлдузларингиз, йўл кўрсатучи юлдузларингиз... Йўғе, менинг бахтим энди очилиб кетади.

— Биз блан бирга прозалга сайрга борасанми?— деб сўрадим мен.

— Менми? Мундирим тайёр бўлмагунча, ўлсам ҳам княжнанинг кўзига кўринмайман.

— Севинчингни унга айтсам бўладими?

— Йўқ, зинҳор айтма, оғайни... Мен уни ҳайратда қолдирмоқчиман...

— Айтчи, у блан ҳозир алоқаларинг қалай?

Грушницкий хижолат бўлиб, ўйланиб қолди; ёлғончи блан мақтангуси келдию, аммо уялди, шунингдек, ростини айтишдан ҳам уяларди.

— Ўзингча, қандай: у сени яхши кўрадимми?

— Қўйсангчи, Печорин, жуда қизиқ гапларни гапирасан-а!.. Бирданига яхши кўриш мумкинми?.. Башарти яхши кўрганда ҳам, ундай андишали хотин ҳечвақт айтмайди...

— Хўп. Бундан чиқди, сенингча, андишали хотин ўз ҳисларини ҳам яшириб юриши керакми?..

— Эҳ, оғайни, оғайни! Ҳар нарсанинг ўз меъри бўлади; кўп нарсалар гапирилмайди, кўнгил блан ҳис қилинади.

— Бу гапинг тўғри... Аммо, кўздан пайқалган му-

ҳаббат хотин кишига ҳечқандай мажбурият юкламайди, ҳолбуки сўз блан изҳор этилган муҳаббат эса... Эҳтиёт бўл, Грушницкий, княжна сени алдаб кетади...

— Княжна-я?..— деди у, кўзларини кўкка тикиб ва ўзидан мамнун ҳолда кулиб.— Сенга раҳмим келади, Печорин!..

У чиқиб кетди.

Кечқурун бирталай одам провалга пиёда жунади.

Маҳаллий олимларнинг фикрича, Машуқ тоғининг ёнбағрида, шаҳардан бир чақиримча нарида жойлашган провал—сўниб қолган ёнартоғнинг оғзидан бошқа нарса эмас. Унга буталар ва қоялар орасида қолиб кетган торгина сўқмоқ йўлдан борилади; тоққа чиқаётганимизда княжнага қўдимни узатдим, у сайр охиригача қўлимни қўйиб юбормади.

Суҳбат гийбатдан бошланди: мен ёнимиздаги ва биз блан бирга бўлмаганларни ёмонлайвердим, олдинга уларнинг кулгиди томонларини айтиб бердим, кейин эса бузуқ томонлари ҳам қолмади. Ғазабим қайнади, олдинига ҳазил-мутоиба блан бошлаган гапим кейин ҳақиқий ғазабга айланиб кетди. Княжна олдинига кулди, аммо кейин кўрқиб кетди.

— Сиз хавфли одам экансиз!— деди менга:— сизнинг тилингизга рўпара бўлишдан кўра ўрмонда қароқчининг пичоғига рўпара бўлишни афзал кўрардим... Сиздан жиддий илтимос қиламан: мени ёмонлаб гапирмоқчи бўлсангиз, яхшиси пичоқни олингу, сўйиб қўя-қолинг,— сиз учун бу унча қийин бўлмас.

— Наҳотки мен қотилга ўхшасам?..

— Ундан ҳам баттарсиз...

Бир минутча ўйланиб турдим-да, гоятда та'сирланган қиёфада дедим:

— Тўғри, болалигимдан бери тақдирим шунақа! Ҳамма одам юзимдан ёмон аломатлар топарди, аслида эса юзимда ундай аломатлар йўқ эди, аммо одамлар бор деявергандан кейин, пайдо бўлди. Мен жуда камтар эдим, мени мугомбирликда айбладилар, шундан кейин писмиқ бўлиб қолдим. Яхшилик блан ёмонликини жуда яхши ажратабилардим; мени ҳечким эркаламасди, силаб-сийпамасди, аксинча ҳамма мени хўрларди;

мен кекчи бўлиб қолдйм; бошқа болалар ҳамиша хуш вақт ва сергап бўлса, мен камгап, қовоғим солиқ юрардим; мси ўзимни улардан афзалман деб ҳис қилардим, аммо мени улардан паст қўйишарди,— натижада бахил бўлиб қолдим. Мен бутун оламни севишга тайёр эдим,— аммо мени ҳечким англамади, шундан кейин ҳамма нарсани ёмон кўришга ўргандим. Менинг шум ёшлигим ўзим ва бутун муҳитга қарши кураш блан ўтди, масхара бўлишдан қўрқиб, ўзимнинг энг асл туйғу ва ҳисларимни қалбимнинг энг чуқур жойларига яширдим, улар ўша ерда ҳалок бўлиб кетди. Мен тўғри гапирсам менга ишонишмасди: шундан кейин алдамчи бўлдим; дунёнинг борди-келдисини ва жамиятнинг сирларини билиб олиб, турмуш деган илмнинг тагига етдим, аммо бу илмдан сра хабарлари бўлмаган одамларнинг мен ўлиб-тирилиб эришмоқчи бўлган манфатлардан бекорга фойдаланиб, бахтли бўлиб юришларини кўрдим. Шундан кейин қалбимда умидсизлик туғилди, аммо бу тўппонча ўқи блан бартараф қилинадиган умидсизлик эмас, балки андиша ва мулоийм табассум ниқоби остида одамни эзиб юборадиган бир умидсизлик эди. Мен руҳан ногирон бўлиб қолдим: кўнглимнинг ярми қуриб хазон бўлган эди, уни кесиб ташладим, ана шундан кейин иккинчи ярми тебрланди, ҳар кимсанинг хизмати учун жасланди, броқ буни ҳечким сезмади, чунки унинг ярмининг ҳалок бўлиб кетганидан ҳечкимнинг хабари йўқ эди; маана сиз ҳозир уни эсимга туширдингиз, мен сизга унинг эпитафиясини⁶⁰ ўқиб бердим. Эпитафия деган нарсa кўп одамларга кулгили кўринади, менга эса, айниқса эпитафия остида дафн этилганлар эсимга тушса, сра кулгили кўринмайди. Мен сизга, менинг фикримга шерик бўлинг демайман: менинг қилиғим сизга кулгили кўринса — марҳамат, кулинг, аммо огоҳлантириб қўяйки, бу нарсa мени заррача ҳам хафа қилмайди.

Шу онда унинг кўзларига кўзим тушиб қолди: кўзлари жиққа ёшга тўлган эди; қўлимни ушлаб турган қўли титрарди; юзлари ловиллаб ёнарди: менга раҳми келган эди! Барча хотинларга тезда та'сир этучи шафқат ҳисси унинг тажрибасиз қалбига ҳам ўз чангалини

солган эди. Сайр давомида хаёли паритон бўлиб юрди, ҳечким блан ўйнашмади, бу эса буюк аломат!

Провалга етиб келдик; хонимлар кавалерларини қолдирдилар, аммо княжна ҳамон қўлимни қўймади. Шу ерлик олифталарнинг сўзамоллиги ҳам уни кулдирмасди; чоҳ ёқасида турган ойимқизлар чоҳнинг тиклигини кўриб, қўрққанларидан фарёд чекиб кўзларини юмиб олсалар ҳам, у қўрқмасдан тураверди.

Қайтишда ғамгин суҳбатни ортиқ давом этдирмадим; аммо княжна менинг бекорчи савол ва ҳазилларимга паришонхотирлик блан қисқа-қисқа жавоб берарди, қўярди.

— Ҳечкимни севганмисиз — деб сўрадим, ниҳоят.

Княжна менга тикилиб қаради-да, бошини чайқаб, яна хаёлга ботди; унинг бир гап айтмоқчи бўлгани, аммо нимадан бошлашини билмай тургани аниқ эди; кўкраги ҳаяжондан кўтарилиб тушарди... Начора! Нафис кўйлақнинг энги тўсқинлик қилолмас экан: қўлимнинг электр учқуни унинг қўлига ҳам ўтди; деярлик ҳамма эҳтирослар шу блан бошланади; кўпинча биз, хотинлар жисмоний ёки руҳий хислатларимиз учун бизни яхши кўради деб ўзимизни ўзимиз алдаб юрамиз, албатта бу хислатлар хотин қалбини муқаддас ўтни қабул қилишга ҳозирлайди, аммо ҳамма нарсани баданнинг биринчи марта тегиши ҳал қилади.

Сайрдан қайтиб келганимиздан кейин, княжна зўраки бир табассум блан:

— Мен бугун ўзимни роса мулойим тутдимми?— деди.

Биз ажралишдик.

У ўздан норози; у ўзини совуқликда айблайди... О, биринчи ва энг катта ғалаба шу-да! Эртага албатта мени мукофотлаш орзусига тушади. Буни мен олдиндан биламан — мана шуниси одамини зериктиради!

4-нчи июнь

Бугун Верани кўрдим. У рашк қилавериб мени роса қийнади. Княжна унга ўз қалб сирларини айтганга ўхшайди, агар шундай бўлса, тоза одамани топиб айтибди.

— Бунинг оқибати нима бўлишини билиб юрибман,— деди Вера,— яхшиси, уни севаман деб қўяқол.

— Сизмасамчи?

— Севмасанг, нега уни тақиб этасан, кетидан юрасан, хаёлини қочириб, ҳаяжонга соласан?.. О, мен сени яхши биламан! Менга қара, агар менга ишонсин десанг, бир ҳафтадан кейин Кисловодскка борасан; нидинга Кисловодскка кўчиб кетамиз. Княгиня бу ерда яна бирмунча вақт туради. Бизнинг ёнимиздан квартира ижара ол; биз, булоқ ёнидаги катта уйнинг болохонасида яшаймиз; пастига княгиня Лиговская кўчиб боради, ўша бинонинг ёнида битта бўш уй бор, у ҳам бизнинг уй эгасига қарайди... Борасанми?..

Мен бораман деб ба'да қилдим-да, ўша кунидёқ уйни ижарага олиш учун олам юбордим.

Кечқурун соат олтида Грушницкий келди ва мундирининг эртага, нақ бал кунига тайёр бўлишини билдирди.

— Ниҳоят, княжна блан туни бўйи танца қиламан... Тўйгунимча гапиришаман!— деб илова қилди.

— Бал қачон?

— Эртага, эртага! Ҳали хабаринг йўқми? Жуда катта базм бўлади, маҳаллий ма'мурлар ўтказмоқчи...

— Юр, бульварга...

— Сра-сра чиқмайман! Шу расво шинельда...

— Ие, шинельни ёмон кўриб қолибсанми?..

Бульварга ёлғиз ўзим чиқдим, княжнани учратиб, мазуркага таклиф қилдим. Княжна севингандай ва ажаблангандай бўлди.

— Ўтган сафаргидай, сиз фақат заруратдан танца қиларсиз деб ўйловдим,— деди княжна, латиф табасум блан; у Грушницкийнинг йўқлигини бутунлай сезмади, назаримда.

— Эртага бир нарсани кўриб, жуда ажабланасиз,— дедим мен.

— Нимани?..

— Бу сир... балда ўзингиз кўрасиз.

Кунни княгинаникида кеч қилдим; Верадан ва бир галати чолдан бошқа меҳмон йўқ эди. Кайфим жойида эди, ҳархил олди-қочди воқиаларни гапириб бериб

Ўтирдим; княжна рўпарамда ўтирарди, менинг сафсата-ларимни шу қадар диққат ва ҳаяжон билан тинглардики, ҳатто ўзим ҳам уялиб кетдим. Унинг шўхликлари, ноз-карашмалари, қизиқ-қизиқ инжиқликлари, кеккайиш-лари, истеҳзоли кулишлари, паришонликлари қайга кетди?

Вера буларнинг ҳаммасини пайқади: унинг касал-манд чеҳрасида чуқур қайғу акс этди; у дераза тагидаги чуқур креслода ўтирарди... Унга раҳмим келиб кетди...

Шундан кейин мен, бизнинг танишганимиз, икки ўртадаги муҳаббатимиз тарихини айтиб бердим, буни шубҳасиз, бошқа одамларнинг номлари билан ниқоблаб, сўзлаб бердим.

Мен ўзимнинг унга бўлган муҳаббатим, ташвиш ва севинчларимни жонли бир суратда ҳикоя қилиб бердим; унинг қилиқларини, характерини шундай мақтаб та-рифладимки, Вера ноилож менинг княжна билан юрга-нимни кечиришга мажбур бўлди.

Уридан туриб, ёнимизга келиб ўтирди, жонланиб кетди... докторларнинг соат ўн бирда ётиб ухлаш керак деган насиҳати соат иккида эсимизга келибди.

5-нчи июнь

Балга ярим соат қолганда, Грушницкий пиёда армия мундирини кийиб келди. Учинчи тугмасига бронза зан-жир, занжирга икки қават лорнет тақиб олибди; ҳад-дан ортиқ катта эполетлари худди амур⁶¹ қанотидай тепага қайириб қўйилган; этикларининг ғарчи оламини бузади, чап қўлида жигарранг чарм қўлқоп билан фуражкани, ўнг қўли эса жингалак қилиб таралган сочларини дам ўтмай силаш билан банд. Афтидан, ўзи-дан мамнун ва шу билан бир қаторда, қаңдайдир беқарор бўлиб турганлиги кўришиб турарди; унинг ясан-тусани, кеккайиб юришларини кўриб, кулиб юбо-ришимга сал қолди, аммо кулсам бўлмасди, чунки режим бузиларди.

Фуражкани билан қўлқопларини столга ташлади-да, ойна олдига бориб, этикларининг қўнжини тортиб, ўзи-га оро берабошлади. Энгаҳини тираб турган баҳайбат ёқаси ичидан тақилган каттакон қора рўмолчанинг

ярми ёқаси устидан ярим вершокча чиқиб турарди, назарида бу ҳам оз кўринди шекилли, рўмолчани қулогича тортиб қўйди; бу сермашаққат ишдан юзлари қипқизариб кетди, чунки мундирининг ёқаси жуда тор эди.

— Кейинги кунларда менинг княжнамга жуда осилиб юрганмишсан?— деди у, менга қарамасдан бепарво бир оҳангда.

Унинг бу гапига мен, бир замонлар ўтган ва Пушкин томонидан тасвирланган энг ўткир бир хотинбознинг яхши кўрган мақоли блан жавоб бердим.

— Биз аҳмоқларга чой насиб қилибдими?

— Айти, мундирим ярашиними?.. Вой ла'нати жуҳудей!.. Қўлтигимнинг тагини жуда тор қилиб қўйипти-ку!.. Атиринг борми?

— Яна атир сепиб нима қиласан? Ҳаммаёғиндан атир ҳиди анқиб туриптику...

— Майли. Беравер...

Галстугининг орқасига, дастрўмолига, енгларига ярим шишача атир қўйди.

— Танца қиласанми?— деб сўради мендан.

— Билмайман.

— Княжна блан мазурка бошламасам деб қўрқаман— деярлик бирорта фигурани ҳам билмайман...

— Сен уни мазуркага таклиф этдингми?

— Ҳали таклиф этганим йўқ...

— Эҳтиёт бўл, бошқа одам сендан олдин таклиф, этиб қўймасин.

— Ростми?— деди у, пешонасига бир уриб.— Яхши қол... Бориб уни эшик олдида кутиб тураман.— У фуражкасини олди-да, югуриб чиқиб кетди.

Ярим соатдан кейин мен ҳам жўнадим. Кўча қоронғи ва кимсасиз эди; клуб дейсизми, қовоқхона дейсизми, барибир, ишқилиб, бино олдида одам тирбанд; деразалардан ёруғ тушиб турипти; оқшом шамоли қулогимга полк оркестрининг овозини учириб келтирарди. Мен секин-секин борардим; та'бим хира эди... Наҳотки менинг бу дунёдаги бирданбир вазифам— ўзгаларни умиддан маҳрум қилиш бўлса?— деб ўйлардим. Дунёга келганимдан бери тақдир мени ўзгалар-

нинг савдосини ҳал қилишга чорлайди, гўё ҳечким менсиз ўлолмайдиган, менсиз умидсизланаолмайдигандай! Мен бешинчи пардада иштирок этучи сиймо бўлиб қолдим; мен ихтиёрсиз равишда жаллод ёки хоин ролини ўйнаб келаман. Тақдирнинг мақсади нима?.. Тақдир мени мешчанлар учун трагедия ёки оилавий романлар ёзишга, ё бўлмаса қиссалар босиб чиқаручи, масалан, «Ўқиш китоблар кутубхонаси» учун қиссалар бериб туручи ходим қилишни мўлжаллаб қўйганми-кан?.. Ким билади?.. Ўз ҳаётлари бошида Буюк Александр⁶² ёки лорд Байрон⁶³ бўлиб ўлишни орзу қилган, аммо умр бўйи титуляр советник⁶⁴ бўлиб ўлиб кетган одамлар камми?

Залга киргач, эркаклар тўпи орасига беркиниб, атрофни кузата бошладим. Грушницкий княжнанинг ёнида туриб, зўр ҳаяжон билан унга алланималар дер эди; княжна унинг гапини паришонхотирлик билан тинглар, елпуғичини лабига қўйиб, нуқул атрофга қарарди; чеҳрасида тоқатсизлик аломати акс этарди, кўзлари бировни изларди; уларнинг гапини эшитай деб, секин орқаларига бориб турдим.

— Мени жуда қийнаяпсиз, княжна!— дерди Грушницкий:— сизни кўрмаганимдан бери жуда ўзгариб кетибсиз...

— Сиз ҳам ўзгариб кетибсиз,— деб жавоб берди княжна, унга ялт этиб қараб; Грушницкий унинг бу боқишида яширин истеҳзо борлигини сезмади.

— Мен-а? Мен ўзгарибманми?.. О, ҳечбир-да! Бундай бўлиши мумкин эмаслигини ўзингиз яхши биласиз! Сизни бир марта кўрган одам гўзал жамолигингни ўла-ўлгунича унутмайди...

— Қўйсангизчи...

— Яқиндагина тез-тез эшитиб турган гапларни нега энди эшитгингиз келмайди?..

— Чунки бир нарсани қайта-қайта эшитишни ёмон кўраман,— деди княжна кулиб...

— О, мен аччиқ хато қилган эканман!.. Мен телба, жуда бўлмаса мана бу эполетларим умид боғлаш ҳуқуқини берар деб ўйлаб юрган эканман... Йўға, ўша ла'нати солдатча шинелимда абадий қолсам бўлмас

эканми... сизнинг менга мунчалик илтифот қилишингизнинг сабабчиси ўша шинель эди-ку...

— Рост, шинель сизга кўпроқ ярашади...

Шу пайт мен улар олдига келдим-да, княжнага таъзим қилдим; княжна бироз қизарди ва шошиб деди:

— Рост-а, мсье Печорин, мсье Грушницкийга кулранг шинель кўпроқ ярашади?..

— Фикрингизга қўшилолмайман,— деб жавоб бердим мен:— мундирда бу янада ёшроқ кўринади.

Бу зарбага Грушницкий бардош беролмади: ҳамма ёш болалар каби у ҳам ўзини катта қилиб кўрсатишни яхши кўрарди; у юзидаги чуқур эҳтирос излари ёшлик аломатини билдиради деб юрарди. Менга ўқрайиб қаради-да, ер тепишиб, ёнимдан кетди.

— Ростингизни айтинг,— дедим мен, княжнага қараб,— гарчи Грушницкий ҳаминша кулгили одам бўлса ҳам, яқиндагина кулранг шинель кийиб юрганида... сизга анча жозибадор бўлиб кўринарди, а?..

Княжна ерга боқиб индамади.

Бутун кеча Грушницкий княжнанинг кетидан эргашиб юрди, у блан ўйинга тушарди, ё бўлмаса *vis-à-vis*⁶⁵ танца қилганда кўзлари блан еб қўйгундай бўларди, оҳ тортарди, ниҳоят, ўзининг оҳ-фигонлари блан княжнани безорижон қилди. Учинчи кадрийдан кейин княжна ундаш нафратлана бошлади.

— Сендан буни кутмаган эдим,— деди Грушницкий, ёшимга келиб, кўлимдан ушлаб.

— Нимани?

— У блан мазуркага тушармишсан-а?— деб сўради, тантанали бир оҳангда.— Менга ўзи айтди...

— Нима қилибди, айтса?.. Буни биров сир деганмиди?

— Албатта-ку-я... Қиз боладан... бу нозли қиздан шуни кутишим керак эди... Бир ўчимни оламанку!

— Ўзингнинг шинелингдан ё эпoletларингдан ўпкала, нега айбни унга тўнкайсан?..

— Бўлмаса, нега умидвор қилади?

— Нега ўзинг умидвор бўлдинг? Бироя нарсани орзу қилиш ва унга эришиш бошқа гапу, умидворлик деган нарса бутунлай бошқа нарса.

— Гаровда сен ютинг, аммо бутунлай эмас,— деди у, заҳарханда блан.

Мазурка бошланди. Грушницкий фақат княжнани танлади, бошқа кавалерлар эса княжнани дам ўтмай танлаб турар эдилар: бунинг менга қарши тузилган бир қасд эканлиги равшан эди; бу қайганга яхши: княжна мен блан суҳбатлашиш орзусида, аммо унга ҳалал беришмоқда, натижада унинг орзуси янада кучаяди.

Бир-икки марта қўлини секин қисиб қўйдим; иккинчи марта қисганимда қўлини тортиб олдию, аммо индамади.

— Бу кеча яхши ухлолмай чиқаман,— деди княжна, мазурка тугагандан кейин.

— Бунга Грушницкий айбдор.

— Ҳечбир-да!— Унинг юзи шуқадар ғамгин, шуқадар ҳаёлчанг бир тус олдики, «шу кеча қўлидан албатта ўпаман», деб онт ичиб қўйдим.

Меҳмонлар тарқалишабошлади. Княжнани каретага ўтказатуриб, тезгина позик қўлчасини лабимга босдим. Қоронғи эди, ҳечким кўрмади.

Ўзимдан мамнун бўлиб залга қайтдим.

Катта стол теvaraгида ёшлар кечки овқат қилиб ўтиришарди, улар ичида Грушницкий ҳам бор эди. Мен киришим блан ҳаммалари жим бўлиб қолишди: гап менинг устимда кетаётган бўлса керак. Ўтган сафарги балдан кейин кўплар, айниқса драгун капитани мендан хафа эди, эндиликда Грушницкий бошчилигида менга қарши шайка тузилаётганлиги аниқ кўринарди. Унинг вaжoҳaти зўр, гердайган кўринад...

Жуда соз; христианчасига бўлмаса ҳам, ҳарҳолда ўз душманларимни яхши кўраман. Улар менга эрмак бўладилар, қонимни қайнатадилар. Ҳамиша кўз-қулоқ бўлиб туриш, ҳар қараш, ҳар сўзнинг маъзини чақиш, душман ниятларини билиб олиш, фитналарини пучга чиқариш, ўзингни алданганликка солиб, ҳархил ҳийланайранглар ва орзу-ниятлардан қурилган улкан бинони бирдан қулатиб юбориш — ҳаётнинг завқи деб мен мана шуни атайман.

Ужин тамом бўлгунча Грушницкий драгун капитани блан шивирлашиб, кўз қисишиб ўтирди.

6-нчи июнь

Бугун эрталаб Вера эри блан Кисловодскка жўнаб кетди. Княгиня Лиговскаяникига боратуриб, уларнинг карегаларини кўриб қолдим. Вера менга бошини силкитиб қўйди: кўзларида ўпкаланиш акс этарди.

Айб кимда? Нега ўзи мен блан танҳо учрашишни истамайди? Севги ҳам бамисоли ўт, қалаб турилмаса ўчиб қолади. Балки менинг ялиниб-ялворишларим бажаролмаган ишни энди рашк бажарар.

Княгиняникида бир соатча ўтирдим. Мери чиқмади—бетоб эмиш. Кечқурун бульварга ҳам чиқмади. Лорнет тутган янги шайка ҳақиқатан ҳам даҳшатли қиёфага кирди.—Княжнанинг бетоблигидан хурсандман: бетоб бўлмаганда, унга бирор беодоблик қилган бўлардилар. Грушницкийнинг сочлари пахмайган, жуда хит кўринади; чинакам хафа бўлганга ўхшайди, айниқса иззати нафси таҳқир этилган кўринади; аммо шундай одамлар ҳам бўладики, улар ҳатто жиғи-бийронлари чиқиб турганида ҳам кулгили кўринадилар!..

Уйга қайтгач, худди бир нарсам камдай туюлди.

Мен уни кўрмадим! У касал! Ростдан ҳам уни яхши кўриб қолдиммикин? Бўлмаган гап!

7-нчи июнь

Эрталаб соат ўнбирда,—княгиня Лиговскаянинг одатда Ермолов ваннасида терлаб ётадиган вақтида,—уларнинг уйлари ёнидан ўтдим. Княжна дераза олдида хаёл суриб ўтирганди; мени кўриб ўрнидан ирғиб турди.

Даҳлизга кирдим; хизматкорлар ҳечбири йўқ экан, бу ердаги расм-одатларнинг эркинлигидан фойдаланиб, хабар қилмасданоқ тўғри меҳмонхонага кириб бордим.

Княжнанинг ёқимли чеҳраси рангсиз ва сўлғин эди. У фортепьяно олдида бир қўли блан креслонинг суяничига суяниб турарди: суянган қўли титрарди; мен унинг олдида секин бордим-да:

— Мендан хафамисиз?—дедим.

Княжна чуқур ва ҳорғин кўзлари блан менга тикилди-да, бош чайқади; лаблари бир нарсa демоқчи эдию, аммо айтмади; кўзлари ёшга тўлди; креслога ўтирди-да, қўллари блан юзини яширди.

— Нима бўлди сизга?— дедим, қўлидан ушлаб.

— Сиз мени ҳурмат қилмайсиз!.. О, қўйинг мени!..

Мен бирнеча қадам юрдим. У ўтирган ерида қаддини ростлади, кўзлари чақнаб кетди.

Мен эшик қабзасини ушлаб тўхтадим-да:

— Кечиринг мени, княжна!— дедим.— Мен телбалардай иш қилдим... Бу ортиқ тақрорланмайди; бундай қилмаслик чорасини кўраман... Шу маҳалгача менинг қалбимда нималар бўлганини библиб нима қиласиз? Бунн сиз ҳечвақт билолмайсиз, билмаганингиз тагин яхши. Хайр энди.

Чиқиб кетатуриб, унинг йиғисини эшитгандай бўлдим.

Кечгача Машуқ атрофида пиёда айланиб юрдим, ўлгудай чарчадим, уйга қайтдим-да, ўзимни ўринга таппа ташладим.

Вернер келди.

— Княжна Лиговскаяга уйлaнармишсиз, ростми?— деб сўради мендан.

— Нима қилди?

— Бутун шаҳарда дув-дув гап, мен даволаётган ҳамма касаллар ҳам шу янги гап блан машғул, бу касаллардан ҳеч гап қочиб қутулмайди!

«Бу — Грушницкийнинг найранги!» деб ўйладим.

— Доктор, бу овозаларнинг ёлғонлигини исбот этиш учун, қулогингизга секин айтиб қўйай: эртага Кисловодска жўнаб кетаман...

Княжна ҳамми?..

— Йўқ; княжна яна бир ҳафта шуерда қолади..

— Демак, уйланмаслигингиз рост?..

— Доктор, доктор! Менга бир қаранг: мен сра уйланадиган одамга ўхшайманми?

— Мен ўхшайсиз деяётганим йўқ... Аммо, ўзингиз биласиз, шундай ҳоллар бўладики...— деб илова қилди доктор мугомбирона кулиб,— шундай ҳоллар бўладики, олижаноб одам албатта уйланиши керак бўлиб

қолади; ундан кейин, бундай ҳолларнинг жўрттага олдини олмайдиган оналар ҳам бўлади... Хуллас, дўстингиз сифатида, эҳтиёт бўлиб юришни тавсия этмоқчиман. Бу ернинг ҳавоси жуда хавфли: ўзи бахтиёр бўлишга лойиқ-ку, аммо бу ердан уйланиб кетган қанча-қанча ёшларни кўрганман... Ишонасизми, ҳатто мени ҳам уйлантирмоқчи бўлишган! Айниқса, қайси бир уездли она ранги чиқмай юрган қизини менга бермоқчи бўлиб жуда қистади. Бахтсизликни қарангки, мен унга қизингизнинг ранги эрга теккандан кейин очилиб кетади деб қўйибман-да! Айтдим, балога қолдим: йиғлай-йиғлай миннатдорчилик билдириб, қизини ва бутун мол-мулкини менга ин'ом қилиб ўтирипти,— мулкида элликтача одам бўлса керак. Аммо мен, бу иш қўлимдан келмайди деб, зўрга қутулдим...

Вернер, мени бир балодан қутқардим деб ишонгани ҳолда чиқиб кетди.

Унинг гапидан мен, ўзим ва княжна ҳақида шаҳарда ҳархил бемаза гаплар тарқалганини англадим: бу Грушницкийга арзонга тушмайди!

10-нчи июнь

Қисловодска келганимга уч кун бўлди. Верани ҳар куни қудуқ бошида ё сайргоҳда кўраман. Эрталаб тураман-да, дераза олдига ўтириб, лорнет билан унинг балконига қарайман; у аллақачон кийиниб, менинг ишорамни кутиб турган бўлади; Сиз, уйларимиздан бошланиб, то қудуққача чўзилиб кетган боғда тўсатдан кўришиб қолгандай учрашамиз. Ҳаётбахш тоғ ҳавоси унга яна куч бағишлаб, ранг-рўйини қайтарди. Нарзани баҳодир булоқ деб аташлари ҳам бежиз эмас. Шу ернинг кишилари Қисловодск ҳавоси ишқ-муҳаббатга чорлайди, Машуқ этагида бошланган ҳамма романлар шу ерга келиб анжомига етади, дейишади. Дарҳақиқат, бу ерда танҳо юришга қулай жойлар жуда кўп эди, бу ернинг ҳамма нарсаси,— аргувон хиббонларнинг тангадай офтоб тушмайдиган соялари ҳам, уларнинг тагидан тошдан тошга сакраб шариллаб оқучи ва ямяшил тоғлар орасидан ўзига йўл солиб кетучи сой ҳам, жимжит ва қопқоронғи даралар ҳам, уларнинг ҳар

томонга тизилиб кетган тармоқлари ҳам, баланд-баланд жануб кўкатлари ва оқ акацияларнинг ҳиди блан тўлган хушбўй шабадалар ҳам, водининг охирига етиб олдинма-кетин чопиб боручи ва Подкумокка қуюлучи муздек сойларнинг ҳамиша лаззатли аллалаб туриши ҳам,— бари одамга аллақандай сирли туюлади. Бу томонга келиб дара анча кенгайди ва ямяшил жарга айланади; жарлик тагидан қинғир-қийшиқ чангли йўл ўтади. Ҳар сафар бу йўлга қараганимда, назаримда, карета келаётгандай ва карета деразасидан қизил гулдай чехра қараб тургандай туюлади. Бу ердан кўп кареталар ўтдию, броқ ундан ҳамон дарак йўқ эди. Қал'а ортидаги слободка ижарачилар блан лиқ тўлди, менинг квартирамдан сал наридаги тепаликка қурилган ресторациянинг чироқлари кечалари икки қатор тераклар орасидан милтиллаб туради. У ердан ярим кечага-ча одамларнинг говур-ғувури, стаканларнинг жаранглаши эшитилиб туради.

Кахетин виноси блан минерал сув ҳечқасерда бунчалик кўп ичилмаса керак.

Бу икки касбни қўшишга кўпдир талабгор,
Мен-чи, улар жумласидан эмасман зинҳор*.

Грушницкий ҳар куни ўз шайкаси блан бирга қовоқхонадан чиқмайди, мен блан деярлик саломлашмайди ҳам.

Бу ерга кечагина келган бўлса ҳам, ҳалитдан учта кекса одам блан уришипти: улар ваннага ундан илгари тушмоқчи бўлишган экан; афтидан, бошига тушган фалокат унинг жасоратини ошириб юборганга ўхшайди.

11-нчи июнь

Ниҳоят, улар келишди. Мен дераза олдида ўтирган эдим, бирдан кареталарнинг дукири эшитилди: юрагим гупиллаб урабошлади... Бу қандай бўлди? Наҳотки ошиқ бўлиб қолган бўлсам?.. Мен шундай тентак одамманки, шундай бўлиши ҳам ажаб эмас.

* А. С. Грибоедовнинг «Ақл балоси» комедиясидан. (Ред.)

Обедни уларникида қилдим. Княгиня менга жуда меҳрибонлик блан қарайди, қизининг ёнидан асло нари силжимаиди... иш чатоқ! Бунинг устига, Вера княжнадан рашк қилади: орттирган ҳаловатим шу бўлди. Хотин киши ўз рақибасини хафа қиламан деса, қўлидан ҳар нарса келади! Эсимда бор, бир хотин мени бошқа бир хотинни яхши кўрганим учун севарди. Хотинлар ақлидан кўра ғалатироқ нарса бўлмаса керак: уларни бирон нарсага сра ишонтириб бўлмайди, уларни шундай қилиш керакки, ўзлари ўзларини ишонтирсин: ўзларининг илгариги фикрларини рад қилиш учун ишлатадиган исбот ва далиллари ниҳоятда қизиқ бўлади; уларнинг диалектикасини⁶⁶ ўрганиб олиш учун, мактабда ўтилган ҳамма логика⁶⁷ қондаларини миядан чиқариб ташлаш керак. Масалан, энг оддий усул:

Бу одам мени севади; аммо менинг эрим бор: бинобарин, мен уни севмаслигим керак.

Хотинлар қондаси:

Мен уни севмаслигим керак, чунки менинг эрим бор; аммо у мени яхши кўради, бинобарин...

Бунинг кетдан бирнеча қатор нуқта келади, чунки буёғи ақлдан чиқмайди, буёғини тил, кўз ва, улардан кейин, агар бўлса, қалб гапиради.

Бир кун эмас, бир кун шу хотираларим хотинларнинг қўлига тушиб қолса, нима бўлади? Улар нафрат блан:— тўхмат бу!— деб қичқиришади.

Шоирлар дунёга келиб ше'р ёзабошлаган ва бу ше'рларни хотинлар ўқийбошлагандан бери (бунинг учун уларга минг раҳмат), шоирлар уларни минг-минг марта фаришта деб аташадики, улар соддадил бўлганликлари учун бу хушомадга ишонадилар, аммо шу блан бирга, ўша шоирларнинг пул учун Неронни ярим худо даражасига кўтарганликларини унутадилар...

Менга, дунёда улардан бошқа ҳечбир нарсани севмаган, ўзининг ҳузур-ҳаловати, иззати-нафси, ҳаётини уларга фидо қилишга тайёр бўлган мендай одамга, улар ҳақида бунчалик аччиқ гапириш ярамаса керак... Аммо мен уларнинг юзидан, фақат ўрганган кўзгина кўраоладиган сирли пардани олиб ташларканман, буни мен алам қилгандан ё бўлмаса иззати-нафсим

тахқирлангани учун қилаётганим йўқ. Улар ҳақида ҳамма гапларим:

Ақлнинг совуқ кузатишлари
Ва дилда қайғунинг излари*

оқибати, холос.

Хотинлар шунга эришмоқлари керакки, ҳамма эркаклар ҳам уларни менчалик яхши кўрадиган бўлсин, чунки улардан қўрқмайдиган бўлганим, уларнинг ҳамма заиф томонларини билиб олганимдан кейин, уларни минг марта ортиқроқ севадиган бўлдим.

Дарвоқи': яқинда Вернер, хотинларни Тасснинг⁶⁸ «Озод этилган Қуддус» деган китобида тасвир этилган тилсимли ўрмонга ўхшатди. «Ўрмонга оёқ қўйдингми, бас,— деган эди у,— ҳар томонингдан бурч, кибр, одоб, умум фикри, масхаралаш, нафрат сингари қўрқинчли нарсалар бостириб келаверади... Фақат, уларга қарамасдан, тўғрига қараб кетавериш керак: шундай қилсанг даҳшатли нарсалар аста-секин ўзидан ўзи йўқолиб кетади-да, қаршингда жим-жит ва ёрқин бир майдон очилади. Майдоннинг ўртасида ҳамиша ямғирич ўсадиган мирт дарахти гуллаб турган бўлади. Аммо биринчи қадам босишнингдаёқ юрагинг бардош беролмай, орқангга қайрилиб қарадингми,— тамом бўласан!»

12-нчи июнь

Бугун оқшомда жуда кўп воқиалар бўлиб ўтди. Қисловодскдан уч чақиримча нарида, Подкумок оқиб ўтадиган дара ичида *Халқа* деган бир қоя бор; бу қоя — табиат томонидан барпо этилган бир дарвоза; дарвоза жуда баландга кўтарилади, ботиб боручи қуёш шу тешикқоя орасидан оламга ўзининг энг сўнгги ва оташин назарини ташлаб ўтади. Бирталай отлиқлар блан бирга тош ром орқали офтоб ботишини тамоша қилгани жўнадик. Ростини айтганда, ҳечким офтобни тамоша қилишни ўйламасди. Мен княжнанинг ёнида борардим, уйга қайтишда Подкумок дар'ёсини кечиб ўтишга тўғри келди. Тоғдан оқиб тушучи кичик-кичик

* А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин»идан.

саёз сойлар шунинг учун хавфли бўладики, тўлқинларнинг таъсири остида уларнинг таги ҳар доим ўзгариб туради: кеча тош ётган жойда бугун бирдан чуқур пайдо бўлиб қолади. Мен княжна отининг жиловидан ушладим-да, сувга етаклаб тушдим, сув отнинг тиззасидан келарди; биз сув оқимиغا қарши секин-секин қиялаб ўтабошладик. Маълумки, тез оқар сойлардан ўтганда сра сувга қарамаслик керак, чунки, қарасанг дарров бошинг айланиб кетади. Бу ҳақда княжна Мерини огоҳлантириб қўйишни унутган эканман.

Сойнинг ўртасига, энг тез оқадиган ерига етганимизда княжна бирдан эгарда тандираклаб кетди. «Мазам қочди!» деди, ожиз бир товуш блан... Мен дарров энгашдим-да, унинг хипча белидан қучоқлаб олдим.

— Юқорига қаранг!— деб шивирладим қулоғига:— ҳеч нима қилмайди, қўрқманг; ёнингизда мен борман.

Анча ўзига келди; қучоғимдан чиқмоқчи бўлган эди, броқ мен унинг юмшоқ ва нозик белидан янада маҳкамроқ сиқиб олдим; юзим унинг юзига деярлик тегиб турарди; юзи ловуллаб ёнарди.

— Бу нима қилганингиз?.. Ё раббий!..

Мен унинг титрашига, уялишига қарамай, лабимни латиф юзига босдим; у бир сесканиб тушдию, броқ индамади; биз ҳаммадан орқада борардик: ҳечким кўрмади. Қирғоққа чиққач, ҳамма отларини чоптириб кетди. Княжна отини секин юргизди, мен ҳам унинг ёнида қолдим; менинг индамай боришим уни хавотирга солиб қўйганлиги равшан эди, аммо мен нима бўларкан деб жўрттага сукут қилишга қарор бердим. Унинг бу мушкул аҳволдан қандай чиқишини кўрмоқчи эдим.

— Сиз мендан ё ҳазар қиласиз, ёки жуда ҳам севасиз,— деди, ниҳоят княжна, йиғламсираб,— балки, мени мазах қилиб, юрагимни ҳаяжонга солиб, кейин ташлаб кетиш ниятидадирсиз... Бундай қилиш шундай пасткашлик, шундай қабиҳлик бўлардики, бу тўғрида ўйлашнинг ўзи... О, йўқ! Ростини айтинг,— деб илова қилди у, нозик ишонч блан,— ростини айтинг, менга ҳурмат назари блан қарашингизга халал беручи бирон

нарсам, йўға, ростми? Сизнинг бояги одобсиз қилигингизни... кечиршим керак, чунки унга ўзим йўл қўйдим... Жавоб беринг, гапиринг, овозингизни эшитай...— Унинг сўнгги сўзларида аёлларга хос бўлган шундай бетоқатлик сезилардики, ҳатто бенихтиёр кулиб қўйдим; бахтимга, анча қоронғи тушиб қолган эди... Мен индамадим.

— Индамайсиз — деб сўзида давом этди у.— Балки олдин менинг муҳаббат изҳор этишимни истарсиз?

Мен индамай кетавердим...

— Шуни хоҳлайсизми?— деб давом этди у, менинг юзимга ялт этиб қараб... унинг қат'ий қарашида ва қат'ий овозида қандайдир даҳшат сезиларди...

— Нима учун?— дедим мен, кифт қоқиб.

Княжна отига қамчи берди-да, торгина ва хатарли йўлдан чоптириб кетди; бу ҳодиса шу қадар тез юз бердики, мен зўрға кетидан етиб олдим, шунда ҳам, бошқаларга қўшилгандан кейин; у уйга боргунча тинмай гапириб ва кулиб борди. Унинг ҳаракатларида қандайдир асабийлик сезиларди. менга бир марта ҳам қайрилиб қарамади. Бу ғайритабиий кайфичоғлиқни ҳамма сизди. Княгиня ҳам қизига қараб, ичидан севинарди; қизининг эса асаблари қўзғаб кетган эди: кечаси блан ухламай йиғлаб чиқишни аниқ. Шуни ўйларканман, бениҳоя севиnamан; ба'зан шундай дамлар бўладики, Вампирга⁶⁹ қўшиламан.... Яна мен, меҳрибон йигит деган ном чиқаришни, шу номга эришишни истайман!

Отдан тушгач, хонимлар княгинянинг уйига киришди; бутун вужудимни ҳаяжон босганди, миямни қамраб ётган фикр-хаёлларни тарқатиб келай деб отимни тоққа қараб чоптириб кетдим. Шабнамли кеча, ниҳоятда киши наш'асини очучи шабада блан нафас оларди. Қопқорайиб турган тоғ чўққилари ортидан ой кўтарилиб келмоқда эди. Тақаланмаган отимнинг ҳар қадами жим-жит даралар сукунатида бўғиқ эшитиларди; шалола ёнида отимни суғордим, жануб тунининг шабадали ҳавосидан бир-икки марта тўйиб-тўйиб ютдим-да орқамга қайтдим. Қайтишда слободкадан ўтиб келдим. Деразалардан кўриниб турган чироқлар бирин-

кетин сўнабошлаган эди; тупроқ қўрғондаги часовойлар ва атроф-теварақда соқчиликда турган казаклар овозларини чўзиб-чўзиб бир-бирларига товуш берардилар...

Слободканинг жар ёқасига қурилган уйларида бирининг деразалари жуда равшан эди; ҳар замон-ҳар замонда у ердан пойма-пой гаплар ва ҳарбийлар қурган базмдан дарак беручи қийқириқлар эшитиларди. Отдан тушдим-да, секин дераза тагига бориб турдим: зичлаб ёпилмаган дарча тирқиши базм қурганларни кўришга ва уларнинг гапларини эшитишга имкон берарди. Гап менинг устимда борар эди.

Винодан қизишиб кетган драгун капитани мушти блан столни бир урди-да, ҳамманинг жим бўлишини талаб қилди.

— Жаноблар!— деди у,— бунга ортиқ чидаб бўлмайди. Печориннинг бир адабини бериб қўйиш керак! Бу Петербургдан келган учирма қушлар то тумшуғига бир туширмагунча, керилишини ташламайди! Ҳамиша озсда қўлқоп, тозаланган этик кийдим, шунинг учун олий жамиятни мендан бошқа одам кўргани йўқ деб ўйласа керак!

— Унинг такаббур кулишларини айтмайсизми! Шундай бўлса ҳам, унинг қўрқоқлигига аминман,— у қўрқоқ!

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман,— деди Грушницкий. — Нуқул ҳазил блан қутулиб кетмоқчи бўлади. Бир марта унга шунақанги гапларни айтдимки, унинг ўрнида бошқа одам бўлганда, ўша ернинг ўзида мени чавақлаб ташларди. Печорин бўлса ҳамма гапни ҳазилга буриб юборди. Албатта, мен уни дуэльга чақириб ўтирмадим, чунки бу унинг иши эди; иннайкейин, ўзим ҳам қўлимни булғашни истамадим...

— Печорин княжнани ўзига оғдириб олгани учун Грушницкий унга қарши кек сақлаб, юрипти,— деди аллаким.

— Бўлмаган гап! Тўғри, княжнанинг кетидан бироз судралиб юрдим, аммо дарҳол бас қилдим, чунки менда уйланиш нияти йўқ эди, қизнинг номини булғаш — менинг одатим эмас.

— Ишонтириб айтаманки, у ўтакетган қўрқоқ, я'ни Грушницкий — эмас, Печорин,— Грушницкий азамат йигит, бунинг устига, менинг энг қадрдон дўстим ҳам!— деди драгун капитани, яна гапга аралашиб.— Жаноблар! Орамизда уни ҳимоя қилучилар борми? Бўлмаса яна яхши! Унинг ботирлигини синаб кўришни истайсизларми? Бу сизларга роса эрмак бўларди-да...

— Истаймиз; аммо, қандай қилиб?

— Қулоқ солинглар: ҳаммадан кўра Грушницкий ундан хафа, биринчи роль шуники: Грушницкий бирон арзимаган нарсани баҳона қилиб, Печоринни дуэльга чақиради... Шошмай туринглар; бутун гап мана шунда... Хўш, дуэльга чақиради. Бутун бу ишлар дуэльга чақириш ҳам, унга ҳозирлик кўриш ҳам, дуэль шартлари ҳам, ҳаммаси мумкин қадар тантанали ва даҳшатли бўлиши керак,— бунинг мен ўз зиммамга оламан; мен ўзим сенинг секундантинг бўламан, бечора дўстим! Яхши! Аммо бунинг найрангги шундаки, тўппончага ўқ солмаймиз. Аминманки, Печорин қўрқади,—ахир, мен олти қадам масофага турғазиб қўяман-да! Хўпми, жаноблар?

— Жуда саз! Бўпти! Нега бўлмас экан! — деган садолар эшитилди теварак-атрофдан.

— Сенчи, Грушницкий?

Мен Грушницкийнинг жавобини ҳаяжон билан кутардим; агар бунинг тасодифан билиб қолмаганимда, бу аҳмоқларга тоза майна бўларканман деган фикрдан ғазабим қайнаб кетди. Агар Грушницкий розилик билдирмаганда, ўзимни дарҳол унинг қучоғига ташлардим. Аммо у бироз индамай ўтиргач, ўрнидан турди-да, капитанга қўлини узатиб, ғоят кеккайиб туриб: «Бўпти, мен розиман» деди.

Улфатларнинг нақадар шод-хуррам бўлиб кетганликларини тасвирлашга ожизлик қиламан.

Вужудим икки хил ҳислар билан тўлиб-тошган ҳолда уйимга қайтдим. Биринчи ҳиссиёт — қайғу ҳисси эди. Нима учун улар мени бунча ёмон кўришади? деб ўйлардим. Нима учун? Ё биронтасини хафа қилдимми? Йўқ. Наҳотки мен, афти-башараларининг ўзиёқ совуқлик туғдирадиган одамлар қаторига кирсам? Бутун

вужудимни аламли газаб ўти қамраб бораётганини пайқадим. Эҳтиёт бўлинг, жаноби Грушницкий, дердим мен, уй ичини кезиб: мен блан бунақа ҳазиллаша кўрманг. Тентак ўртоқларингизнинг маслаҳати сизга қимматга тушиши мумкин. Мен сизга ўйинчоқ эмасман!

Шу кеча мижжа қоқмай чиқдим. Эрталаб юзим зафарондай сарғайиб кетган эди.

Эрталаб қудуқ бошида княжнани учратдим.

— Тобингиз йўқми?— деб сўради, менга тикилиб.

— Кечаси ухламай чиқдим.

— Мен ҳам... Сизни айбладим... балки янглишгандирман? Гапиринг, балки ҳамма қилмишингизни кечирарман...

— Ҳаммасини кечириб бўлармикин?..

— Ҳаммасини... зинҳор, ростини айтинг... фақат тезроқ бўлинг... бўлинг... сизнинг қалиғингизни тушунай, кечирай деб кўп ўйладим; балки, ота-онамнинг тўсқинлик қилишидан қўрқарсиз... қўрқманг... улар билгандан кейин... (княжнанинг овози титраб кетди), уларни мен ўзим рози қиламан. Ё сизнинг вазиятингиз... аммо, шуни билингки, мен севган одамим учун ҳамма нарсадан ҳам кечишга тайёрман... О, тезроқ жавоб беринг, раҳм қилинг... Сиз мендан ҳазар қилмайсиз-а, тўғрими?

Княжна қўлимдан ушлаб олди.

Княгиня Веранинг эри блан бирга бизнинг олдимизда борар эди, шунинг учун улар ҳечнарсани кўрмасди; аммо атрофда сайр қилиб юручи касаллар кўриб қолиши мумкин эди,— гийбатчиларнинг гийбатчиси ўшалар бўлади,— шунинг учун мен княжнанинг қаттиқ ҳаяжон ичида сиқиб турган қўлидан қўлимни тортиб олдим.

— Мен сизга бор ҳақиқатни айтиб бераман,— деб жавоб бердим княжнага:— мен ўзимни оқлаб ҳам ўтирмайман, қилмишларимнинг сабабини ҳам айтиб ўтирмайман: мен сизни севмайман.

Унинг лаблари билинар-билинемас оқариб кетди...

— Боринг,— деди, эшитилар-эшитилмас.

Мен кифтимни қисдим-да, қайрилиб кетдим.

Мен ба'зан ўзимдан нафратланаман... бошқалардан ҳам нафратланишимнинг сабаби шу эмасмикин?.. Олий-жаноб ва юксак ҳисларга лаёқатим қолмади; ўзимга-ўзим кулги бўлишдан қўрқаман. Менинг ўрнимда бошқа одам бўлганда, княжнага son coeur et sa fortune⁷⁰ таклиф қилган бўларди, аммо *уйланиш* деган сўз мени қандайдир сиҳрли куч блан қаттиқ ушлаб туради: хотин кишини қанчалик зўр эҳтирос блан севмайин, аммо у уйланишим кераклигига шама қилдими, тамом, ишқи-муҳаббатимдан номи-нишон ҳам қолмайди! Юрагим тошга айланиб кетади ва уни ҳечбир нарса юмшатаолмайди. Мен ҳар қанақа фидокорликка тайёрман, аммо уйланишдан худо сақласин; ҳаётимни, ҳатто номусимни йигирма марта деса ҳам гаровга қўйишим мумкин... аммо эркимни сотмайман. Нима учун мен ўз эркимни шунча азиз тутаман? Менга ундан нима фойда бор?.. Истиқболим надир?.. Келажакдан нималарни кутаман?.. Рост, ҳечнарсa кутмайман. Бу ҳеч тушуниб бўлмайдиган бир ҳис туғилганимдан бери юрагимга тушиб қолган қўрқув ҳисси бўлса керак... Ҳечбир сабабсиз ўргумчаклардан, сувараклардан, сичқонлардан қўрқадиган одамлар ҳам бор-ку, ахир... Ростини айтайми?.. Болалигимда онам бир кампирга мени фол очирган экан: у кампир мени *ёмон хотин қўлида ўлади* деган экан; ўша вақтда бу гап менга ниҳоятда чуқур та'сир этган эди: ўша вақтдаёқ дилимда уйланиш деган нарсага қарши аллақандай нафрат пайдо бўлганди... Аммо шу блан бирга нимадир кампирнинг гани бир кунмас-бир кун тўғри чиқажагини айтиб туради; ҳарҳолда, бунинг мумкин қадар кейинроқ юз бериши учун тиришаман.

Кеча бу ерга *Апфельбаум* деган фокусчи келди. Ресторация эшигида узун афиша пайдо бўлди, унда мазкур ажойиб фокусчи, акробат, химик ва оптикнинг бугун кечқурун соат саккизда, олий насаблар клубида (бошқача қилиб айтганда, ресторацияда) ажойиб

тамоша кўрсатажаги ҳақида муҳтарам тамошабинларга хабар қилинарди; билет баҳоси икки ярим сўмдан.

Ажойиб фокусчининг тамошасига ҳамма бормоқчи; ҳатто княгиня Лиговская ҳам қизининг бетоблигига қарамасдан, ўзига билет олдирибди.

Бугун обеддан кейин Веранинг деразалари ёнидан ўтиб қолдим; балконда ёлғиз ўзи ўтирган экан; оёғим тагига кичкина хат тушди:

«Бугун кечқурун соат тўққиздан кейин катта зинадан чиқ; эрим Пятигорскка кетди, эртага эрта блан қайтади. Хизматкор ва ходимларим уйда бўлмайди: уларга ва княгинянинг одамларига билет улашдим. Сени кутаман, албатта кел».

«Айтмадимми!— деб ўйладим мен:— ахир, менинг айтганим бўлди».

Соат саккизда фокусчининг ўйинини кўргани бордим. Соат тўққизда одамлар тўпланиб бўлди. Тамоша бошланди. Вера блан княгинянинг малай ва оқсочларини кўрдим, улар энг орқа қатордаги стулларда ўтиришган экан. Танишларимнинг бари шу ерда эди. Грушницкий биринчи қаторда қўлида лорнет тутиб ўтирарди. Фокусчига дастрўмол, соат, узук ва шу каби нарсалар керак бўлганда, ҳар сафар унга мурожаат қиларди.

Анчадан бери Грушницкий мен блан саломлашмайди, бугун бўлса бир-икки марта менга ўқрайиб ҳам қўйди. Ҳисоб-китоб қилиш вақти келганда буларнинг ҳаммасини эсига соламан.

Соат ўнларда ўрнимдан туриб, чиқиб кетдим.

Ташқари қопқоронғи, кўз олдиндаги нарсани кўриб бўлмасди. Атрофдаги тоғ чўққиларида қуюқ ва совуқ булутлар ётарди; тиниб боручи шамол ресторация теварагидаги тераклар учини аҳ'ён-аҳ'ёнда шитирлатиб кетарди: ресторация деразалари олдида одам тирбанд. Тоғдан пастга тушдим-да, дарвоза томонга бурилиб, илдам юриб кетдим. Бирдан, назаримда, орқамдан биров келаётганга ўхшади. Тўхтаб, ёни-веримга қарадим. Қоронғида ҳечнарсани кўролмадим; аммо шундай бўлса ҳам, эҳтиётдан, сайр қилиб юрган одамдай уй атрофини бир марта айланиб чиқдим. Княжна деразалари ёнидан ўтатуриб, яна орқамдан оёқ тову-

шини эшитдим; ёнимдан шинельга ўралган бир одам чошиб ўтди. Хавотирландим; шундай бўлса ҳам, секин эшик олдига келдим-да, қонқоронғи зинадан югуриб чиқдим. Эшик очилдию, кичкина қўлча қўлимдан ушлади...

— Ҳечким кўрмадими?— шивирлаб сўради Вера, менга ёпишиб.

— Ҳечким!

— Сени яхши кўрганимга энди ишонасанми? О, мен кўп иккиландим, кўп қийналдим... аммо сен мени нима қилсанг қилаяпсан.

Унинг юраги гуп-гуп урарди, қўллари муздек совуқ эди. Рашклар, ўпкаланишлар, нолишлар бошланди,— у мендан ҳамма гапни очиқ гапириб беришимни талаб этди, хиёнат қилган бўлсам ҳам чидайолишини билдирди, чунки фақат сенинг бахтли бўлишингни истайман, деди. Мен бунга у қадар ишонмадим, аммо онт ичиб, ва'далар бериб, охири тинчитдим.

— Демак, Мериға уйланмайсанми? Уни севмайсанми?.. У ўйлаб юрибдики... биласанми, у сени пиҳоятда яхши кўриб қолган, шўрлик!..

.....

Кечаси соат иккиларга яқин деразани очиб, иккита шолрўмолни бир-бирига боғлаб, устунга осила-осила юқори балкондан қуйиёига тушдим. Княжнанинг уйида чироқ ёқиғлиқ эди. Нима ҳам бўлдию, деразасидан қарадим-да. Деразанинг пардаси чала тортилган экан, бўлма ичини бемалол кўриш мумкин эди. Мери ўз кроватида тиззаларини қучиб ўтирарди; қалин сочларини тўр солиб тикилган тунги чепчик блан танғиб олган, оппоққина елкаларини каттакон қизил рўмол блан ўраб олган, кичкинагина бежирим оёқларига рангбаранг эрон ковуши кийиб олганди. Бошини кўксига солиб, қимир этмай ўтирарди; унинг олдидаги столчада бир китоб очиқ турарди, аммо хаёли аллақасерларда юргандай, қимир этмовчи ва қандайдир билиб бўлмайдиган ғам-ҳасратла тўлган кўзлари бир саҳифани юзинчи марта ўқиб чиқаётгандай кўринарди...

Шу замон чакалак орасида бир нарса шитирлаб

кетди. Балкондан чим устига сакраб тушдим. Ғойибдан келиб қолган бир қўл елкамдан маҳкам ушлаб олди. «Ҳа-ҳа!—деди, қўпол бир товуш:— қўлга тушдингми! Кечалари княжналарникига келиб юришни бир кўрсатиб қўяй сенга!..»

— Маҳкам ушла!— деб бақирди, бурчакдан югуриб чиқиб қолган иккинчи бир киши.

Улар — Грушницкий блан драгун капитани эди.

Драгун капитанининг бошига бир мушт солган эдим, ерга ағдарилиб тушди, ўзим буталар орасига отилдим. Уйимиз олдидаги бутун нишабликни қоплаган боғнинг ҳамма сўқмоқ йўллари менга маълум эди.

— Ўғри кетди, ўғри кетди!— Ушла ўғрини!..— деб бақириб қолди улар, кетимдан; милтиқ отилди: милтиқ пилтаси оёғимнинг тагига келиб тушди.

Бир минутдан кейин уйимга етиб олдим-да, ечиниб ётдим. Малайим эшикни энди беркитар-беркитмас, бирдан Грушницкий блан капитан эшикни қоқабошлашди.

— Печорин! Ухладингизми? Бормисиз?— деб бақирди капитан.

— Ухлаяпман! — деб жавоб бердим мен, жаҳл блан.

— Туринг! Ўғри келди... Черкаслар...

— Тумов бўлиб ётибман, шамоллаб қолишдан қўрқаман,— деб жавоб қилдим мен.

Улар кетишди. Бекорга овоз берган эканман: бўлмаса мени яна бир соатча боғдан излаб юрган бўлишарди. Шу орада ҳамасёқни ваҳима босиб кетди. Қаладан бир казак от чоптириб келди. Ҳамма ҳовлиқиб қолди; черкаслар қидирилмаган бирорта ҳам бута қолмади,— ҳечбало топилмади, албатта. Аммо кўп одамлар, гарнизон ботирлик кўрсатганда ва эпчилроқ бўлганда, кам деганда йигирматача ваҳшийнинг ўлиги шу ерда қоларди, деган қатъий фикрда қолди.

16-нчи июнь

Бугун эрталаб қудуқ бошида дув-дув гап, ҳамма кеча кечаси черкасларнинг бостириб келгани ҳақида гапирарди. Белгиланган миқдорда нарзан ичдим-да, узундан-узул арғивон хиёбонини ўн мартача айланиб, Веранинг эрини учратдим. У Пятигорскдан энди келиб

турган экан. У блан қўлтиқлашиб, ресторацияга нонушта қилгани кетдик; у хотини тўғрисида роса ҳавотирланипти. «Бутун кечаси қўрққанидан юраги ёрилай депти.— дерди у:— бу воқиянинг нақ мен йўғимда бўлишини қаранг-а». Биз бурчакдаги хонага кирадиган эшик олдидаги столдан жой олдик, ичкаридаги хонада ўнтача ёш-яланглар ўтирарди, улар орасида Грушницкий ҳам бор эди. Тақдир менга яна бир марта ҳиммат қилди: мен Грушницкийнинг тақдирини ҳал қилучи суҳбатни эшитиб қолдим. У мени кўрмасди, бинобарин, мен уни қастдан гапираётимти деб гумон қилолмасдим; аммо бу нарса менинг олдимда унинг гуноҳини янада оғирлаштирарди.

— Ростдан черкаслар эканми, а?— деди аллаким.— Бирор киши ўз кўзи блан кўриптими?

— Бор ҳақиқатни айтиб берай,— деб жавоб берди Грушницкий,— аммо ҳечкимга мени айтди демайсизлар; воқиа бундай бўлди: кеча бир киши,— отини сизларга айтмайман,— менинг уйимга келиб, соат тўққизлардан ошганда Литовскаяларнинг уйига биров киргандай бўлди деб айтиб қолди. Шунини ҳам айтиб қўяйки, княгинянинг ўзи ўша вақтда шу ерда эди, княжна эса уйида эди. Шундай қилиб, биз ҳалиги келган одам блан бирга бахтли одам ким экан, кўрайлик деб, деразанинг тагига бориб турдик.

Суҳбатдошим овқат блан банд бўлишига қарамай, кўрқиб кетдим: агар Грушницкий ростдан ҳам, бўлиб ўтган воқиянинг тагига етган бўлса, суҳбатдошим ўзи учун бирмунча кўнгилсиз бўлган гапларни эшитиб қолиши мумкин эди; аммо раҳмдан кўр бўлган Грушницкий бу ҳақда гумон ҳам қилмасди.

— Шундай қилиб,— деб давом этарди Грушницкий,— қўлимизга милтиқ олиб жўнаб қолдик, биз уни кўрқитмоқчи бўлиб, милтиқни пахтаванд ўқ блан ўқлаб олгандик. Соат иккигача боғда пойлаб ётдик. Ахири пайдо бўлди, аммо қаердан пайдо бўлиб қолганини сезмай қолдик, ҳарҳолда деразадан тушгани йўқ, чунки дераза очилмади, устун ортидаги ойнаванд эшикдан чиққан бўлса керак; хуллас, қарасак, кимдир балкондан тушиб келаяпти... Княжнанинг шоввозлигини

қаранглар-а! Москва ойимқизлари ҳам шунақа бўларкан-да, а? Шундан кейин, кимга ҳам ишониб бўлади? Биз уни ушлаб олмоқчи бўлган эдик, броқ қўлдан чиқиб, худди қуён сингари буталар орасига қочиб кириб кетди; шундан кейин кетидан милтиқ отиб қолдим.

Грушницкийнинг атрофида ўтирганлар ишонқирамай, говир-ғувур қилишди.

— Ишонмайсизларми?— деб давом этди Грушницкий.— Виждошим блан онт ичаман: бутун айтганларим рост, буни исботлаш учун ҳатто у жанобнинг отини ҳам айтишим мумкин.

— Айт, айт, ким экан?— деган нидолар эшитилди ҳар томондан.

— Печорин,— деди Грушницкий.

Шу замон Грушницкий бошини кўтарди,— мен эшикнинг олдида, нақ унинг рўпарасида турардим; у қипқизариб кетди. Мен унинг ёнига бордим-да, секин, аммо дона-дона қилиб дедим:

— Энг қабиҳ тухматингизни исботлаш учун ному-сингиз блан онт ичиб бўлганингиздан кейин кириб қолганимга афсусланаман. Мен шу ерда бўлганимда, сиз яна бир қабиҳ разилликдан қутулган бўлардингиз.

Грушницкий ўрнидан ирғиб туриб кетди-да, қизишмоқчи бўлди.

— Илитмос қиламан: айтган гапингизни дарҳол қайтиб олинг,—деб давом этдим мен, ҳамон ўша оҳанг-да.— Гапингизнинг уйдирма эканлигини ўзингиз жуда яхши биласиз. Бир хотин сизнинг бундай порлоқ хислатларингизни назар-писанд қилмай қўйганлиги сизнинг ундан бу хилда қасд олишингизга асос бўлаолмас керак деб ўйлайман. Яхшилаб ўйлаб кўринг, ўз фикрингизни қувватлашингиз блан олийжаноб одам деган номингизни йўқотган бўласиз ва ҳаётингизни таҳлика остига солиб қўясиз.

Грушницкий менинг олдимда кўзларини ерга тикиб, зўр ҳаяжон ичида турарди. Аммо виждон блан иззати нафс ўртасида борган кураш узоқ давом этмади. Ёнида ўтирган драгун капитани тирсаги блан уни бир туртиб қўйди. Грушницкий бир сесканди-да, бошини кўтармай, шошиб жавоб берди:

— Муҳтарам жаноб, мен ҳамиша гапимни ўйлаб гапираман, яна такрорлашга тайёрман... Мен сизнинг дўқингиздан қўрқмайман ва ҳар нарсага тайёрман.

— Тайёр эканлигингизни бир марта исбот этдингиз,— дедим мен совуққина ва драгун капитанини қўлтиқлаб, ташқари чиқдим.

— Хўш, хизмат?— деб сўради капитан.

— Сиз Грушницкийнинг ошнасисиз, балки унга секундант ҳам бўларсиз?

Капитан кеккайиб таъзим қилди.

— Тўғри айтдингиз,— деб жавоб берди у:— унга секундант бўлишга мажбурман ҳам, нега десангиз, унга теккан ҳақорат менга ҳам тегади, кеча кечаси мен ҳам у билан бирга эдим,— деб илова қилди, у, букчайган қақдини ростлаб.

— Э! Бошига ноқулай мушт туширган одамим сизмидингиз?..

Капитан қизариб-бўзариб кетди: шу маҳалгача беркитиб келган ғазаби қиёфасида акс этди.

Мен, ўзимни унинг қутурганини кўрмаганга солиб, ниҳоятда эҳтиром билан таъзим қилдим-да:

— Мен бугуноқ ўз секундантимни ҳузурингизга юбориш шарафига муяссар бўламан,— дедим.

Ресторация эшигида Веранинг эрини учратдим. У, мени кутиб турган бўлса керак.

Севина-севина қўлимдан ушлаб олди.

— Олийжаноб йигит экансиз!— деди, кўзига ёш олиб.— Ҳамма гапни эшитдим. Қандай аблаҳ, кўрнамак одам экан!.. Шундай қилингандан кейин уларни дуруст уйларга қандай киритиб бўлади! Худога минг шукурки, қизим йўқ! Аммо, сиз ўз ҳаётингизни тиккан қиз сизни мукофотлайди. Аммин бўлинг, вақти-соати келгунча бу гапларни ҳечкимга айтмайман,— деб сўзида давом этарди у.— Мен ўзим ҳам ёш бўлганман, ҳарбий хизматда ҳам бўлганман; бунақанги ишларга аралашмаслик кераклигини биламан. Хайр энди.

«Бечора! Қизим йўқ деб севиниб юрипти...»

Тўғри Вернерникига бордим, у уйида экан, ҳамма гапни — Вера ва княжнага нисбатан бўлган муносабатимни гапириб бердим, тасодифан эшитиб қолган

гапларимни ҳам, бу жанобларнинг пахтабанд ўқ отиб мени майна қилмоқчи бўлганларини ҳам гапириб бердим. Аммо энди бутун иш ҳазилдан чинга айланиб кетган эди, можаранинг бундай бўлиб чиқишини улар кутмаган эди-да.

Доктор менга секундант бўлишга рози бўлди; дуэль шартлари ҳақида мен унга бирнеча йўл-йўриқ бердим; у, душманларимни дуэлянинг махфий суратда ўтишига кўндириши керак, чунки шахсан мен ўлимга ҳардоим тайёр турсам-да, аммо бу дунёдаги истиқболимга путур етказиш мутлақо ниятимда йўқ эди.

Шундан кейин уйимга қайтдим. Бир соатдан кейин доктор саёҳатдан қайтди.

— Сизга қарши фитна уюштирилгани рост экан,— деди у.— Грушницкийникига борсам, драгун капитани блан яна бир киши ўтирган экан, фамилияси эсимда йўқ. Қалошимни ечай деб даҳлизда бироз туриб қолдим. Улар орасида катта баҳс бораётган экан... «Бунга ўлсам ҳам кўнмайман!— дерди Грушницкий:— у мени ҳамманинг олдида ҳақорат қилди, бундай бўлмаганда, майли эди...» «Сенинг нима ишинг бор?— деб жавоб берди капитан:— ҳамма нарсани ўзим тўғрилайман. Мен бешта дуэelda секундант бўлганман, йўлини биланман, ҳаммасини ўйлаб қўйганман. Фақат менга халал бермасанг бас. Уни бир қўрқитиб қўйиш ҳеч зарар қилмайди. Зарураг бўлмагандан кейин ўз жонингни таҳликага солиб ўтиришингнинг нима кераги бор?...»— Шу замон мен кириб бордим. Улар бирдан жим бўлишди. Музокарамиз жуда узоққа чўзилиб кетди; охири шундай қарорга келишдик: бу ердан беш чақиримча нарида жуда хилват бир дара бор, улар эртага эртаклаб соат тўртда ўша ерга бориб туришади, улардан ярим соат кейин биз жўнайдиган бўлдик; олти қадам масофадан туриб отишасизлар,—бунди Грушницкийнинг ўзи талаб қилди. Ўлдирилган одамни черкаслар ўлдириб кетди дейилади. Энди менда бир шубҳа туғилиб қолди: улар, я'ни унинг секундантлари, ўзларининг олдинги режаларидан қайтиб қолганга ўхшайдилар, фақат Грушницкийнинг тўппончасини ўқламоқчи бўлишса керак. Бу бироз қатлга ўхшайдию, аммо уруш

вақтида ва айниқса Осиё урушида ҳийла-найрангларга йўл қўйилади; аммо, назаримда, Грушницкий ўз ўртоқларига нисбатан анча виждонлироқ кўринади. Сиз нима дейсиз? Уларнинг ҳийласини билганимизни билдиришимиз керакми, ё йўқми?

— Зинҳор, доктор! Хотирингиз жам' бўлсин, мен уларнинг тузоғига илинадиган одам эмасман.

— Нима қилмоқчисиз?

— Бу менинг сирим.

— Эҳтиёт бўлинг, яна илиниб қолманг... Ахир, олти қадамдан отишасиз-а!

— Доктор, мен сизни эртага эрталаб соат тўртда кутаман; отлар эгарлоғлик туради... Хайр, энди.

Уйимнинг ичидан беркитиб, кечгача ҳеч қаерга чиқмай ўтирдим. Малай мени княгиняникига таклиф этгани келган эди, касал экан дегин деб юбордим.

.....
Кечаси соат икки, уйқу йўқ... Ҳолбуки, эртага қўл титрамаслиги учун албатта пича ухлаб олиш керак эди. Ундай деса, олти қадам наридан отган ўқнинг бекор кетиши қийин. Ҳа, жаноби Грушницкий, ҳийла-найрангингиз фойда бермайди... биз ролимизни алишдик: энди мен сизнинг қонсиз юзингиздан қўрқув аломатларини ахтаражакман. Нега ўзингиз маш'ум олти қадамни тайин этдингиз? Сиз, пешонасини бекорга тутиб беради деб ўйларсиз... йўқ, биз чек ташлаймиз!.. Ана шунда... ана шунда... бордию, унинг бахти устун келсачи? Бордию, менинг юлдузим бу сафар мендан юз ўгирсачи?.. Юз ўгирса ҳам ажаб эмас: шу маҳалгача менинг орзуларимни бажариб келди.

Нима қилибди, ўлсам ўлиб кетарман! Дун'ё учун бу айтарлик жудалик эмас; яшаш ўзимнинг ҳам ўлардай жонимга тегди. Мен базмда зерикиб, эснаб ўтирган ва уйга кетиб ухлай деса — ҳали каретаси етиб келмаган одамга ўхшайман... Лекин, карета тайёр... яхши қолинглар!..

Бутун ўтмишимни хаёлимдан кечирарканман, беихтиёр равишда ўзимдан: нима учун яшадим? Бу дун'ёга нима мақсад блан келдим?.. деб сўрайман. Аммо, сирасини айтганда, шундай мақсад бўлган, менга юсак

вазифалар юкланган, чунки қалбимда бениҳоя зўр куч мавжуд эканини сезаман... Аммо мен у вазифани пайқаб ололмадим, бекорчи, арзимаган ва пуч эҳтиросларга алдандим; бу эҳтирослар қозонида қайнаб пўлатдай қаттиқ ва совуқ бўлиб чиқдим, товланиб чиқдим, брок, ҳаётнинг энг яхши гули бўлмиш олийжаноб ва юксак интилиш ўтини йўқотдим. Шундан бери мен неча марталаб тақдир қўлида болта ролини ўйнаб келаман! Маҳкум қурбонлар бошига қатл қуроли бўлиб тушаман, тушганимда ҳам кўпинча беғазаб, аммо ҳамиша бешафқат қурол бўлиб тушаман... Менинг муҳаббатим ҳечкимни бахтли қилмади, чунки севган кишиларим учун ҳечнарсамни қурбон этмадим, уларни мен фақат ўзим учун, ўз роҳатим учун севардим; мен фақат севган кишиларимнинг ҳисларини, уларнинг латофатини, шодлик ва ҳасратларини ўзимга сингдириб, қалбимнинг ғалати эҳтиёжларини қондирар эдим, аммо ҳеч тўймас эдим. Улардай очқаб, мадори кетиб ухлаб қолган одам ҳам худди шундай бўлади: тушида хилма-хил ноз-не'матларни, кўпириб турган виноларни кўради; ҳаёлида минг хил ширин-ширин таомларни очкўзлик блан ейди, шундан кейин ўзини анча енгил тортгандай ҳис қилади; аммо уйғониши блан тул ҳаёли пучга чиқади... Қорни баттар очиб умидсизлиги яна ошади!

Қим билади, балки эртага ўлиб кетарман!.. Бутун ер юзида менинг кимлигимни охиригача тушунган, билган бирон киши қолмайди. Ба'зилар мени яхши дейди, ба'зилар ёмон дейди... Ба'зилар: яхши йигит эди деса, бошқалар аблаҳ одам эди дейди. Аммо униси ҳам, буниси ҳам тўғри бўлмайди. Шундай экан, яшашнинг нима ҳожати бор? Лекин қизиқиш, ҳавас орқасида яшайсан, янги нарса кутасан... Ҳам кулнинг, ҳам йиғлагинг келади!

Бир ярим ойдан бери Н. деган қал'ада тураман; Максим Максимич овга кетди... Ўзим ёлғиз қолдим, деразининг олдида ўтирибман; тоғларнинг этагигача қора булутлар қамраб олган; туман ортидан кўринган офтоб худди сапсариқ доғ сингари кўринади. Кун совуқ; чийилдаб эсган шамол дераза дарпардаларини тарақ-

латади. Жуда зерикиб кетдим!.. Орада қизиқ воқиалар бўлиб ўтгани сабабли тўхталиб қолган журналимни давом эттираман.

Сўнгги саҳифани ўқиб чиқдим: қизиқ! Ўлишни ўйлабман, аммо мумкин эмас, чунки мен азоб-уқубат косасини ҳали ичиб тугатганим йўқ, энди яна узоқ вақт яшаяжагимни сезаман.

Бошимдан ўтган нарсая ҳаёлимда жуда чуқур жойлашиб қолган. Замон битта чизигини ҳам, битта бўёгини ҳам ўчирмабди!

Эсимда, эртага дуэль бўладиган кун кечаси мижжа қоқмай чиқдим, узоқ ўтириб ёзолмадим ҳам, қандайдир сирли бир хавотирлик вужудимни қамраб олганди. Бир соатча уй ичида айланиб юрдим; сўнгра стол ёнига ўтирдим-да, Вальтер Скоттнинг⁷² стол устида ётган «Шотландия пуританлари» деган романини очдим; олдинга ўзимни зўрлаб ўқиб ўтирдим, кейин-кейин романининг ажойиб сюжетиға қизиқиб ҳамма нарсани унутибман...

Ниҳоят, тонг ёришди. Асабларим тинчиди. Ойнаға қарадим: кечаси блан ухламаганим учун чеҳрам анча сўлғин эди; атрофи кўкариб турган бўлса-да, аммо кўзларимда ғурур ва қатъийлик чақнади. Ўзимдан мамнун бўлдим.

Отларни эгарлаб қўйишни буюрдим-да, кийиниб чўмилгани кетдим. Муздек нарзанга тушарканман, жисмоний ва руҳий кучим яна ўзимға қайтабошлаганини сездим. Ваннадан худди балға отланган одамдай анча енгил тортиб, бардам бўлиб чиқдим. Ана шундан кейин руҳнинг танға алоқаси йўқ деб кўрингчи!..

Қайтиб келсам — доктор келиб ўтирган экан. Эгнида кулранг шим, орқалик, бошида эса черкасча папоқ. Докторнинг каттакон бароқ папоғи остида қолиб кетган пакпакана бўйини кўриб, беҳосдан кулиб юбордим: афтидан, уни ҳечким жангға кетаётган одам деб ўйламасди, ҳозир эса юзи одатдагига қараганда янада чўзиқроқ бўлиб кўринади.

— Нега бунча хафа кўринасиз, доктор?— дедим мен.— Юзлаб одамни у дунёға узатганингизда бунчалик хафа бўлмай узатгандирсиз? Мени сариқ касалиға

мубтало бўлган одам деб фараз қилинг, қўйинг; тузалиб кетишим ҳам мумкин, ўлиб кетишим ҳам; униси ҳам, буниси ҳам табиий бир ҳол; мени касали ҳали даниқланмаган бир хаста одам деб билаверинг,— шундай қилсангиз, рағбатингиз беҳад ошади; ҳозир сиз менинг устимда бирнеча физиологик⁷³ тажриба қилиб кўришингиз ҳам мумкин... Мажбурий ўлимни кутишнинг ўзи ҳам бир хасталик эмасми?

Бу фикр докторни ниҳоятда ажаблантирди, шундан кейин кайфи ҳам очилиб кетди.

Отга миндик: Вернер жиловни икки қўллаб ушлаб олди, йўлга тушдик,— бирпасда қал'а ёнидан, слободадан ўтдик—да, дарага тушиб кетдик, дара ичидан ўт босиб ётган тортина йўл бўлиб, уни ҳар қадамда тоғдан оқиб тушучи сой кесиб ўтарди, бу сойларни отда кечиб ўтишга тўғри келарди, бу эса докторни кўп хуноб қиларди, чунки ҳар сафар сувга тушганда оти сойнинг ўртасига бориб тўхтаб қоларди.

Умримда бунақанги мовий ва салқин тонгни кўрган эмасман! Ямياшил тоғлар орасидан энди кўтарилиб келаётган қуёш шу'аллари илк иссиғининг салқин туннинг сўниб боручи шабадаси блан қўшилиши бутун а'зойи-баданга ором бағишларди; янги туғилган куннинг ҳаётбахш ёғдуси ҳали даранинг ичига тушганича йўқ, у фақат, икки томонимиздан осилиб турган қоя тепаларинигина зарга чўмилтирарди; чуқур-чуқур жарликларда ўсиб ётган қалин баргли буталар шамолнинг секин-секин нафас олиши бланоқ устимизга кумуш томчилар ёғдирарди. Табиатни шу сафар ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ севганим ҳали-ҳали эсимда. Токларнинг япалоқ барглари қалтираб, товланиб, миллион-миллион ёғдуларни ўзида акслантириб турган шудринг томчисига суқланиб-суқланиб қарадим; туман босган олисликларга қараб тўймасдим! Бу ерга етгач, йўл янада тораяр, қоялар янада кўкимтироқ ва даҳшатлироқ бўлиб кўринарди, назаримда, улар бориб-бориб қалин деворга айланиб кетаётгандай бўларди. Биз индамай борардик.

— Васият ёзиб қолдирдингизми?— бирдан сўраб қолди Вернер.

— Йўқ.
— Башарти, ўлдирилсангизчи?..
— Меросхўрларнинг ўзи топилади.
— Наҳотки, алвидо дейишингизни кутган бирон дўстингиз бўлмаса?..

Мен бош чайқадим.

— Наҳотки бутун оламда бирор хотира қолдиришингизга умид боғлаган биронга хотин бўлмаса?

— Мен сизга дилимдагини очиб гапириб берайми, доктор, истайсизми?— деб жавоб бердим.— Мен сизга айтсам, ўз севгилисининг номини тилга олиб туриб ё бўлмаса атир сепилган ё атир сепилмаган бир сиқим сочинини дўстига васият қолдириб жон беручи одамлар ёшидан ўтиб қолганман. Ажалим етгани ва ўлиб кетишим мумкинлиги тўғрисида ўйларканман, фақат ўзимни ўйлайман: бошқалар шуни ҳам қилишмайди. Эртагаёқ мени унутиб юборадиган ва ундан ҳам ёмонроғи— менинг устимга мингта бўлар-бўлмас бўҳтон тўқучи дўстларни, ўзга эркак қучоғида ётиб, ўлиб кетган одамга нисбатан унда рашк уйғотмаслик учун мени масҳара қилиб куллучи хотинларни айтасизми?— Худо олсин уларни! Ҳаёт бўронидан мен фақат бирнеча идеягина олиб чиқдим, аммо биронга ҳис топмадим. Қалбим блан эмас, балки ақлим блан яшайбошлаганимга анча бўлди. Мен ўз қилмиш ва эҳтиросларимни қизиқиш блан таҳлил этаману, аммо аслда улар блан ўзим қизиқмайман. Менда икки шахс бор, бири яшайди, туради, иккинчиси эса ўйлайди, биричисини таҳлил қилади; биринчиси балки бирон соатдан кейин сиз блан ҳам, олам блан ҳам абадий видеолашиб кетар, иккинчиси эса... иккинчиси... бир қаранг, доктор: ҳов анови ўнг томондаги қоя тепасида уч кишининг қорасини кўраяпсизми? Улар бизнинг рақибларимиз бўлса керак?..

От қўйдик.

Қоя этагидаги чакалакзор ичига учта от боғлаб қўйилганди, биз ҳам отимизни шу ерга олиб кириб боғладик-да, сўқмоқ йўлдан юриб майдопчага чиқдик, у ерда бизни Грушницкий, драгун капитани ва Иван Игнатьевич деган яна бир секундант кутиб туришган

экан; иккинчи سکундантнинг фамилиясини ҳеч эшитмаганман.

— Сизларни анчадан бери кутиб турибмиз,— деди драгун капитани, кинояли бир кулги блан.

Мен соатимни олиб кўрсатдим.

Капитан, соатининг олдин кетганини айтиб уэр сўради.

Уртага чўккан оғир сукунат бирнеча минут давом этди; ниҳоят доктор Грушницкийга мурожаат қилиб, сукунатни бузди;

— Жаноблар, менимча, иккингиш ҳам урушишга тайёр эканлигингизни кўрсатиб, ўз номус бурчингизни адо этдингиз, энди ўзаро мурасага келишсангиз ҳам бўлар дейман?— деди.

— Мен тайёрман,— дедим.

Капитан Грушницкийга имо қилиб қўйди, Грушницкий эса мени кўрқди деб ўйлаган бўлса керак: гарчанд шу онгача юзида қон асари бўлмаса ҳамки, гердаийб туриб олди. Биз етиб келганимиздан бери биринчи марта бошини кўтариб юзимга қаради; аммо юзида акс этиб турган хавотирлик қалбида зўр руҳий кураш бораётганидан дарак берар эди.

— Шартингизни айтинг,— деди у,— амин бўлингки, қўлимдан келган ҳамма нарсани...

— Менинг шартим шу, қилган тухматларингизни шу бугуноқ одамлар олдида қайтиб оласиз ва мендан афв сўрайсиз...

— Марҳаматли жаноб, бундай нарсаларни менга таклиф этишга қандай жур'ат этганингизга ҳайронман...

— Бундан бўлак қандай таклиф этаолардим?..

— Отишамиз.

Мен кифтимни қисиб қўяқолдим.

— Майли; аммо, шуни билингки, иккимиздан биримиз албатта ўлишимиз керак.

— Мен сизнинг ўлишингизни истардим...

— Мен эсам сизнинг ўлишингизга аминман...

Грушницкий хижолат тортиб, қизариб кетди, кейин зўраки равишда хахолаб кулди.

Капитан уни қўлтиқлаб, бир четга олиб чиқди; улар анчагача бир-бирлари блан шивирлашиб туришди. Мен

бу ерга ярашиб кетармиз деган хаёл блан келган эдим, аммо бу гаплардан кейин ғазабим қайнайбошлади.

Енимга доктор келди.

— Менга қаранг,— деди у; унинг чуқур хавотирга тушгани равшан эди.— Уларнинг сизга қарши тузган фитнасини унутганингиз йўқми?.. Мен тўппонча ўқлашни билмайман. Бу аҳволда... Жуда қизик одам экансиз! Ниятларингни биламан деб ўзларига айтинг, қани шундан кейин ҳам қилиб кўришсинчи!.. Нима зарур сизга! Бир қушни отиб ўлдиргандай ўлдириб кетишаверади-да...

— Утинаман сиздан, доктор, хавотир олманг, бироз шошмай тулинг... Ишни шундай боппайки, улар томонида ҳечқандай манфаат бўлмайди. Қўйинг, тўйгунича шивирлашиб олсин...

— Жаноблар! Қачонгача кутамиз, ахир!— дедим мен, овозимни баланд кўтариб:— отишсак — тезроқ отишайлик; гапларинг бўлса кеча ҳам талай вақтларингиз бор эди...

— Биз тайёرمىз,— деб жавоб берди капитан.— Қани, жойингизга турингиз, жаноблар!.. Доктор, марҳамат қилиб, олти қадам ўлчанг...

— Жойингизга турингиз!— деб такрор этди Иван Игнатьевич, ингичка овоз блан.

— Шошмай тулинг,— дедим мен:— менинг яна бир шартим бор: модомики, биз бир-биримизни отиб ўлдирмоқ учун отишар эканмиз, буни мумкин қадар ҳечким билмаслик чорасини кўришимиз ва секундантларимиз устига бунинг ҳечқандай мас'улияти тушмаслик йўлини топишимиз керак. Розимисизлар?..

— Тамомила розимиз.

— Мен бунинг чорасини топиб қўйдим. Ҳов, ўнг томонда осилиб турган қоянинг тепасидаги торгина майдоғчани кўраяспсизми? Ўша ердан пастгача кам деганда ўттиз саржинча келади, балки ундан ҳам кўпроқдир. Пастда ҳамаёқни қиррали ва учли тошлар босиб ётипти. Ҳар биримиз ўша майдоғчанинг энг четига бориб турамиз; шундай қилсак, ҳатто энг кичик яра ҳам одамни ўлдирмай қўймайди: бу сизларнинг хоҳишларингга мос келса керак, чунки олти қадам жойдан туриб

отишини ўзларингиз айтдингиз. Ким ярадор бўлса муқаррар пастга қулаб, тилка-тилка бўлиб кетади; ярадаги ўқни доктор чиқариб олади, ана шундай қилсак, бевақт ўлиб кетган кишини ножўя сакрайман деб ўлди деган баҳона топишга осон бўлади. Қимнинг олдин отишини аниқлаш учун чек ташлаймиз. Энг охирида шуни айтиб қўяйки, шу шартим қабул қилинса — отишаман, бўлмаса — йўқ.

— Бўпти,— деди капитан ва Грушницкийга ма'ноли қараган эди, Грушницкий ҳам майли деб бош тебратди. Грушницкийнинг чехраси минут сайин ўзгариб турарди, мен уни жуда мушкул аҳволга солиб қўйгандим. Оддий ваз'иятда отишсак, ё оёғимни мўлжаллаб отиши ё бўлмаса енгил ярадор қилиб ўчини олган бўларди ва виждони ҳам қийналмас эди; аммо ҳозир эса ё ўқни осмонга узиши, ё қотил бўлиши, ё бўлмаса ўзининг жирканч пиятидан қайтиб, мен блан баравар ўзи ҳам таҳлика остида қолиши керак эди. Шу онда мен унинг ўрнида бўлишни истамасдим. У капитанни бир четга олиб чиқди-да, ҳаяжон блан унга бир нималар деябошлади; кўмкўк кўкариб кетган лабларининг дир-дир титраши яққол кўриниб турарди; броқ капитан ундан нафратланиб, истеҳзо блан кулди-да, юзини ўгирди.— «Аҳмоқ экансан!— деди у Грушницкийга, овозини баланд кўтариб,— бефаҳм одам экансан! Қани, кетдик, жаноблар!»

Буталар орасидан кетган торгина сўқмоқ йўл тепаликка олиб чиқарди; бу табиий зинанинг қимирлаб турган поғоналари харсангтошлардан иборат эди. Ҳаммадан олдинда Грушницкий, унинг кетидан секундантлари, уларнинг кетидан доктор иккаламиз борардик.

— Сизга қараб жуда ҳайрон бўламан,— деди доктор, қўлимни қаттиқ сиқиб.— Қани, томирингизни бир кўрай!.. Эҳ-ҳе! Жуда қаттиқ ураяпти-ку... Аммо чехрангиздан сра билинмайди... Фақат кўзларингиз одатдан ташқари порлайди, холос.

Бирдан оёғимиз тагига шалдираб майда тошлар тўкилди. Нима бўлдийкин? Грушницкий қоқилиб кетипти; ушлаган навдаси синиб кетибди, агар секундантлари ушлаб қолмаганда, жарга чалқанча ағдарилиб тушган бўларкан.

— Эҳтиёт бўлинг!— деб қичқирдим унга:— барвақт йиқилманг; бунинг хосияти ёмон. Юлий Цезарьни⁷⁴ эсланг!

Ниқоят, пастга осилиб турган қоянинг чўққисига чикдик, гўё дуэльга атаб тайёрлаб қўйилгандай, майдончанинг усти қумлоқ эди. Теварак-атрофдаги зарҳал туманда беркиниб турган тоғ чўққилари худди сон-саноқсиз подага ўхшарди, жануб томондан кўринган Эльборус музли тоғлар орасида ҳайбатли оппоқ қаддини тик кўтариб турарди, бу тоғлар орасида эса кунчиқар томондан қувлашиб келган пахмоқ булутлар сузиб юрарди. Майдончанинг лабига бориб, пастга қараган эдим, бошим айланиб кетишига сал қолди: пастляк худди гўрдай қоронғи ва совуқ эди; у ерда момақалди роқлар ва асрлар қулатган, кўмкўк кўкариб кетган қиррали харсангтошлар ўз ўлжасини кутиб ётарди.

Биз отишадиган майдонча уч бурчакли туморга ўхшарди. Четга туртиб чиқиб турган бурчакдан олти қадам ўлчадик-да, рақибнинг ўқини қарши олучи киши шу бурчак четига бориб, жарликка орқа ўгириб туради ва агар ўлдирилмаса жойларини алмаштирадилар деган қарорга келдик.

Мен Грушницкийга ҳамма имтиёзни бермоқчи бўлдим; уни синаб кўрмоқчи эдим, қалбида биронта олийжаноблик учқуни пайдо бўлса, можарамиз тинчлик блан тугаб, бости-бости бўлиб кетар, деб ўйлардим; аммо киши мижозининг иззати нафси ва ожизлиги тантана қилиши керак эди... Агар тақдир мени омон сақлаб қолса, унга нисбатан заррача раҳм-шафқат қилмаслик учун ўзимга тўла ҳуқуқ бермоқ истардим. Ким ўз виждони блан шундай мурасасозлик қилмаган?..

— Доктор, чек ташланг!— деди капитан.

Доктор чўнтагидан танга олиб, баланд кўтарди.

Грушницкий, худди дўстона туртишдан уйғониб кетган одамдай шошиб:

— Решётка!— деб қичқирди.

— Орёл!— дедим мен.

Танга осмонга пириллаб учиб чиқди-да, ерга жаранглаб тушди; ҳамма танга тушган жойга югурди.

— Бахтли экансиз,— дедим Грушницкийга,— олдин

сиз отасиз! Аммо, эсингизда бўлсин: мени отиб ўлдирмасангиз, менинг ўқим хато кетмайди, виждонан айтаман.

Грушницкий қизариб кетди, қуролсиз одамни ўлдирishга уялар эди: мен унга тикилиб турардим; бир нафасгина мен, ҳозир оёғимга йиқилади, афв сўрайди деб ўйладим ҳам, аммо, бундай қабих ният қилганига қандай иқрор бўлаоларди?.. Унинг осмонга қаратиб отишдан бошқа иложи қолмаганди; унинг албатта осмонга отишига қаттиқ ишongan эдим! Фақат биргина мулоҳаза, яъни дуэлини такрорлаш керак деган талаб қўйишим мумкинлиги унинг осмонга отишига халал бериши мумкин эди.

— Бўлди энди!— деб шивирлади доктор, енгимдан тортиб, уларнинг ниятидан хабардор эканимизни ҳозир ўзларига айтмасангиз иш пачава бўлади. Қаранг, тўппончани ўқлайбошлади... Сиз айтмасангиз, ўзим айтаман....

— Зинҳор айтманг, доктор!— дедим мен, унинг қўлини ушлаб.— Ҳамма ишни бузасиз;— халал бермасликка сўз бергансиз... Сизнинг нима ишингиз бор? Балки, ўлишни истарман?..

Доктор ҳайрон бўлиб юзимга қаради-да:

— О, бу бошқа гап! Аммо, у дунёда мендан хафа бўлиб юрманг...

Шу орада капитан тўппончаларни ўқлаб бўлиб, биттасини Грушницкийга бераркан, қулоғига бир нималар деб илжайиб шивирлади, иккинчисини менга берди.

Мен майдончанинг четига бориб, чап оёғимни тошга тираб, енгил яралансам орқамга йиқилмай, деб, гавдамни сал олдинга ташлаб турдим.

Грушницкий рўпарамга келиб турди, ишора берилиши блан тўппончасини кўтарабошлади. Унинг тиззалари дағ-дағ титрарди. Тўғри пешонамни мўлжалга олди...

Қалбимда сра тушуниб бўлмайдиган ғазаб ва нафрат ўти қайнаб кетди.

У бирдан тўппончани тушириб юборди-да, юзи докадай оқариб секундантига қаради.

— Отолмайман,— деди, бўғиқ товуш блан.

— Қўрқоқ экансан!— деб жавоб берди капитан.

Ўқ узилди. Ўқ тиззамни тимдалаб ўтиб кетди. Майдонча четидан узоқлашиш учун бирнеча қадам олдинга ташландим.

— Э биродар Грушницкий, ўқинг хато кетди!— деди капитан.— Энди сенинг навбатинг, тур жойингга! Кел, олдин қучоқлашиб олайлик; бу сўнгги кўришишимиз!— Улар қучоқлашди; капитан ўзини зўрға кулгидан тийиб турарди.— Қўрқма,— деб илова қилди у, Грушницкийга муғомбирона назар ташлаб,— бу дунёдаги нарсалар уч пулга қиммат. Табиат — таситак бир нарса, тақдир — пуч нарса, ҳаёт эса бир тийин!

Капитан, бу фожиали гапларни салобат блан айтиб бўлгач, ўз жойига бориб турди; Иван Игнатьевич ҳам йиғлай-йиғлай Грушницкий блан қучоқлашиб хайрлашди, ниҳоят, Грушницкий рўпарамда ёлғиз ўзи қолди. Уша онда қалбимда қандай ҳислар қайнаганини ҳали ҳам аниқлашга уринаман: у ҳислар таҳқирланиш алами, нафрат ва ғазаб ҳисси бўлиб — буни ҳозир менинг бетимга гердайиб хотиржамлик блан қараб турган киши бундан икки минутча бурун мени итдай отиб ўлдирмоқчи эди деган фикр туғдирарди, чунки оёғимдан қаттиқроқ яралансам, муқаррар қоядан пастга қулаб тушган бўлардим.

Унинг юзида пушаймонлик аломати топилмасмикан деб бирнеча минут тикилиб турдим. Аммо, назаримда, у кулумсираб тургандай туюлди.

— Улимингиздан олдин бир ибодат қилиб олишингизни маслаҳат бераман,— дедим мен шунда.

— Менинг руҳим ҳақида ҳам ейишдан кўра, ўз руҳингизнинг ғамини есангизчи. Илтимос қиламан, отинг тезроқ.

— Ҳали ҳам туҳматингизни қайтиб олмайсизми? Мендан афв сўрамайсизми?.. Яхшилаб ўйлаб кўринг: виждонингиз сизга ҳечнима демаяптими?

— Жаноби Печорин!— деб бақириб юборди драгун капитани,— сиз бу ерга бировнинг тавбасини эшитгани келганингиз йўқ-ку... тезроқ тугатайлик энди; дарадан битта-яримта ўтиб қолгундай бўлса, кўриб қолади.

— Яхши. Доктор, буёққа қаранг.

Доктор ёнимга келди. Бечора доктор! Бундан ўн

минутча олдин Грушницкийнинг ранги қандай оқариб кетган бўлса, докторнинг ранги қозир уникадан беш-баттар оқариб кетганди.

Бундан кейинги гапларини худди қатъ этгнш тўғ-рисида чиқарилган ҳукмини ўқигандай, дон-дона қилиб баланд товуш блан дедим:

— Доктор, бу жаноблар шошилиш орқасида тўппончамни ўқлашни унутган бўлсалар керак: илтимос қиламан: қайтадан яхшилаб ўқлаб беринг!

— Ундай бўлиши мумкин эмас!— деб бақариб юборди капитан:— Ундай бўлиши мумкин эмас! Мен иккала тўппончани ҳам ўқлаганман, балки сизникининг ўқи тушиб қолгандир... Бу менинг айбим эмас! Қайтадан ўқлашга эса ҳақингиз йўқ... мутлақо ҳақингиз йўқ... бу қоидага хилоф; мен бунга йўл қўймайман...

— Ма'қул!— дедим мен капитанга:— бундай бўлса, худди шу шарт блан сиз блан ҳам отишаман...

Капитан иккиланиб қолди.

Грушницкий хижолат тортиб, қовоқларини солган ҳолда бошини эгиб турарди.

Капитан докторнинг қўлидан тўппончамни тортиб олмоқчи бўлган эди, Грушницкий унга қараб:

— Қўй, тегма!— деди.— Уларнинг ҳақли эканликларини ўзинг яхши биласан-ку.

Капитан унга шунча имо-ишора қилса ҳам бўлмади, Грушницкий унга қарамас эди.

Шу орада доктор тўппончани ўқлаб берди.

Буни кўрган капитан туфлаб, ер тепинди: «Роса аҳмоқ экансан, оғайни, — деди: — ўтакетган аҳмоқ экансан!.. Менга ишониб қўйганингдан кейин, индамай туравермайсанми!.. Энди баттар бўл! Менга деса ҳаром ўл!..» Кейин орқасига ўгирилиб, «қонунга хилоф» деб пўнғирлаб қўйди.

— Грушницкий!— дедим мен:— ҳали фурсат бор; туҳматингдан қайт, ҳамма гуноҳингни кечаман. Мени аҳмоқ қилолмадинг, менинг иззати-нафсим ҳам қонди; биласан, бир вақтлар дўст эдик...

Грушницкий қипқизарди, кўзлари чақнаб кетди.

— Отинг!— деб жавоб берди у:— мен ўзимдан

нафратланаман, сизни эса кўришга кўзим йўқ. Ҳозир мени отиб ўлдирмасангиз, бир кунмас-бир кун орқангиздан келиб сўйиб кетаман. Бу дунёда иккаламиз учун ўрин йўқ...

Мен отдим...

Тутун тарқалиб кетганда, Грушницкий майдончада йўқ эди. Фақат жар ёқасидан енгилгина чанг кўтариларди, холос.

Ҳамма бирдан қичқириб юборди.

— *Finita la comedia*⁷⁵— дедим мен. докторга қараб.

Доктор индамай, даҳшат ичида тескари қаради.

Мен кифт қокдим-да, Грушницкийнинг секундантларига таъзим қилиб, хайрлашдим.

Сўқмоқ йўлдан пастга тушиб кетатуриб, тошлар орасида қонга беланиб ётган Грушницкийнинг жасадини кўрдим, унга қаролмай, кўзимни юмиб ўтиб кетдим...

Отимни ечиб, аста уйга қайтдим. Қалбимни оғир бир тош босиб тургандай эди. Қуёш ҳам кўзимга хира кўринар, шу лалари ҳам мени иситмас эди.

Слободкага етмасдан отимни ўнг томонга буриб, даранинг ичига кириб кетдим. Кўзимга одам боласи кўринмаса дердим: танҳо қолишни истардим. Отнинг жиловини қўйиб юбордим, бошимни қуйи солиб анча вақтгача кезиб юрдим, бир маҳал қарасам, мутлақо танимаган жойларга бориб қолибман; отнинг бошини буриб, йўл қидириб кетдим; ўлгидай чарчаб, отни ҳам чарчатиб, Кисловодскка кириб келганимда кун ботиб кетган эди.

Малайим, Вернер келиб кетди деди-да, қўлимга иккита хат берди: бири докторнинг хати, иккинчиси... Верадан эди.

Олдин биринчисини очиб ўқидим; хат қуйидаги мазмунда эди:

«Ҳамма иш саранжом қилинди: дабдаласи чиқиб кетган жасад келтирилди, кўкрагидан ўқ ҳам чиқариб олинди. Унинг бахтсиз ҳодиса қурбони эканига ҳамма ишонди; фақат комендант,— икки ўртангиздаги можа-радан хабари бўлса керак,— бошини чайқаб қўйди, аммо ҳечнарсга демади. Сизга қарши биронга исбот-

далолат йўқ, бемалол ётиб ухлайверасиз... агар ухлай.
олсангиз... Хайр...»

Иккинчи хатни анчагача очишга жур'ат этолмай
турдим... Вера менга нималарни ёзиши мумкин? Юра-
гимни аллақандай огир бир ҳис эзабошлади.

Мана, ҳарбир сўзи абадий эсимда қолган хат бу
мазмунда эди:

«Ушбу хатни ортиқ сра кўришмаслигимизга қат'ий
ишонганим ҳолда ёзмоқдаман, бундан бирнеча йил
илгари сен блан айрилиш вақтида ҳам худди шундай
деб ўйлаган эдим; броқ тангри мени яна бир карра
синаб кўрмоқчи бўлди; мен бу синовга бардош беролма-
дим, менинг ожиз қалбим таниш овозга яна қул бўл-
ди... бунинг учун сен мендан нафратланмайсан-а, тўғ-
рими? Ушбу хатим ҳам менинг сен блан видо'лашув
ва тавба-тазарруйим бўлади: қалбим сенга муҳаббат
қўйгандан бери унда тўлиб қолган ҳамма дардларни
сенга изҳор этишга мажбурман. Мен сени ҳечбир айб-
ламайман: сен қилган муомалангни ҳарбир эркак ҳам
қиларди: сен мени ўзингнинг хусусий мулкинг қатори-
да, бири кетидан бири келиб туручи шодлик, ташвиш ва
гам-гуссаларнинг манбаи қаторида яхши кўрардинг,—
ахир, булар бўлмаса ҳаёт ҳам бўлмайди, кишини
зериктириб юборади. Мен буни бошда билган, сезган
эдим... Аммо сен бахтсиз эдинг, шунинг учун ахир бир
кун фидокорлигимни биларсан, қадрига етарсан ва
ҳечқандай шароитга боғли бўлмай сенга қилган сами-
мий дилдорлигимни англарсан деб, ўзимни сенга фидо
этган эдим. Ушандан бери кўп вақтлар ўтди: мен
сенинг кўнгил сирларингга ошно бўлдим... Қарасам,
беҳуда умид боғлаган эканман. Менга жуда алам қил-
ди! Броқ, сенга бўлган муҳаббатим жоним блан бир-
лашиб кетган эди, севгим қорайдию, аммо сўнмади!

Энди абадий кўришмаймиз; аммо амин бўлки, сен-
дан бошқа ҳеч кимсани севмаяжакман, қалбим ўзининг
бутун хазинасини, ҳамма кўз ёши ва умидларини сенга
сарф қилиб битирди. Сенга бир марта кўнгил қўйган
хотин бошқа эркакларга нафратсиз қарайолмайди,
сенинг уларга нисбатан яхшироқ бўлганлигинг учун
эмас, йўқ! Аммо сенинг мижозингга фақат сенинг

Ўзинггагина хос, ўзинггагина яранган, сирли ва маф-
рур бир хосият бор; қандай сўз гапирма, овозингда
енгиб бўлмайдиган бир куч бор; ҳеч кимса сендек
доим севилишни орзу қилолмайди; ҳеч кимсанинг
ғазаби сеникидек жозибали бўлолмайди; ҳеч кимса-
нинг кўзлари сеникидек ором ва лаззат беролмайди;
ўз имтиёзларидан сендек яхши фойдаланучи киши
топилмайди; ҳақиқатан ҳам сен каби бахтсиз одам йўқ
дун'ёда, чунки ҳеч кимса ўзини сенчалик бахтли қилиб
кўрсатаолмайди.

Энди сенга, нима учун тўсатдан жўнаб кетишим-
нинг сабабини айтай; бу сабаб сенга аҳамиятсиз кўри-
нар, чунки бунинг ёлғиз менгагина дахли бор, холос.

Бугун эрталаб эрим менинг олдимга кирди-да,
Грушицкий блан сенинг ўртангда бўлган жанжални
гапириб берди. Юзим жуда ўзгариб, бирхил бўлиб
кетган бўлсам керак, эрим анчагача кўзларимга тики-
либ қолди; шу бугун дуэль қилишингни ва ўлиб кети-
шинг мумкинлигини ва бунинг айбдори мен эканлигим-
ни ўйлаган эдим, беҳуш бўлиб йиқилишимга сал қолди;
жинни бўлиб қоламан деб қўрқиб кетдим... Броқ ҳозир
фикрим жойига келиб, ўзимни босиб олганимдан ксиин,
сенинг тирик қолишингга ишондим: сенинг менсиз ўлиб
кетишинг мумкин эмас, асло! Эрим анчагача уй ичида
айланиб юрди: унинг менга нималар деганини бил-
майман, берган жавобларим ҳам эсимда йўқ... Афтидан,
сени севишимни айтган бўлсам керак.... Гапнинг пра-
вардида эрим мени ёмон сўз блан ҳақорат қилиб чиқиб
кетганини биламан, холос. Карета қўшишни буюрганини
эшитдим... Мана, уч соатдан бери дераза ёнида қайти-
шингни кутиб ўтирибман... Йўқ, сен саломатсан, сенинг
ўлишинг мумкин эмас!.. Карета тайёр бўлиб қолди...
Яхши қол, алвидо'... Мен ҳалок бўлдим,— аммо бунинг
зарари йўқ! Агар ҳамиша ёдингда сақлай олишингга,—
севишингга демайман,— ёдингда сақлай олишингга
ишонсам эдим... яхши қол, келишаяпти... хатни беки-
тишим керак...

Мерини яхши кўрмаслигинг рост-а? Унга уйланмай-
санми?— Менга қара, сен менга шуни қурбон қилишинг
керак: сени деб мен ҳамма нарсамдан айрилдим...».

Мен худди телба одамдай эшикка югуриб чиқдим-да, ҳовлида хизматкорларим совутиб юрган Черкесимга миниб, Пятигорскка қараб чоптириб кетдим. Тош йўлдан чопиб кетаётган отимнинг қорғинлигига қарамай, аямасдан қамчилардим.

Қуёш ғарб томондаги тоғлар тепасида дам олиб ётучи булут орасига беркинабошлаганди; даранинг ичи қоронғилашиб, намлик тушабошлаганди. Тошлар устидан сакраб-сакраб оқучи Подкумок сойи бир оҳангда ҳайқириб оқарди. Мен ҳамон тоқатсизланиб, отимни елдай учириб борардим. Пятигорскдан кетиб қолган бўлсая, деган фикр юрагимга худди ханжардай қадаларди. Бир минутгина, яна бир лаҳзагина кўрсам, хайрлашсам, қўлини сиқсам... мен нола қилардим, ла'натлар ўқирдим, йиғлардим, кулардим... йўға, менинг юрагимда қайнаб тошган ташвишни, умидсизлигимни сра та'рифлаб бўлмайди!.. Миямга умрбод жудо бўлиш фикри келиши блан Вера дунёдаги ҳамма нарсадан,— ҳаётимдан ҳам, бахтимдан ҳам қимматроқ кўриниб кетди! Миямга қандай галати ва маш'ум хаёллар келганини ўзим биламану, худо билади... Ҳамон отимни шафқатсиз равишда чоптириб борардим. Бир маҳал қарасам, отим ҳарсиллаб қолди, текис йўлдан кетатуриб, бир-икки марта қоқилиб ҳам кетди... Ессентуки деган казаклар станицасигача беш чақиримча қолган эди, - у ердан бошқа от миниб олишим мумкин эди.

Агар отим яна ўн минутча чидаб берса, муродимга етардим. Броқ тоғ орқасидаги кичкина бир жарликдан кўтарилаётиб, тик йўл муйилишида отим бирдан ерга гурс этиб йиқилди. Мен дарҳол сакраб тушдим, увалло жиловидан тортиб турғизаман дейманки, сра турмайди, гириҳ бўлиб қолган тишлари орасидан эшитилар-эшитилмас инграш эшитилди; бирнеча минутдан кейин жон берди; энг сўнгги умидимдан ҳам маҳрум бўлиб, дашти-биебонда ёлғиз ўзим қолдим; пиёда юриб кўрган эдим, оёқларим майишиб кетди; бутун кун бўйи тортиган ташвишларим ва уйқусизлик натижасида нам майса устига йиқилдим-да, худди ёш бола каби ўкраб йиғлаб юбордим.

Анча вақтгача қимирламай ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ётдим;

кўз ёшларимни ва аламларимни ўз ихтиёрига қўйиб бердим; юрак бағрим эзилиб кетди, бутун иродам, совуққонлигим бир зумда тутундай тарқалиб кетди; руҳим тушиб, эс-ҳушим сўнди. Агар шу пайтда мени биров кўриб қолса, мёндан нафратланиб юзини тескари ўгириб кетарди.

Тун шабнами, тоғ шамоли ўртаниб турган бошимни совутиб, эс-ҳушим ўзимга келгач, қўлдан кетган бахт қуши кетидан қувишининг фойдасиз ва телбалик эканлигини англадим. Мен яна нимани истайман?— уни кўришними?— Нима учун? Икки орамызда ҳамма нарса битгани равшан эмасми? Биттагина охирги айрилиш бўлса менинг хотирамни бойитолмайди, балки айрилишимизни қайтага янада оғирлаштириб юборади.

Шундай бўлишига қарамай, мен ҳам йиғлаёларканман деб суюндим! Балки бунга сабаб — асабларимнинг бузилиши, уйқусиз кеча, икки минут тўппонча қаршисида туришим ва қорнимнинг очлигидир.

Қайтанга яхши бўлди! Бу янги азоб, ҳарбий термин блан айтганда, менинг учун бахтли бир диверсия вужудга келганди. Йиғлаш соғлиқ учун яхши, иннайкейин, от чоптирмаганимда ва ўн беш чақирим йўлни пиёда босмаганимда, балки бу кеча ҳам ухламай чиқармидим.

Кисловодскка саҳар соат бешда қайтиб келдим, ўзимни ўринга таппа ташладим-да, Наполеоннинг Ватерлоодан⁷⁶ кейинги уйқуси блан ухлаб қолдим.

Уйғонсам — қоронғи тушипти. Очиқ дераза олдига келиб, орқалигимнинг тугмаларини ечиб ташладим,— тоғ шамоли чуқур уйқудан кейин ҳам ором топмаган кўкрагимни елпиди. Ўироқдан, қалин арғувон дарахлари орасидан қалъа ва слободка чироқлари бамисоли оқиб боручи даръёдай бўлиб кўринарди. Ҳовлимиз жим-жит, княгинянинг уйи қопқоронғи эди.

Доктор кириб келди: қовоғи солиқ; одатда мен блан қўл бериб кўришарди, бу сафар қўлини ҳам узатмади.

— Қаердан келаяпсиз, доктор?

— Княгиня Лиговскаяникида эдим; қизи бетоб ётибти,— асаб касали. Аммо гап унда эмас, гап бошқа ёқда: бошлиқлар билиб қолганга ўхшайди, гарчи исбот

этадиган ҳечқандай далил бўлмаса-да, ўзингизни эҳтиётлаб юринг демоқчиман. Княгиня боя менга сизнинг ўз қизи туфайли отишганингизни айтди, билар экан. Бу гапларни ўша чол гапириб берипти, хаҳ... оти нима эди?.. Ресторацияда Грушницкий блан икки ўрталарингда жанжал чиққанини кўрган экан. Мен сизни огоҳлантириб қўяй деб келдим. Хайр энди. Балки энди бир умр кўришмасмиз: сизни бошқа ёққа жўнатишса керак.

У останада тўхтади. Назаримда, қўлимни сиқиб хайрлашмоқчи бўлди... агар менда шундай истак борлигини билдирганимда, ўзини бўйнимга ташларди; броқ мен тошдай қотиб туравердим, у чиқиб кетди.

Одамларни қаранг! Ҳаммаси шунақа: қиладиган ишларингизнинг ҳамма ёмон томонларини олдиндан билатуриб, сенга ёрдам қилишади, маслаҳатлар беришади, ҳатто бошқа илож йўқлигини билиб, ма'қуллашади ҳам,— иш битгандан кейин эса қўлларини ювиб қўлтиққа уришади, бутун мас'улиятни ўз устига олган кишидан юзларини тескари ўгириб кетишади. Ҳамма одамлар, ҳатто энг меҳрибонлари ҳам, энг донолар ҳам шунақа!..

Эртаси куни эрталаб олий қўмондонликдан N. деган қал'ага жўнаш тўғрисида буйруқ олгач, княгиня блан хайрлашгани кирдим.

Унинг менга бирон муҳим гап айтмоқчимисиз деган саволига сизга бахт тилайман ва ҳоказо деб жавоб берган эдим, ҳайрон бўлди.

— Сиз блан жуда жиддий гаплашадиган гапим бор. Мен индамай ўтирдим.

Гапни нимадан бошлашни билмай ўтирганлиги равшан эди; юзлари қизариб кетди, семиз бармоқлари столни чертарди, ахири, тугила-тугила гап бошлади:

— Менга қаранг, мсье Печорин, мен сизни олижаноб бир киши деб биламан.

Мен та'зим қилдим.

— Гарчи хатти-ҳаракатларингиз бироз шубҳали бўлса ҳам, барибир, бунга аминман,— деб давом этди княгиня.— Аммо, дилингизда фақат ўзингизгагина ма'лум бўлган сабаблар бўлиши мумкин, менга уларни

айтишингиз керак. Менинг қизимни тухматдан ҳимоя қилдингиз, уни деб отишдингиз, бинобарин, ҳаётингизни таҳлика остига қўйдингиз... Гапирманг, биламан, бунга сра иқрор бўлмайсиз, чунки Грушницкий ўлиб кетди (княгиня чўқиниб олди). Гуноҳи бўлса худо кечирсин,— сизникини ҳам кечирар деб ишонаман!.. Бу блан менинг ишим йўқ... Мен сизни қоралаёлмайман, чунки менинг қизим, гуноҳсиз бўлса ҳам, бунга сабаб бўлди. У менга ҳамма гапни айтиб берди... Ҳамма гапни айтди деб ўйлайман: сиз унга севгингизни изҳор этибсиз, у ҳам сизни севаман депти (шу ерга келганда княгиня оғир хўрсинди). Аммо қизим бетоб ётипти, амипманки, унинг касали оддий касаллардан эмас! Қандайдир сирли бир дард уни азобламоқда; нималигини айтмайди, аммо бунинг сабаби сиздалигига имоним комил... Менга қараи: сиз мени балки амал ёки давлат излайди деб ўйларсиз,— бу фикрингиздан қайтинг: мен фақат қизимнинг бахт-саодатли бўлишини истайман, холос. Сизнинг ҳозирги аҳволингиз одамлар ҳавас қиладиган аҳволлардан эмас, аммо кейин-кейин яхши бўлиб кетиши мумкин: давлатингиз бор; қизим сизни севади, у шундай тарбия топганки, ўз эрини бахт-саодатли қилиш қўлидан келади. Менинг ҳам давлатим катта, у менинг биттаю-битта қизим... Айтингчи, сизни нима тутиб турибди?.. Кўриб турибсизки, бу гапларнинг мендан чиқиши лозим эмас эди, аммо мен сизнинг қалбингизга, лавзингизга инопиб туриб айтдим,— пешонамда ёлғиз шу биргина қизим экачилигини унутманг...

Княгиня йиғлаб юборди.

— Княгиня,— дедим мен,— мен сизга ҳечнарсга деёлмайман: рухсат этсангиз, қизингиз блан тапҳо гапиришсам...

— Ҳечбир! — деб қичқириб юборди княгиня, зўр ҳаяжон блан ўрнидан туриб.

— Ихтиёрингиз,— дедим мен ва кетишга чоғландим.

Княгиня бироз ўйланиб қолди-да, бирпас туринг дегандай қўли блан ишора қилиб, уйдан чиқди.

Орадан беш минутча вақт ўтди; юрагим гуп-гуп уриб турса ҳам, фикрим равшан, ақли-ҳушим жойида

эди: қалбимдан бечора Мериға нисбатан заррача севги учқуни топилармикин дейман, сра топилмайди.

Ана, эшик очилдию, у кириб келди. Ё раббий! Кейинги сафар кўрганимдан бери жуда ўзгариб кетипти,— кўрганимга кўп бўлдимиз?

Уйнинг ўртасига келиб, бирдан гандираклаб кетди: ирғиб ўрнимдан турдим-да, қўлимни бериб, креслога олиб келдим.

Ўзим унинг рўпарасига келиб турдим. Анчагача гапиролмай турдик, унинг та'рифлаб бўлмайдиган аллақандай қайғу-ҳасратли шахло кўзлари умид ва нажот излаб менинг кўзларимга боқарди; оппоқ оқариб кетган лаблари табассум қилмоқчи бўлардию, броқ бунга ожиз эди; тиззаларига қўйиб ўтирган нозик қўллари шу қадар ориқлаб кетган эдики, бечорага раҳмим келиб кетди.

— Княжна,— дедим,— мен сизни мазах қилиб юрганимни биласизми?.. Сиз мендан нафратланишингиз керак.

Юзларида хасталарга хос қизиллик пайдо бўлди.

Мен давом этдим:

— Бинобарин, сиз мени севолмайсиз...

Княжна юзини қўли блан тўсиб тескари ўгирилди-да, столга суянди, кўзларидан ёш чиққандай туюлди.

— Ё раббий!— деб пичирларди у.

Бунга ортиқ чидаб туриш қийин эди: бу ҳол яна бир лаҳза давом этса, ўзимни унинг оёқларига ташлардим.

— Ўзингиз ҳам кўриб турибсизки,— мен мумкин қадар қат'ий оҳангда, зўраки кулги блан сўзимда давом этдим,— ўзингиз ҳам кўриб турибсизки, мен сизга уйланаолмайман. Агар шу гаплардан кейин ҳам бунини хоҳласангиз, кейин ўзингиз пушаймон бўласиз. Сизга бу гапларни шу қадар очиқ ва шу қадар қўпол гапиришимга онангиз блан қилган суҳбатим мажбур этди: онангиз хато қилгандир деган умиддаман, унинг бу фикридан қайтариш сизнинг қўлингиздан келади. Кўриб турибсизки, кўзингиз олдида энг хунук ва энг қабиҳ роль ўйнамоқдаман, ҳатто бунга ўзим ҳам иқрор бўлиб турибман; сиз учун қўлимдан келган нарса шу. Менинг

Ҳақимда қандай ёмон фикрда бўлманг, ҳаммасига рози-ман... Кўрдингизми, мен сизнинг олдингизда бир разил одамман... Агар мени севганингизда ҳам, ҳозирдан эътиборан мендан нафратланишингиз керак, шундай эмасми?..

Княжна докадай оқариб кетган юзини менга ўгирди, фақат кўзлари ажойиб бир суратда чарақларди.

— Сизни кўришга кўзим йўқ... — деди.

Мен ташаккур айтиб, ҳурмат билан таъзим қилдим-да, чиқиб кетдим.

Бир соатдан кейин уч отли курьер каретаси мени Кисловодскдан олиб кетди. Ессентукига бирнеча чақирим қолганда, йўл бўйида чопқир отимнинг ўлигини кўрдим; устидаги эгари йўқ эди, бироқ ўткинчи казак олиб кетган бўлса керак, эгар ўрнида иккита қарға ўтирарди. Бир хўрсиндим-да, юзимни тескари ўгирдим...

Мана энди диққи нафас қал'ада ўтириб, ўтмишни эслар эканман, нима сабабдан тақдир менга очиб берган бу йўлга киришни истамадим, ахир, шундай қилсам мени ҳузур-ҳаловат, руҳий сокинлик кутарди-ку?.. деб ўзимдан ўзим сўрайман. Йўқ, бу қисматга мен чидаб туролмас эдим! Мен, қароқчилар кemasида тугилиб ўсган матросга ўхшайман: унинг қалби бўрон ва жангларга ўрганиб қолган, агар қирғоққа чиқиб қолса, серсоя ўрмонлар уни қанча ўзига тортмасин, қуёш унга ўз ёғдусини қанча мўл сочмасин, барибир унинг юраги сиқилади, диққи нафас бўлади; эртадан кечгача қумлоқ қирғоқларда кезиб, елиб-югуриб келучи тўлқинларнинг салмоқдор товушларига қулоқ солиб, йироқдан, кўмкўк тўлқинларни қора булутлардан ажратиб турган уфқ ортидан олдин балиқчи қуш қанотига ўхшаш, кейин-кейин тўлқин кўпикларидан ажралиб кимсасиз пристаньга елиб келучи елкан кўринмасмикин деб, туман босган олислардан кўзини узмай юраверади...

III

Фаталист

Бир вақт чап флангдаги казак станицасида икки ҳафта туриб қолишга тўғри келди: станицада яна бир

батальон пиёда аскар ҳам турарди; офицерлар бир-бирлариникида галма-гал тўпланишиб, кечалари қарта ўйнар эдилар.

Бир куни майор С*** деганникида бостон⁷⁷ ўйнай-ўйнай зерикиб, қартани стол тагига ирғитдик-да, анча-гача суҳбатлашиб ўтирдик; суҳбатимиз одатдаги суҳбатларга қараганда жуда қизиқ эди. Гап, ҳаркимнинг тақдири пешонасига битилган деган мусулмонлар эътиқодига орамизда кўп одамлар ишонармиш деган нарсадан кетди; ҳарким буни исбот қилиш ённки қоралаш учун ҳархил ғайритабиий воқиаларни айтиб берарди.

— Бу гаплар ҳечнарсани исбот этолмайди, жаноблар,— деди кекса майор,— ахир, фикрларингизни исботлаш учун айтиб берган воқиаларни ҳеч бирингиз ўз кўзингиз блан кўрмагансиз-ку?

— Албатта, ҳечким кўрмаган,— деди кўпчилик,— аммо кўрмаган бўлсак ҳам ишончли одамлардан эшитганимиз...

— Бари беҳуда гап!— деди аллаким.— Ажалимиз етган вақти-соатни кўрсатучи рўйхатни кўрган ўша ишончли одамлар ким экан, қани улар? Хўп, башарти, тақдир деган нарса бор экан, унда ирода, ақл деган нарсалар бизга нима учун берилган? Нима учун биз ўзимизнинг ҳарбир ишимиз, ҳарбир хатти-ҳаракатимиздан ҳисоб беришимиз керак?

Шу онда ўйнинг бир бурчагида ўтирган бир офицер ўрнидан турдида, стол ёнига келиб, ҳаммага тантанали ва хотиржам назар ташлади. Унинг миллати серб эканлиги фамилиясидан маълум эди.

Поручик Вуличнинг ташқи қиёфаси унинг характериға тамомила мос тушганди. Баланд қомати, қопқора сочлари, буғдой ранги, қопқора ва ўткир кўзлари, ўз миллатиға хос бўлган каттагина, аммо хушбичим бурни, лабидан сра аримайдиган ғамгин ва совуқ табассуми,— уни бошқача, тақдир томонидан ёру-дўст қилиб тайин этилган кишилар блан ўзининг фикр ва ҳисларини ўртоқлашмайдиган бир одам қилиб кўрсатарди.

Ўзи жуда мард, камгап, аммо гапирганда жиддий гапирадиган одам эди: ўзининг руҳий ва оилавий сир-

ларини ҳечкимга очиб айтмасди; винони бутунлай оғзига олмасди, ўз кўзи блан кўрмаган одам уларнинг нақадар гўзал эканликларини тасаввур этаолмайдиган ёш казак қизлари кетидан судралиб юрмасди. Аммо, полковнигимизнинг хотини унинг ма'нодор кўзларига хуштор эмиш деган гаплар юрарди; лекин одамлар бу ҳақда гап очса Вуличнинг чапақай жаҳли чиқиб кетарди.

Унинг ҳечкимдан яширмайдиган биттагина эҳтироси бор эди,— у ҳам бўлса қартавозлик эди. Яшил стол⁷⁸ ёнига ўтирса, дун'ёда кўзига ҳеч нарса кўринмасди, одатда ютқизиб юрарди; аммо қанча ютқизса, шунча ўжарлашарди. Бир воқияни ҳикоя қилиб беришди: экспедиция вақтида, кечаси ёстиқ устида банк ўйнашибди; бу сафар Вуличнинг жуда омади келиб турган экан. Бирдан отишма бошланиб, тревога бўлиб қолибди-да, ҳамма ўрнидан туриб қуролга югурипти. «Ва-банк»⁷⁹ деб қичқирибди Вулич, моҳир қартавозлардан бирига ўрнидан ҳам турмасдан, «Ёттилик кетди», деб жавоб берибди у, югуриб ташқарига чиқиб кетатуриб. Тўс-тўполон бўлиб туришига қарамай, Вулич қартани очипти, банкни ютқазипти.

Ўз қисми жойлашган ерга етиб борса, тарақа-туруқ отишма қизиб кетган экан. Вулич ўқларни ҳам, чеченларнинг қиличини ҳам писанд қилмай, бахтиёр қартавозни излаб⁸⁰ кетипти.

Ёвни ўрмон ичидан сиқиб чиқарабошлаган ўқчилар қаторидан ахири қидириб топипти-да: «Ёттилик ютди!» деб бақирипти ва унинг ёнига бориб, бу ерда ҳисобкитобнинг ўрни йўқ дейишига ҳам қарамасдан, ёнидан ҳамёнини чиқариб берипти. Кўнгилсиз қарзни узиб бўлгандан кейингина жангга отилиб, кетидан солдатларни эргаштириб кетипти, то жанг тамом бўлгунча чеченлар блан отишипти.

Поручик Вулич стол ёнига келиши блан бу яна қандай янги ҳунар кўрсатаркан деб ҳамма жим бўлди.

— Жаноблар,— деди у, унинг овози одатдагидан сал пастроқ бўлса-да, аммо хотиржам эди:— жаноблар, беҳуда баҳсдан нима фойда? Исбот керак деса-

ларингиз, мен одам ўз ҳаётининг ҳақиқий эгасими ёки ҳар биримизнинг вақти-соатимиз олдиндан битиб қўйилганми деган нарсани ҳарким ўзида синаб кўришини таклиф этаман... ким хоҳлайди?

— Мен хоҳламайман, мен хоҳламайман!— деган овозлар эшитилди ҳар тарафдан.— Вой тентагей! Ўйлаб топган нарсасини қараңг-а!..

— Гаров бойлашамиз,— дедим мен, ҳазиллашиб.

— Нимадан?

— Тақдир деган нарса йўқ,— дедим мен ва ёнимдаги бор пулимни олиб стол устига ташладим: ҳаммаси бўлиб йигирма червон экан.

— Бўпти,— деди Вулич, бўғиқ товуш блан.— Майор, сиз бизга ҳакам бўласиз; мана ўн беш червон, ўзингиз мендан беш червон қарзсиз, бир дўстлик қилиб шуни қўшиб қўйсангиз.

— Хўп бўлади,— деди майор;— аммо, тўғриси айтсам, мен ҳечнарсга тушунолмаб қолдим, баҳсни, қандай ҳал қиласизлар?

Вулич индамасдан майорнинг ётоғига кириб кетди; кетидан биз ҳам кирдик. Вулич яроқ-аслаҳа осиб қўйилган девор тагига бориб, қозикдаги ҳархил калибрни тўппончалардан тўғри келганини олди. Биз ҳали ҳам унинг нима қилмоқчилигини билмай турардик; аммо тўппонча тепкисини тортиб ичига порох солиши блан, кўшлар бирдан ҳай-ҳайлаб унинг қўлидан ушлашди.

— Нима қилмоқчисан? Ҳой, жинни бўлдингми?— деб қичқиришди.

— Жаноблар!— деди Вулич, секин қўлини бўшатиб,— мен учун ким йигирма червон тўлайди?

Ҳамма жим бўлиб, четта чиқиб турди.

Вулич нариги уйга чиқиб, стол ёнига бориб ўтирди; унинг кетидан биз ҳам чиқдик. Вулич атрофимга ўтиринглар деб ишора қилди. Биз индамасдан атрофига ўтирдик: шу онда у ҳаммамизнинг устимиздан қандайдир сирли бир кучга эга бўлгандай эди. Мен унинг кўзларига тикилдим, аммо у, менинг бу боқишимни дадил ва хотиржам қарши олди, оппоқ оқариб кетган лабларига табассум югурди, аммо совуққонлик блан

ўтиришига қарамай, сўлғин юзида ажал аломати борлигини сезгандек бўлдим. Бирнеча соатдан кейин ўладиган одамларнинг чеҳрасида маш'ум тақдирнинг қандайдир ғалати бир нишонаси пайдо бўлганини ўз кўзим билан кўрганман, кўп кекса жангчилар ҳам шундай дейдилар, ўрганиб қолган кўз асло хато қилмайди.

— Сиз бугун ўласиз!— дедим мен, Вуличга. У менга ялт этиб қарадию, броқ сокин бир вазиятда:

— Эҳтимол ўларман, эҳтимол ўлмасман...— деб жавоб берди.

Сўнгра майорга қараб: тўппонча ўқланганми? деб сўради. Майор шошиб қолганидан ўқланган ёки ўқланмаганини яхши эслаёлмади.

— Кўйсангизчи, Вулич!— деб қичқирди аллаким;— Бош томонда осиглик тургандан кейин албатта ўқланган бўлади-да, бу нима ҳазил!..

— Аҳмоқона ҳазил!— деди яна биров.

— Беш сўмга қарши элик сўм қўйиб гаров ўйнайманки, тўппонча ўқланмаган!— деб қичқирди, учинчи бир киши.

Яна бир гаров ордди.

Бу чўзилиб кетган маросим жонимга тегди. «Менга қаранг,— дедим Вуличга:— ё ўзингизни отинг, ё бўлмаса тўппончани жойига илиб қўйинг, бориб ётайлик».

— Тўғри,— деб қичқирди кўплар:— бориб ухлайлик.

— Жаноблар, жойларингиздан қўзғалмай ўтирингизни сўрайман!— деди Вулич тўппончани пешонасига тираб. Ҳамма тошдай қотиб қолди.— Жаноб Печорин,— деб илова қилди у,— битта қартани олиб, осмонга отинг.

Эсимда: стол устидан топпон тузни олиб, юқорига иргитдим: ҳамманинг нафаси оғзига тиқилиб қолди; қўрқув босган кўзлар гоҳ тўппончага, гоҳ чирпирак бўлиб тушаётган қартага жовдираб қарарди; қарта энди столга келиб тушиши бланоқ, Вулич тепкини босди... тўппонча отилмади!

— Худога шукуре,— деб қичқириб юборди одамлар:— ўқланмаган экан...

— Яна бир отиб кўрайликчи,— деди Вулич. Тепкини яна тортиб дераза тепасида осиглиқ турган фуражкани ишонга олди; тўппонча отилиб, уйнинг ичи тутунга тўлди; тутун тарқалиб кетгандан кейин қарасак, ўқ фуражканинг қоқ ўртасидан тешиб, деворнинг ичига кириб кетипти.

Ҳамма уч минутагача тошдай қотиб қолди; Вулич индамасдан менинг червонларимни йиғиштириб ҳам'ёнига солиб олди.

Нима учун тўппонча олдинги сафар отилмагани устида гап кетди; ба'зилар балки тўппончанинг ичи ифлосланиб қолгандир дерди, ба'зилар эса олдинги сафар порох нам эди, кейинги сафар Вулич янги порох солди, шунинг учун отилмаган бўлса керак, деб шивирлади; аммо мен кейинги таҳминнинг нотўғрилигини тасдиқладим, чунки мен тўппончадан кўзимни узмай қараб турган эдим.

— Қиморда бахтли экансиз!— дедим мен, Вуличга қараб.

— Умримда биринчи марта омад келиши,— деди Вулич ўзидан мамнун ҳолда кулиб:— банкдан ҳам, штоссдан⁸⁰ ҳам шуниси яхши экан.

— Шундаю, аммо хатарлироқ-да.

— Хўш, энди тақдирга ишонасизми?

— Ишонаман; аммо бир нарсага тушунолмай турибман: нима учундир, бугун албатта ўласиз деб ўйлагандим...

Боягина пешонасига хотиржамлик блан тўппонча тираб турган одам энди бирдан қипқизариб хижолат тортди.

— Бўлди тамом қилайлик,— деди Вулич, ўрнидан туриб:— баҳсимиз тугади, энди ҳарқандай мулоҳаза ортиқчадир, деб ўйлайман...

Шапкасини олиб чиқиб кетди. Бу менга ғалатиروқ туюлди,— лекин ғалатироқ туюлиши ҳам бежиз эмас экан.

Бирпасдан кейин ҳаммамиз Вуличнинг қизиқ қилиқлари ҳақида гапиришиб, уй-уйимизга тарқалишдик, ҳамма бир оғиздан менга: ўзини ўзи отиб ўлдирмоқчи бўлган одам блан гаров бойлашдингиз, худбин

экансиз, деди; гўё мен бўлмаганимда, Вулич қулай пайт тополмайдигандай!..

Станицанинг хилват кўчаларидан уйимга қайтиб борардим; уйларнинг кунгирасимон томлари орқасидан худди ёнғин алангасидай қип-қизил тўлин ой кўринарди; қопқора осмонда юлдузлар чарақларди, бир замонлар одамларнинг бир қарич ер учун ёки аллақандай қалбаки ҳуқуқлари учун олиб борган арзимаган баҳсларига осмон сайёралари ҳам иштирок этади дегучи билимдонлар хаёлимга келиб, кулгим қистаб кетди, Негаки, ўша донишмандлар фақат инсонларнинг жанглари ва тантаналарини ёритиб туриш учун ёқилган деб ўйлаган осмон маш'аллари ҳозир ҳам аввалгидек чарақлаб ёнарди, уларнинг эҳтирос ва тилаклари эса бирон ўткинчи томонидан ўрмон ёқасига ёқилган гулхан каби ўзлари блан бирга сўниб кетган. Аммо осмондаги юлдузларнинг хайрихоҳлик блан боқиб туришининг ўзиёқ уларга қанча куч, ирода ва ишонч бағишлаган!.. Уларнинг ночор авлодлари бўлган бизлар эсак ер юзида э'тиқодсиз ва ғурурсиз, 'завқ ва қўрқувсиз кезиб юрамиз, ўлим муҳаққақ экани ёдимизга келганда, юрагимизни беихтиёр эзучи қўрқувдан бошқа на инсониятнинг фаровонлиги учун ва на ўз бахтимиз учун ҳам катта-катта қурбон беришга қодир эмасмиз, чунки дун'ёда бахт йўқлигини биламиз, ота-боболаримиз бир хатодан қутулиб, иккинчисига тутилганлари каби, биз ҳам бир шубҳадан қутулиб, бошқа шубҳага тутиламиз, ота-боболаримиз сингари биронта орзу-умидимиз ҳам йўқ, ҳатто одамлар блан ё бўлмаса тақдир блан бўлган курашда қалб эришадиган кучли, аммо нома'лум завққа ҳам эга бўлаолмаймиз...

Миямга бундан бошқа яна талай хаёллар келди; мен уларга қаршилиқ қилдим, чунки мавҳум фикрлар устида бош қотиришни ёмон кўраман; бундан нима фойда?.. Мен илк ёшлигимда хаёлпараст эдим; бесаранжом ва сра тўймайдиган хаёлларим яратган гоҳ мудҳиш, гоҳ ёрқин образларни ардоқлардим, суярдим. Аммо бундан менга нима қолди? Худди кечаси арвоқлар блан олишгандан кейин ҳис этиладиган ҳорғинлик,

афсус-надоматлар блан тўла хотираларгина қолди, холос. Бу беҳуда курашда бутун қалбим ўтини ва ҳақиқий ҳаёт учун керак бўлган иродам кучини сарфладим; бу ҳаётга фикран ҳамма нарсани бошимдан кечириб бўлибгина қадам қўйдим, шундан сўнг мен худди бемаза тақлид қилинган китобни ўқиб зериккан кишидай зерикиб, беҳузур бўлдим.

Бу кеча юз берган воқиа менга қаттиқ та'сир қилди, асабларимни қўзғатиб юборди. Тақдир деган нарсага ҳозир ишонаманми, йўқми, бунини аниқ айтишмайман, аммо шу кеча қаттиқ ишонгандим: дадил ғоятда зўр эди, шунинг учун мен ўз ота-боболаримиз ва уларга хизмат қилиб келган вафодор астрология⁸¹ни масхара қилиб келган бўлсам-да, беихтиёр уларнинг йўлига тушдим, аммо бу хавф-хатарли йўлдан вақтиганиматда ўзимни тўхтатиб қолдим ва ҳечбир нарсага кўр-кўрона ишонмайдиган қондага амал қилишим учун метафизикани бир четга йиғиштириб қўйдим-да, оёғимнинг тагига қараб юрдим. Бундай эҳтиёткорлик жуда ўринлик чиқди: йўғон ва юмшоқ, афтидан, жонсиз ётган бир нарсага қоқилиб кетиб, йиқилишимга сал қолди. Ой йўлни сутдай ёритиб турарди; нима экан деб энгашиб қарасам — қилич блан икки бўлиб ташланган чўчқа экан... Ҳали бошимни кўтарганим ҳам йўқ эдики, бирдан дукур-дукур товуш эшитилди: тор кўчадан икки казак югуриб чиқиб келмоқда эди; улардан бири ёнимга келди-да, чўчқа қувиб юрган маст казакни кўрмадингизми деб сўради. Мен кўрмадим дедим-да, мастнинг бема'ни мардлиги қурбони бўлмиш бечора чўчқани кўрсатдим.

— Вой каллакесарей, — деди иккинчи казак: — чихир⁸² ичиб олдим, бўлди, йўлида нима учраса чопиб ташлайверади. Юр, Еремеич, топиб қўл-оёғини боғлайлик, бўлмаса...

Улар кетишди, мен ҳам зўр эҳтиёткорлик блан ўз йўлимдан кетдим, ниҳоят квартирамга омон-эсон етиб олдим.

Мен бир кекса урядникникида турардим; уни яхши кўрардим, чунки жуда меҳрибон одам эди; аммо ундан ҳам Настя деган дилрабо қизини яхши кўрардим.

Одатдагидек, Настя пўстинга ўралиб, мени дарвоза олдида кутиб ўтирган экан; тун совуғидан кўкариб кетган лабларини ой ёритиб турарди. Мени кўриб, жилмайди, броқ бугун у кўнглимга сиғмасди. «Яхши қол, Настя!» дедим мен, ёнидан ўтиб кетаётиб. У менга бир нима демоқчи бўлдию, броқ индамади, фақат хўрсиниб қўяқолди.

Уйимга кириб, эшикни ичдан беркитдим-да, шам ёқиб, ўзимни ўринга ташладим; аммо бу сафар уйқу ҳадеб келавермади. Осмоннинг шарқ томони қизарабошлагандагина кўзим уйқуга кетибди, броқ бугун уйқуга тўймаслик пешонамга битилган экан. Саҳар соат тўртларда икки мушт деразамни қоқабашлади. Ирғиб ўрнимдан турдим: нима гап? деб сўрадим... «Тур, кийин!» деб қичқирди бирнеча киши. Апир-шапир кийиниб чиқдим. «Юз берган ҳодисадан хабаринг борми?» деди мени излаб келган уч офицер баравардан; уларнинг юзлари докадай оқариб кетганди.

— Нима бўлди?

— Вулични ўлдириб кетишипти.

Мен тошдай қотиб қолдим.

— Ҳа, рост!— деб давом этди улар.— Юр тезроқ.

— Қаёққа?

— Йўлда биласан.

Кетдик. Улар, бўлиб ўтган воқиага Вуличнинг ўлимидан ярим соатгина олдин тақдир уни бир ўлимдан сақлаб қолгани ҳақида ўз мулоҳазаларини қўшиб гапириб бердилар. Вулич қоронғу кўчадан ёлғиз ўзи кетаётган экан; бирдан чўчқани чопиб ташлаган маст казакка дуч келипти-да, тўхтаб, «Қимни излаб юрибсан, оғайни?» депти. Шуни демагандак, балки казак ўз йўлидан кетавериши мумкин экан, броқ казак тўхтапти-да, «Сени!» депти-ю, қилич солиб елкасидан то юрагигача бўлиб ташлабди... Шу ерда менга йўлиққан ва қотил кетидан қувган икки казак келиб қолиб, ярадорни ердан кўтаришипти, у жон берай деб турган экан, фақат, «ў ҳақли!» деган икки оғиз сўзини айтипти, ўлипти. Бу сўзларнинг сирли ма'носини ёлғиз мен билардим: у сўзларни менга қаратиб айтган эди; у бечорага қисматинг шунақа бўлади деб бехосдан айтиб

қўйган эдим; инстинктим⁸³ мени алдамади, унинг ўзгариб кетган юзидан ажали етиб турганини аниқ кўрган эдим.

Қотил станицанинг четидаги бир бўш уйга кириб беркиниб олган экан, биз ўша ерга қараб югурдик. Бир-талай хотин-халаж ҳам йиғлаб-сиқтаб ўша томонга қараб югурарди; ба'зан кеч қолган казаклар уйлари-дан югуриб чиқар, йўл-йўлакай ханжарларини тақиб, югуриб биздан ўтиб кетишарди. Даҳшатли ғала-ғовур кўтарилди.

Ниҳоят, етиб бордик; қарасак, уй олдида бирталай одам тўплашиб турибди, уйнинг эшик ва деразалари ичидан берк. Офицерлар ва казаклар ўзаро қизғин баҳслашиб турардилар; хотинлар қий-чув қилиб йиғлашарди. Улар орасида кўзлари телба одамнинг кўзига ўхшаган бир кампир диққатимни жалб қилди. Кампир хода устида тирсагини тиззасига тираб, қўллари блан бошини ушлаб ўтирарди, у қотилнинг онаси экан. Лаблари бир нималар деб пичирларди... у лаблари дуо ўқирмиди ё ўғлига ла'нат?

Бирон қарорга келиб, жиноятчини ушлаш керак эди. Аммо уйга бостириб киришга ҳечкимнинг юраги дов бермасди.

Дераза ёнига бориб, тирқишдан қарадим: қотил ранглари оппоқ оқариб, ўнг қўлида тўппонча ушлаб ерда ётарди; қонга беланган қиличи ёнида ётарди. Ма'нодор кўзлари атрофга жовдираб қарарди; ах'ён-ах'ёнда сесканиб тушарди-да, худди кечаси бўлиб ўтган воқияни сал хотирлагандай, бошини ушларди. Унинг бу бесаранжом боқишларида мардлик аломатларини кўрмадим ва майорга қараб, бекорга эшикни буздирмаяпсиз, эшикни бузиб, казаклар ичкарига бостириб кириши керак, буни ҳозир қилмасангиз кейин қийин бўлади, чунки у ўзига келади, дедим.

Шу замон эшик олдида кекса бир ясовул келди-да, қотилнинг отини айтиб чақирди; у овоз берди.

— Гуноҳни қилишга қилдинг, Ефймич ука, энди таслим бўл, бошқа иложинг йўқ!— деди ясовул.

— Таслим бўлмайман!— деб жавоб берди казак.

— Худодан қўрқ! Ахир, сен бир кофир чечен эмас-

сан, христиансан-ку. Ҳа майли энди, гуноҳ қилиб қўйибсан, пешонангга тушганини кўрасан-да!

— Таслим бўлмайман!— деб бўкирди казак, даҳшатли бир овоз блан ва тепкини шарақлатиб тортиб қўйгани эшитилди.

— Ҳой хола,— деди ясовул, кампирга қараб:— ўғлинг блан гаплашиб кўр, балки сенинг гапингга кирар... Худонинг ғазабига учрайди, ахир. Ана, қара, жаноблар ҳам икки соатдан бери кутиб туришипти.

Кампир унга тикилиб, бош чайқади.

— Василий Петрович,— деди ясовул, майорнинг олдига келиб:— у тапга қулоқ солмайди, мен уни биламан; эшикни бузсак кўп одамларни нобуд қилади. Яхшиси, отиб ташлайқолайлик. Дарпарданинг катта тешиги бор.

Шу онда менинг миямга ғалати бир фикр келди:

Вулич сингари мен ҳам ўз тақдиримни синаб кўроқчи бўлдим.

— Шошмайтуринг,— дедим майорга:— мен уни тириклайин ушлайман.— Ясовулга қотилни тапга солиб тур деб буюрдим, эшикка учга казак қўйилсин, мен ишора қилишим бланоқ дарпардани бузиб менига ёрдам беришсин деб буюрдим-да, уйни айланиб маш'ум дераза олдига келдим. Юрагим гуп-гуп урарди.

— Ҳой, имонсиз кофир!— деб бақирарди ясовул,— сен бизни майна қилаяпсанми? Ё тутиб ололмайди деб ўйлайсанми?— Кейин кучининг борица эшикни қоқабонлади, мен дераза тирқишидан казакнинг нима қилишини кузатиб турардим, у, бу томондан ҳужум бўлишини кутмасди,— кейин бирдан деразани уриб туширдим-да, уй ичига шўнғиб тушдим. Нақ қулоғим ёнидан визиллаб учиб ўтган ўқ эполетимни учуриб кетди. Аммо уй ичини тутун босиб кетгани учун душманам ёнида ётган қиличини тополмади. Қўлидан маҳкам ушлаб олдим; казаклар бостириб кирди-да, уч минутда жиноятчининг қўл-оёғини боғлаб, конвой блан олиб кетишди. Халқ тарқалди, офицерлар мени табриклашди — бу иш ҳақиқатан ҳам табрикка сазовор эди.

Шундан кейин ҳам фаталист⁸⁴ бўлмайдами киши? Аммо, бир нарсанинг бўлиш-бўлмаслигига ким муқар-

рар ишонаолади?.. Кўпинча янглиш ҳис ёки э'тиқодимизнинг алданишини э'тиқод деб қабул қиламиз!.. Мен ҳар нарсага ҳам шубҳа блан қарайдиган одамман, бу нарса характеримнинг кескинлигига халал бермайди, аксинча, мени нима кутаётганини билмаганимда ҳаммаша дадилроқ олға босаман. Ахир, ўлимдан баттар ҳечнарсга йўқ, ўлимдан эса қутулиб бўлмайди!

Қал'ага қайтиб келгач, бошимдан ўтган ва ўз кўзим блан кўрган ҳамма воқиаларни Максим Максимичга батафсил гапириб бердим-да, тақдир ҳақида унинг фикрини биламоқчи бўлдим. У олдинига бу гапнинг ма'носига тушунмади, аммо қўлимдан келганича тушунтириб берганимдан кейин, бошини ма'нодор чайқади-да, деди:

— Ҳа, албатта... Бу жуда нозик масала!.. Уёғини суриштирганингизда, агар Осиё тўппончаларининг тепкилари мойланмаган бўлса, ёки қаттиқроқ босмасанг, кўпинча отилмай ҳам қолади. Ростини айтсам, черкесларнинг милтиғини ҳам ёқтирмайман; бизларга негадир ярашмайди: қўндоғи калта, бурнингни куйдириб қўяди... Аммо, қиличларига келганда, қойил қолишдан бошқа чорам йўқ!

Сўнгра бироз жим қолди-да, деди:

— Бечора бекорга нобуд бўлиб кетипти-да... Кечаси маст блан гапиришишга шайтон ундаган-да! Ҳа, майли, пешонасига битилгани шу экан!..

Уни ортиқ ҳеч гапга солаолмадим: у умуман метафизик мулоҳазаларни ёмон кўради.

ИЗОҲЛАР

¹ *Духан* — дўкон сўзининг Кавказда айтилиши; одатда, духан қовоқхоналик вазифасини ҳам ўтайди.

² *Сюртук* — этаги тиззагача тушадиган эрлар кийими.

³ *Алексей Петрович Ермолов* — Кавказни забт этишда рус қўшинларига қўмондонлик қилган рус генерали.

⁴ *Линия* — бу ерда қатор қурилган ҳарбий истеҳкомлар маъносида; чор қўшинлари шу истеҳкомлардан Кавказга ҳужум бошлаганлар.

⁵ *Почта бекати* — темир йўл қурилмасдан бурун Россияда кирага от-арава беручи станция; бундай бекатлар деярлик ҳар ерда бўлар эди.

⁶ *Сақля* — кавказлилар уйи.

⁷ *Вал* — қалъа теварагидаги тупроққўрғон, кўтарма.

⁸ *Итоатли князь* — Россия ҳокимлигини таниган, унга бўйсунган князь.

⁹ *Абреклар* — довжураклиги блан дошг чиқарган тоғлилар.

¹⁰ *Гурда қилич* — Шарқ мамлакатларида ишланадиган асқ пўлат қилич.

¹¹ *Гамба, Жан-Франсуа* (1763—1833) — француз сайёҳи, 1824 йилда „Жанубий Россия саёҳатномаси“ деган китоб чиқарган.

¹² *Le Mont St. Christophe* (франц.) Христофор авлиё тоғи.

¹³ *Соловей-Разбойник* — рус эртақларидан бирининг қаҳрамони.

¹⁴ *Бастيون* — беш бурчак шаклида қурилган истехком.

¹⁵ *Гренадёр* — махсус қўшин составида хизмат қилучи солдат.

¹⁶ *Термалама* — ипакли қалин мато.

¹⁷ *Шапсуғлар* — тоғлиларнинг жаҳонгашта қабилаларидан бири.

¹⁸ *Фигаро* — француз ёзучиси Бомаршенинг (1732—1790) „Севилья сартароши“ ва „Фигаронинг уйланиши“ деган комедиялари қаҳрамони. Ниҳоятда удабурон, чаққон ва гапдон малай.

¹⁹ *Бальзак сатанги* — машҳур француз ёзучиси Оноре де Бальзак (1799—1850) нинг „Ўттиз ёшли жувон“ деган романи чиққандан кейин пайло бўлган ибора.

²⁰ *Руссочинг „Тавба“*си — машҳур француз ёзучиси ва философи Жан Жак Руссонинг (1712—1778) ўз таржimai ҳоли тарзида ёзган асари.

²¹ *Обриз* — христиан динидагилар ўз уйлариининг бурчагига осиб қўядиган санам.

²² *Малороссия лаҳжаси* — Украина ва Жанубий Россия бир вақтлар Малороссия деб аталарди.

²³ *Ундина* — (лотинча unda — тўлқин деган сўздан) ўрта аср ривоятларида — сув тангриси; шу ривоятларга кўра, ундина фарзанд кўроқ ва шу орқали одам руҳига эга бўлмоқ учун йўловчиларни сув тагига алдаб олиб кириб кетар экан.

²⁴ *Гётенинг Миньонаси* — Гёте (1749—1832) нинг „Вильгельм Мейстер“ деган асари қаҳрамони.

²⁵ *Контрабандист* — четэллардан яширинча мол келтириб ва четэлга мол олиб чиқиб сотучи киши.

²⁶ „Тинган бўроннинг сўнгги булут парчаси...“ А. С. Пушкиннинг „Булут“ номли ше‘рининг биринчи сатри.

²⁷ *Эола арфаси* — ҳаво ҳаракати натижасида овоз чиқарадиган қилли музика асбоби. Шамоллар тангриси Эола номидан чиққан.

²⁸ *Эпиграмма* — мазах, ўткир сўз.

²⁹ *Вист* — қарта ўйинларидан бири.

³⁰ *Girls de perles* (франц.) гавҳарранг.

³¹ *Couleur rose* (франц.) тўқ жигарранг.

³² *A'la moujik* (франц.) мужикка ўхшаш, мужикнамо.

³³ „Mon cher, je hais...“ (франц.) „Азизим, мен одамларни кўролмаيمان, акс ҳолда улардан нафратланишга мажбур

бўлардим, бу ҳолда эса, ҳаёт жирканч бир масхарабозликка айланур эди*.

³⁴ „Mon cher, je méprise les femmes...“ (франц.) Азизим, мен хотинларни севмаслик учун улардан нафрат этаман, акс ҳолда ҳаёт ғоят кулгили бир мелодрамага ўхшаб қолган бўларди*.

³⁵ *Скептик* — ҳечнарсасага ишонмайдиган киши.

³⁶ *Матерьялист* — материализм тарафдори.

³⁷ *Френология* — калла суягига қараб, одамнинг психологиясини билиш мумкин деган сохта илм.

³⁸ *Мефистофель* — Гётенинг „Фауст“ номли драматик поэма-сидаги ёвуз руҳ.

³⁹ *Метафизика* — бу жойда — мавҳум, қоронғи, равшан бўлмаган маънода.

⁴⁰ *Цицерон* — қадимги Римда машҳур нотиқ ва давлат арбоби (эрамиздан илгариги 106 — 43 йиллар).

⁴¹ *Рим азгурлари* — қадимги Римда қушларнинг учишига қараб каромат қилучи коҳинлар. Цицероннинг айтишича, улар учрашиб қолганда, одамларнинг соддадиллигидан кулиб, бир-бирларига қараб қўяр эканлар.

⁴² *Архимед* — қадим замонда ўтган гениал физик ва математик (эрамиздан олдинги 287—212 йиллар); Архимед „Менга таянч нуқтасини топиб беринглар, ер шарини ағдариб юбораман“ деган экан.

⁴³ *Fievre lente* (франц.) одамни ҳолсизлантиручи ва узоқ давом этадиган безгак касали.

⁴⁴ *Минораларида зерикиб ўтирган казаклар* — Кавказ забот этилмасдан олдин ва забот этилиши даврида казаклар чегарадаги қалъа атрофига қурилган минораларда қўриқчиликда турар эдилар.

⁴⁵ *En ripiquenique* (франц.) шаҳардан ташқарига, кўкаламзор жойларга чиқиб ўтказиладиган сайр, зиёфат.

⁴⁶ *Балка* — чуқур, ўр, жар.

⁴⁷ *Амазонка* — бу жойда суворий хотинлар кийими.

⁴⁸ „Mon dieu, un circassien!..“ (франц.) „Вой худо, черкас!“

⁴⁹ „Ne craignez rien, madame...“ (франц.) „Қўрқманг, хоним, мен кавалерингиздан хавфлироқ эмасман“.

⁵⁰ *Ресторация* — ресторан.

⁵¹ *Полька* — рақслардан бирининг номи.

52 *Фажма* — XVIII аср ва XIX асрнинг бошларида хотинлар юбкаси; қоматни тўла қилиб кўрсатиш учун тагига кенг гардин қўйиб тикиларди.

53 „C'est impayable...“ (франц.) „Қизиқ экан!“

54 „merci, monsieur“ (франц.) „Раҳмат, афандим“

55 Пермете... (франц.) (permettre) рухсат этинг...

56 „...рош mazure“ — маст киши „мазурка“ сўзини бузиб „mazure“ дейди.

57 *Кадраль* — қадимги рақслардан бирининг номи.

58 „Charmant! délicieux“ (франц.) — „Ҳайратбахш Қойил!“

59 *Апоплексия* — фалаж.

60 *Эпитафия* — қабр тоши устига ёзилган лавҳа.

61 *Амур қанотлари* — ишқ-муҳаббат тангрисининг сиймоси; қанотли ёш гўдаклар шаклида тасвир этилар эди.

62 *Буюк Александр* — Искандар Зулқарнайн.

63 *Лорд Байрон* — Джорж Гордон (1788—1824) — буюк инглиз шоири.

64 *Титуляр советник* — чор Россиясида амаллар 14 даражага бўлинарди; титуляр советник энг паст даражали амаллардан бири эди.

65 vis-à-vis (франц.) рўпарама-рўпара.

66 *Диалектика* — бу жойда — баҳсда „мантиқ қондаларини“ ишлатиш.

67 *Логика* — билиш қонунлари ҳақида илм.

68 *Тасс* — Торквато Тассо (1544—1595) — итальян шоири, „Озод этилган Қуддус“ деган поэманинг автори: поэма қаҳрамони рицарь Танкред сиҳрли ўрмонга кирганда момақалди-роқ гумбири, аланга, қоронғулик ва шу кабилар билан учрашади.

69 *Вампир* — 1819 йилда инглиз тилида шу ном билан чиққан повестининг ёвуз қаҳрамони; повестининг автори номаълум.

70 „Son coeur et sa fortune...“ (франц.) „Ўз қалби, бахти ва тақдири...“

71 *Секундант* — дуэльда шохидлик қилучи киши.

72 *Вальтер Скотт* (1771—1832) — инглиз ёзучиси, жуда кўп тарихий-романтик романлар автори.

73 *Физиологик тажриба* — бу жойда янги касал устидан тажриба ўтказиш маъносиди.

74 *Юлий Цезарь* (эраиздан илгариги 102—44 йиллар) — машҳур Рим лашкарбошиси ва давлат арбоби. Ўлдирилиш кунин

Сенатга кетаётганида остонага қоқилиб кетган эмиш, бу эса ёмон каромат бўлган эмиш.

⁷⁵ „*Finita la comedia!*“ (итальянча) — „Комедия тамом бўлди!“

⁷⁶ Наполеон Ватерлоодан кейин... — 1815 йилда Наполеон Ватерлоо деган жой яқинида бўлган жангда мағлубиятга учраган.

⁷⁷ *Бостон* — қарта ўйинларидан бирининг номи.

⁷⁸ *Яшил стол* — эски вақтларда қимор ўйналадиган стол.

⁷⁹ „*Ва-банк*“ — қимор ўйинида ўртадаги пул миқдорига баварар пул тикучи ўйинчининг хитоби.

⁸⁰ *Штосс* — қимор ўйинларидан бири.

⁸¹ *Астралогия* — қадим замонда юлдузларнинг туришига қараб одамларнинг тақдирини каромат қилучи сохта илм.

⁸² *Чихир* — Кавказ ичимлиги, бўза.

⁸³ *Инстинкт* — сезги, ҳис.

⁸⁴ *Фаталист* — тақдирга, ёзмишга кўр-кўрона ишонучи киши.
